
Irodalom történet

1978 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1978. LX. évf. 2. szám

*

Új folyam X. 2. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

WÉBER ANTAL: Az irodalomszociológia — történeti szempontból	301
HOPP LAJOS: A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmi törekvései	326
BARLA GYULA : Életrajz és alkotás viszonya <i>A hírlapszerkesztő naplója</i> c. regényben (Kemény válságos éveiről)	339
A KISS GIZELLA: Ormánysági motívumok Móricz Zsigmond prózájában	362

VALLOMÁS

SCHÖPFLIN GYULA: A magasból a mélybe. (Az irodalom peremén II.)	383
HEGEDÜS GÉZA: A Szathmáry fiú, akit Szigligetinek hívtak. Tanulmány helyett emlékidézés, némi szakmai igénnyel	408

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

WÉBER ANTAL

AZ IRODALOMSZOCIOLÓGIA – TÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL

Az irodalomtörténet mindenkori eredményei oly mértékben befolyásolták az egymást követő generációk értéktudatát, hogy az automatikusan elsajátított értékhierarchia abszolút jellegűnek tetsző érvényessége elfedte azt a sajátos, szelektív mechanizmust, amely akkor lép működésbe, amikor lezárt vagy lezáruló történelmi folyamatok lényegét vagy lényegesnek érzett, folytathatónak gondolt vagy vallott summáját az örökséget átvevő utókor a maga aktuális értékszéméjébe beépíti. Hogy az így „értelmezett”, annak a jelennek a szemzőgéből vizsgált hagyatéka, amely az idők rendje szerint maga is múlt lesz egy emberöltő után, korántsem minősíthető véglegesen, arra az irodalomtörténetírás empirikus alapon már régen felfigyelt, hiszen az elfeledett, kisebb értékűnek jelzett, egy meghatározott fejlődéskoncepció vonatkozásában partikulárisnak felfogott, egyedinek, kivételesnek feltüntetett mű vagy életmű látszólag váratlanul új életre kel, népszerű, sőt divatos lesz, s egy új irányzattal termékeny szellemi-esztétikai kontaktusba kerül, s így egy mellékág közvetítésével egy újfajta történelmi folyamatosság létesül, pusztán e ténnyel megkérdőjelezve a hagyományosan értelmezett folyamatosság érvényességét. Tévednénk azonban, ha úgy vélnénk, hogy e jelenség pusztán az ismeretek gyarapítása nyomán bekövetkező korrekció vagy olyanfajta történelmi analógiára való rábukkanás, amely az újnak történelmi példát vagy igazolást nyújt: gyakorlatilag az ilyen esetekben ugyanaz a mechanizmus működik egy keletkező irányzat vonatkozásában, mint ami az uralkodó felfogás értéknormatíváit kialakította.

Az értékek kiválasztódásának a hagyományos irodalomtörténeti feldolgozásokban rögzített folyamata természetesen aligha tagadható, de új szempontok felvételét és alkalmazását más, kellően számításba nem vett tényezők is indokolják. Az irodalomtörténet ugyanis, jellegénél fogva, lineáris fejlődéstörténetet nyújt, amely mögött az értékek történeti halmozódásának evolucionista elképzelése áll. A periodizáció segítségével ugyan lehetőségek kínálkoznak nagy jelentőségű, minőségi változások jelzésére is: e változások azonban mindenkor a folyamatosságon belül lépnek fel, s okaik nem annyira magában az irodalomban, mint inkább az azt létrehozó társadalmi közeg mozgásaiban ragadhatók meg. Ezzel viszont újra csak egy olyan általános módszertani elvet jelöltünk meg, amelynek helytálló voltát a maga területén aligha vonhatnók kétségbe. A dilemmák az ilyen természetű vizsgálódásokkal kapcsolatban a történeti „hogyan?” síkján lépnek fel, s az értékek kiválasztódásának objektivitását illetik. Amikor például Kölcsey a *Nemzeti hagyományok*ban vázlatos irodalomtörténeti áttekintést ad, ennek szemlélete és indítéka nem választható el a tanulmány általános céljától, s a herderi kultúrfilozófia rendszertani sugalmaitól. Toldy Ferenc *Handbuchja* a maga módján egy már kikristályosodott és inkább aktuális, mintsem valóságosan történeti koncepcióhoz keres igazoló példákat. Az ilyen esetekben az értékelő történelmi tudat szelektív tevékenységének működését figyelhetjük meg, amely egyébként – bizonyos határok között – a fejlődés adott fokán objektív érvénnyel és történeti jogosultsággal rendelkezik.

Am merőben tudománytörténeti szempontból tekintve is közismert az a tény, hogy jelentős alkotók és életművek az értékhierarchia alsóbb fokozataira szorulnak vissza, sőt az irodalmi köztudat jelentékeny egyéniségeket mintegy „elfelejt”. Az irodalomtörténetírásban, amikor a 19. század első felében a szó szorosabb értelmében tudománnyá fejlődött, rögtön megjelentek a korrekció és a kiigazítás mozzanatai. Ugyanis mindenfajta módszeres és szisztematikus gondolkodás,

az elvei szerinti összefüggések hálózatába fogja azokat a jelenségeket, amelyek a spontán vonzalmak és megítélések sorából kihullanak. A tudományszak módszertani és elvi princípiumai azonban már maguk is egy történetileg motivált szelekció kapcsolódásai, s ami e szelektív rendszerből kimaradt, azt a tudomány jellegéből adódó korrekciós automatizmusok sem érzékelhetik, hiszen magának a szelekciónak irányában és célzatában rejlenek azok a tényezők, amelyek a válogató koncepcióval ellentétes karakterű értékminőségeket kiszorítják vagy degradálják. Ennek aztán az a következménye, hogy a történeti előzmények nyomozása közben feltárnak ugyan olyan összefüggések, amelyek a tudományszak belső fejlődésének eredményeként, az ismeretek gyarapodásának függvényében a válogató koncepciót szolgálják, sőt arra módosítólag vissza is hatnak, de csak bizonyos mértékig, és semmiképpen sem változtatják meg történetileg érvényes lényegét. Ezért például Csokonai életművének kevésbé méltányos megítélése, történeti jelentőségének félreismerése, Kármán „elfelejtése” korántsem pusztán a szubjektivitásból eredő esetlegesség.

A történetileg kialakult értékszempontok általános érvénye, objektivitása az értékelő feldolgozásokban a valóságosnál nagyobb hangsúlyt kap. Ez teljességgel érthető, hiszen az általános érvényűség, az objektivitás, a bizonyíthatóság sugalmazása feltétlenül növeli a koncepció hitelét, nem is szólva arról, hogy a felfogást kialakító személyiség, aki nemcsak személyes véleményt, hanem irányzatot is képvisel, meg van győződve megállapításainak objektív igazságáról. Aligha vitatható, hogy történetileg jogosult értékszempontoknak feltétlenül van a személyes vélekedéstől független objektív érvényessége. Mégsem szabad lebecsülnünk a szubjektív faktor befolyását. Különösen olyan periódusokban, amikor az irodalmi-művészeti fejlődésről szerzett ismeretek még szórványosak, de a kibontakozóban levő törekvések programszerű, iránymutató összegezéseket, normatívákat igényelnek: a kiemelkedő személyiség meggyőződései és elfogultságai töltik

be azokat a hézagokat, amelyek a koncepció szorosabban vett anyagában más módon nem tüntethetők el. Ebből a szempontból igen tanulságos Kazinczy egyébként fontos és jelentős tevékenysége. Személyes hajlama a nyelvi-stiláris vizsgáldások iránt, továbbá ama véletlen, hogy irodalmunk megújítói közül Báróczival sikerült kontaktust teremtenie, háttérbe szorította Bessenyei sokkal alapvetőbb kezdeményének érdemét. Az ilyen típusú esetlegesség a későbbi tevékenység logikája szerint megteremti a maga indokolását és motivációját, ami ebben az esetben a célok és hajlamok hasonlóságából táplálkozott. Az a tény, hogy érzelmességgel átszőtt választékos klasszicizmusának igazolását Dayka Gábor költészetében találta meg, továbbá a debreceni ortológiával való indulatos polémia és perpatvar Csokonai költészetének elismerése, értékeinek tárgyilagos megítélése elé emelt igen tartósnak mutakozó akadályokat. A buzgó és tekintélyes irodalomszervezőt övező tisztelet és tanítványi ragaszkodás pedig e személyes motiváció időleges érvényének kiterjesztéséhez, közvetítéséhez, értéknormaként való továbbításához járult hozzá.

Tudjuk és tapasztalhatjuk persze, hogy a személyes ízlés, sőt az elfogultság látszólag teljesen egyedi jelenségei mögött is törvényszerű mozzanatok fedezhetők fel, az egyéni hajlam ezeket túlozza el, értelmezi kénye szerint, vagy viszi ad abszurdum szélsőséges esetekben. E ponton lép be az irodalmi élet szerepe, a maga szervezett viszonyaival vagy éppenséggel organizálatlan jellegével. A modern irodalom, amelyet európai viszonylatban a 18. század közepétől számíthatunk, nemcsak szorosabban vett új tartalmi jegyeivel, műformáival, a társadalmi tudatban betöltött funkciójával érvényesíti azokat a lényeges különbségeket, amelyek a polgári fejlődés eredményeként az irodalom és a művészetek feudális struktúrájától elválasztják: intézményeinek, közönségkapcsolatainak, kommunikációs eszközeinek megváltozott, s mind szervezeten, mind pedig technikailag magasabb foka a különbségek egyik lényeges eleme. Az irodalmi élet eme új viszonyai és

lehetőségei természetesen a kezdeti időszakokban átmeneti formákat mutatnak, például hosszú időn keveredik a feudális jellegű mecénátus a közönségigényre alapozott, anyagilag is rentábilis könyvkiadás gyakorlatával, de az utóbbi kétségkívül mindinkább előtérbe kerül. Nálunk ez a folyamat retardált, köztudomásúlag társadalmi viszonyaink fejletlensége miatt, ami azután az irodalmi élet megszerveződésének a tizen-nyolcadik század folyamán egyik legfőbb akadálya, amit Csokonai költői pályájának számos és tragikus végeredményű kudarca illusztrál félreérthetetlenül. A méreteiben tömegessé váló, új társadalmi rétegeket az irodalmi alapviszonyba (mű-olvasó) bekapcsoló könyvkiadás, az egyéb közvetítő eszközök, így a folyóiratok és újságok, nemcsak a különböző műfajú irodalmi alkotások elterjedését biztosítják, hanem az irodalomra vonatkozó nézetekét és elképzeléseiket, sőt ezek cseréjét és vitatását is, s e tényezők teszik lehetővé azt a szükséges kontrollt, amely a szélsőséges vagy merőben individuális értékeléseket az uralkodó művészeti irányok távlati elképzeléseinek, s „visszaigazolt” gyakorlatának jegyében kiigazítja. Ezek az új lehetőségek, intézmények, fórumok teremtik meg az irodalmi-művészeti kritikát, mint a kontroll magas rendű, műfajilag is elkülönülő eszközt.

E vonatkozásban fontos jelzésnek minősül Bessenyei megjegyzése a „penna-csatákról” csakúgy, mint az a tény, hogy ezek valójában még jó sokáig hiányoznak. A feltételek éretlenségéről tanúskodnak a meginduló, majd kellő érdeklődés híján rövid idő múlva megszűnő folyóiratok (*Magyar Museum, Orpheus, Uránia*). Az igény jogosultságát érzékeltetik viszont az olyan furcsa kezdemények, mint Ráth Mátyásnak az újságjában közzétett népszerűsítő, hirdetésszerű, ajánló, egyébként mindenféle bíráló és elemző szándékot nélkülöző könyvismertetései. Ebben a helyzetben természetes, hogy a vélemény- és eszmecsere, az alkotók kontaktus-teremtésének eszköze, az elvek, programok, tervek kifejtésének fóruma a mindennapi élet „kommunikációs” formája a levelezés lesz,

amely részben irodalmi példák nyomán, részben az eme változó korban felszaporodó közlendők eredményezte divat révén igen fontossá válik. E közlendők egy része önállósul, esztétikai minőségeket involválva, a személyes jelleg fikcióját megtartva mint költői episztola külön műfajként általános érdekű világszemléleti, elméleti, esztétikai, programszerű mondandók tolmácsolására vállalkozik. Az organizatorikus forma azonban a magánlevél marad, ami aztán Kazinczynál, a világirodalomban ilyen mennyiségben és ilyen tudatossággal példátlan módon hatékony „irodalom előtti” intézménnyé növi ki magát. Az így teremtett kontaktus azonban, modern elektronikai kifejezéssel élve: zártláncú, s a személyesség, a barátság, egy szóval a szubjektív érdekviszonyok megnövekedéséhez vezet, s kontrollfunkciójának korlátoltsága folytán kihat az irodalmi tudatban megfogalmazódó értékítéletekre.

Az irodalmi élet szervezettségének fokát rendkívül jól érzékeltetik azok a körülmények, amelyek az írói tevékenység alapjellegét szabják meg. Szociológiai szempontból ugyanis (Raymond Williams: *The Long Revolution*, 1961) egy rendkívül egyszerű, de igen lényeges vonatkozásokat sűrítő kategorizálást alkalmazhatunk. Szabadon értelmezve e kategóriákat azt mondhatjuk, hogy az egyik írótipust „független”-nek nevezhetjük, vagyis olyanak, akinek egzisztenciáját nem az irodalmi tevékenység biztosítja, ezt igényes kedvtelésből vagy szellemi szükségletből űzi. E típushoz tartozik a főúri irodalom csakúgy, mint a mindenféle vagyonilag független, e kedvtelését maga finanszírozó „delektáns” auktor. A második típus a „tudós” vagy „eruditus” szerző, aki valamilyen jól vagy legalábbis megfelelőképpen javadalmazott, lényegében értelmiségi foglalkozást űz (egyházi, jogi-igazgatási, tanári vagy szabad foglalkozások valamelyikét), s akinek életmódját vagy társadalmi presztízst e tevékenység lényegében nem befolyásolja, noha az utóbbit, ha produkciója hatékony és magas szintű, kétségkívül emelheti. A harmadik típus a professzionista vagy hivatásos: az ő tevékenységét lényegében az intézménye-

sítettség, az anyagi-szervezeti bázis fejlettsége, a szellemi produkciót honorálni képes, az irodalmi kölcsönviszonyba rendszeres „fogyasztóként” belépő olvasóközönség teszi lehetővé. Nyilvánvaló egyrészt, hogy e típusok jelenléte nemcsak a szorosán vett szépirodalomra jellemző, hanem tagolatlanul, a szellemi produkció egészére, másrészt pedig az a tény, hogy – noha vannak korábbi, szórványos példák – a harmadik típus számos nehézséggel, a polgári művelődési viszonyok eredményeként alakul ki. Talán felesleges hozzáfűzni: e három alaptípus között, átmeneti formaként, számos variáns fedezhető fel, ezeket csak egy történeti szempontú leírás osztályozhatja szabatosan.

A történeti szempontú irodalomszociológiai vizsgálatok egyik legfőbb akadálya a megfelelő adatok hiánya, illetőleg bizonytalansága. Írói levelezésekből vagy más forrásokból nagy vonalakban rekonstruálható ugyan a preskripciók és a prenumerálók száma, az ily módon terjesztett „exemplárok” azonban a kiadványok bizonyos körére szorítkoznak csak, s éppen az újabb törekvéseket reprezentáló könyvekre, folyóiratokra. Maga ez a sajátos forma is arról vall, hogy az ilyen típusú kiadványok iránti érdeklődés kontúrjai határozatlanok, s általában szűkkörűek, s jó, ha a kiadhatóság anyagi feltételeinek minimumát biztosítják. Magyarországon az elhúzódó vagy kudarcba fulladó kiadási kísérletek, a rövid idő alatt megszűnő egyéb vállalkozások az igény határozatlanságával, szűkkörűségével, s a terjesztés baráti-családias, művelődési kötelezettségekre apelláló erkölcsi presztízsszempontjaival jellegénél fogva aligha lehetett hatékony. De más – és korántsem feltétlenül negatív – következménye is volt e sajátos irodalom-szervező buzgalomnak. Az tudniillik, hogy a kiadványokat és könyveket közrebocsátó írók szociális környezete, ismeretségi köre a közvetítési forma következtében nagyjából azonos a valóságos vagy potenciális olvasókéval, ami ugyan feltétlenül behatárolja az irodalom szociális szféráját, de később, a korszerűbb, polgárisultabb formák meggyökeresedésével és elter-

jedésével biztosítja a szféra telítését, így viszonylag állandó bázis kialakulásához vezet, sőt a kulturális fejlődés előrehaladásával vonzó hatást gyakorol már (kisnemesi, polgári-plebejus) rétegekre, s ezáltal az eredeti bázist jelentékeny mértékben kiszélesíti a nemzeti kultúra progresszív eszmeiségének jegyében.

A középnemesség történeti szerepét természetesen nem szabad úgy értelmeznünk, mintha ez a tény valami számszerű túlsúlyt eredményezett volna az irodalommal foglalatосkodók körében. A népszerűbb olvasmányokat is figyelembe véve megállapítható, hogy az értelmiségi-honorácior rétegek képviselői alkotnak többséget a szerzők sorában (a szerzők társadalmi összetétele mindazonáltal változékony, s különbözők az egyes műfajok esetében csakúgy, mint az irodalmi produkció különféle szintjein). Természetes azonban, hogy a rétegek jellegüknek megfelelően az uralkodó ideológiák és ízlésirányok szellemében dolgoznak. E körülménynél sokkal jelentősebb az a kérdés, hogy vajon milyen összetételű az irodalomnak az a teljes mezőnye, amely egy adott korszak valóságos irodalmi produkcióját adja, s amely szükségképpen divergáló igényekre válaszol? Erre konkrét választ természetesen csak rendszeres és kiterjedt kutatások adhatnak. A hagyományos irodalomtörténeti szelekció kapcsán fellépő hiányérzet azonban már megfigyelhető; s más országokban meglehetősen érdeklődést keltő kutatások folynak, amelyeknek egyik kedvelt tárgya az úgynevezett marginális irodalom vagy a társadalmi-szellemi élet hétköznapjainak (vagy ha úgy tetszik: mindennapjainak) problematikája. Az ily természetű érdeklődés mögött minden bizonnyal a tradíció sokszor megmervült, s kritikai szemlélet nélkül továbbhagyományozódó sztereotípiáinak korrekciós igénye figyelhető meg. Így tehát az ilyenféle, a történeti korszakokban lejátszódó folyamatok „hogyan”-jára fényt vető munkák közül egyesek (Dulong, Mandrou könyvei) majdhogynem népszerű olvasmánynak tetszenek a megnövekedett érdeklődés nyomán. Reveláló hatásukat annak is köszönhetik, hogy a szakszerűen német tudománytól Sittengeschichte néven

emlegetett stúdiók segítségével az életmód és az ízlés, így a szellemi-esztétikai igény és szükséglet egyik fontos összetevőjére mutatnak rá.

Mindenképpen figyelemre méltó az a tény, hogy az átlagos olvasó átlagos olvasmányainak összetétele igen nagy mértékben eltér attól az értékrendtől, amelyet az irodalomtörténet később rögzít. Korszakonként változóan ugyan, de az olvasmányoknak mégis a többségét azok a művek alkotják, amelyek vagy valamilyen régi és popularizált hagyományt képviselnek, vagy újnak egy második-harmadik, többnyire az epigonirodalom körébe sorolható vonulatát. A francia olvasók mintegy kilencven százaléka éppúgy nem a francia klasszicizmus kiemelkedő alkotásait vagy később a felvilágosultakat olvasta, mint nálunk sem Bessenyei, Kármán vagy Csokonai művein nevelkedett. Sőt, a magyar olvasó arra is hajlamos volt, hogy például a lassanként tért hódító új műfaj, a regény külföldi produkcióiból is azt vette át tömegesebben, ami a jelzett értékszintnek megfelelt. Hogy a későbbi időtállónak bizonyuló művek s az olvasók szélesebb köre találkozzék, annak természetesen léteznek technikai jellegű akadályai, a megjelentetés nehézségei, a gyatra terjesztés, az orientálás formáinak hiánya stb. Ezzel azonban túl keveset mondtunk ahhoz, hogy mint magyarázatba, belenyugodjunk. Még kevésbé fogadható el az az egyébként igen elterjedt felfogás, amely az olvasóközönség számszerű többségét elmaradott vagy csökevényes ízlésűnek, műveletlennek bélyegzi. Noha az olvasóközönség műveltségbelileg és az igényszint szempontjából egyaránt tagolt, mégsem képzelhető el egy olyan körülhatárolható réteg, amelynek választásai és értékítéletei az utókorban minden vonatkozásban beigazolódna: a téves megítélések száma tekintélyes, sőt, mondhatni hogy sokszor a populáris művek és irányok, vagy a második vonal produkcióinak hatása alá kerül (Kazinczy „felsikoltásai”). Másrészt az adott korokban népszerű áramlások, amelyek tipológiailag korántsem esetlegesek, magas rendű irodalmi témákat is magukban foglalnak. Az olvasói igények

jellege, az olvasmányok összetétele szükségképpen megfelelést mutat egy adott kor művelődési viszonyainak meghatározottságaival.

Feltehető, hogy az irodalmi alkotások értékviszonyainak alakulásába, az egyes értékszintek (s az ezeknek megfelelő szellemi igények) változó jellege összefügg azokkal a kapcsolatokkal, amelyek a mindennapisághoz fűzik őket. Erről a jelenségről elméleti formában Lukács György szól esztétikájában. A másodlagos alkotásokban ugyanis nem játszódik le az a folyamat (vagy helyesebben: részlegesen nem az alkotás egészére kiterjedően), amelynek révén a közvetlen empiria a tipikusba, a különösbe emelkedik fel, s így gazdagodva, lényeges jegyekkel bővülve hat vissza rá. Az alacsonyabb szintű vagy részlegesen megvalósult irodalmi értékre az a jellemző, hogy az empiriával közvetlenül érintkezik, s ezért a „visszakapcsolást” az esetek többségében igen egyszerűvé, könnyűvé teszi. Természetesen e jelenségbe belejátszanak az adott korok szellemi életének sajátos mechanizmusai is, így az aktuális sémák, toposzok, a hagyaték hatékony elemei stb. A történeti szempontú irodalomszociológiának feltétlenül figyelembe kell vennie és konkretizálnia kell az így keletkező összefüggéseket, hogy elméletileg is indokolt magyarázatot adhasson a társadalmi méretekben érvényes igényszintek valóságos jellegére vonatkozóan. Annál is inkább, mert nemcsak a Horváth Jánostól találóan irodalmi alapviszonynak nevezett kapcsolat játszik szerepet egy-egy kor irodalmi életében, hanem egy másfajta „alapviszony” is, amely az irodalomnak éppen a legjellemzőbb, uralkodó, az utókorban igazolt és folytatásra alkalmas törekvéseit a társadalmi és szellemi élet szélesebb szféráinak hatókörébe vonja, s az adott kor legjellemzőbb törekvéseinek, tipikus vonásainak sajátosságait indokolja.

Tudvalevő ugyanis, hogy a történeti folyamatban az abszolút (tehát hosszabb távon ható), s relatív értékek kölcsönhatásban, együtt, s egy ideig elválaszthatatlanul működnek. Mind az előbbi, mind az utóbbi értékek az adott korokban

funkcionális vagy helyzetértékek összegezései, természetesen különböző módon és arányban. E körülmény azonban semmiképpen sem igazolja azt a régi típusú kategorizálást, amelynek értelmében az irodalmi alkotások számszerűleg túlnyomó része úgynevezett „történeti” érdekű, önértéke korlátozott vagy alacsony szintű, míg a kiemelkedő művek kihasználván a „csapást”, amelyeket a derék szerzők törtek, s a terepet nagy buzgalommal előkészítették: megkoronázzák a félig sikeres vagy meddő kísérleteket. A valóságos folyamatban ugyanis a relatív és az „abszolút” érték kölcsönösen feltételezi egymást, s egyiknek a szerepe sem korlátozódhat pusztán a történeti funkcióra vagy az esztétikai minőségre. Az a kapocs, amely a különböző értékeket valamely irány keretében egybefoglalja, mégha időnként a formai újításban (vagy stílus-izlés-nyelvi reformban, mint a 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalomban) nyer programszerű kifejezést, elsődlegesen tartalmi-eszmei jellegű, s mint ilyen a különböző szintű és karakterű törekvések összefoglaló elve, ösztönzője. Itt korántsem csupán a tartalom elsődlegességének ismert tételéről van szó a tartalom és forma szorosabban esztétikai vizsgálatában, hanem azokról az ideologikus elemekről, amelyek a művek világszemléletét a szociális irányultságát egyként meghatározzák, s a létrejövő értékeket korukhoz kötik.

A művészi alkotásba épülő, s annak egész lényegét átható, az esztétikumban organizatorikus-formáló szerepet betöltő ideologikus elemek kutatására a legalkalmasabb eszköz az utóbbi években mindjobban tért hódító eszmetörténet. Az eszmék funkciójáról, különösen az egyes korszakok „uralkodó” eszméinek fontosságáról az irodalomtörténetírás tudományággá alakulásának kezdeteitől fogva állandóan tanúságot tesz. Így tehát, ha itt új tudományágot emlegetünk, ezt korántsem azért tesszük, mintha valami előzmény nélküli, a lényegyet tekintve eddig nem ismert tudományos princípiumok megfogalmazásáról lenne szó. A világszemléleti-ideologikus elemek szisztematikus kutatása révén az eszmetörténet azzal nyit új

lehetőségeket, hogy vizsgálódási szempontjait nemcsak az irodalmi alkotásokra, illetőleg folyamatokra közvetlenül ható filozófiai, politikai stb. eszmék körére alkalmazza, hanem kiterjeszti az adott korban ható világnézeti-tudományos ismeretek egészére (beleértve a természettudományokat is), megkeresve azokat az érintkezési pontokat, amelyeken át az irodalom s a többi művészetek a társadalmi tudat szélesebb szféráiba bekapcsolhatók. E szintetizáló módszerek akkor igazán termékenyek, ha főbb eredményeik analitikus módon is alkalmazhatók, vagyis az egyes művek, életművek, áramlatok és folyamatok pontos értelmezését, eszmei vonatkozásaik konkrét felderítését szolgálják, módszertanilag megfelelően körülhatárolva természetesen, nem csorbitva, hanem elősegítve a műelemzés és műértelmezés más, hagyományos vagy új módszereit. Ezt a megszorító megjegyzést azért kellett megtennünk, mert a szakosodás jellegének megfelelően minden módszertanilag megalapozott kutatási irány hajlamos az egyoldalú megközelítésre s a komplex kutatások igényének saját területére való leszűkítésére: e jelenség gyanút ébreszthet, s akadályozhatja az ilyen természetű vizsgálódások megfelelő integrálását a történeti szempontú irodalomértelmezés módszerei sorába.

Az eszmetörténeti kutatások addig jobbra az alkotásokban, a rögzített szövegekben található közvetlen vagy közvetett összefüggések felderítésére és dokumentálásra szorítottak: bizonyára helyesen, hiszen megbízható kiindulási lehetőségeket ezek nyújtanak. Valamely kor gondolkodása, amely egyebek között az irodalom és a művészet produktumaiban inkarnálódik, elég széles körű és összetett ahhoz, hogy a tudomány érvényes következtetéseket vonjon le. Ilyen reményeket tápláltak századunk első felének olyan típusú vizsgálódásai, mint aminőkkel például Mornet vagy Cassirer munkáiban találkozunk. E vizsgálódások az utóbbi két-három évtizedben nagymértékben szaporodtak fel, s különösen a francia szakirodalomban hoztak jogos érdeklődést kiváltó eredményeket,

talán nem véletlenül éppen az ideologikus telítettségű felvilágosodás irodalmának tanulmányozása terén; ezek bővebb jellemzésére most nincs terünk és lehetőségünk. A magyar szakirodalom is felismerte és termékenyen alkalmazta a körülményeinkhez adaptálható módszereket, példa erre Szauder József és munkatársainak tevékenysége. Kutatásaik arra vonatkozólag is példával szolgálnak, hogy az eszmetörténet, ha rendszertanilag helyesen szabjuk meg funkcióját, korántsem ellentétes a marxista irodalomtudomány módszereivel, sőt azok gazdagodásához vezethet. Szorosabban irodalomszociológiai szempontból az eszmetörténet fontossága felbecsülhetetlen, ám nem korlátozódhat a művészetek és tudományok művelőinek körére, az alkotói viszonyrendszerre, az eszméknek a tudományos-szellemi-kulturális élet magasabb szintjein történő cseréjére, hatásaira és visszahatásaira, hanem ki kell terjednie az objektív körülményekből eredeztethető társadalmi igény és a befogadás szellemi-kulturális mechanizmusára is.

Az utóbbi mechanizmus jellegéről szükségképpen kevesebbet tudunk, mint az írókkal és alkotásaikkal összefüggő különböző természetű kérdésekről. E körülmény valószínűleg nem is fog lényegében változni: az alkotó, a mű bizonyára mindig is nagyobb érdeklődést fog kiváltani, mint azok a bonyolult viszonyok, amelyek közepette a művészeti alkotások létrejönnek, hatnak és hagyományozódnak. A szaktudománynak el kell fogadnia a ténytet, de nem rezignáltan, hanem cselekvően. Hiszen az ilyenfajta vizsgálódások hiányát már a szellemtörténet is érezte, ezért igyekezett társadalmi-történeti-szellemi tényezőket a „Zeitgeist” tagolatlan, s inkább jelképes, mintsem valóságos összefüggéseket megragadó (többnyire inkább költőileg sejtető) fogalmába belesűríteni. A „korszellem” illetően felfogásának természetesen vannak előzményei: a pozitivizmus Taine korszakos hatású angol irodalomtörténetének megjelenése óta szívesen operál ezzel a fogalommal, mégpedig szabatosabban, mint ezt a szellemtörténet teszi. De hogy még korábbra menjünk vissza: maga a kifejezés

az irodalomtörténeti áttekintésekben Hegel hatására és nyomán terjed el. E példák azt bizonyítják, hogy az erkölcsi normatívák, társadalmi ideák, művelődési sztereotípiák, az életkörülményekből fakadó magatartásformák irodalom- és művészetalkotó befolyásának felismerése, s e felismerésből származó eredmények és szempontok legalábbis részleges alkalmazása korántsem újkeletű. E jogosult és nem is eredménytelen kísérleteknek azonban van egy olyan közös tulajdonsága, amelynek meghaladása egyre sürgetőbb: szempontjaik ugyanis, mondhatni tudatosan, az értelmezés és a motiváció síkjára szorítkoznak.

Az a fajta motiváció, amelyet a tudomány az irodalmi alkotások értelmezésekor tár fel, része annak a hasonló típusú motivációnak, amely a közgondolkodás megfelelő szférájában fedezhető fel. Az eltérés az irodalmi alkotások (és mindenféle alkotómunka) és a közgondolkodás bizonyos típusai között egyrészt a magas fokú specializáltságban, másrészt a kifejezés képességében és tényében mutatkozik meg. A befogadásban is megvannak az előbbi tulajdonságok bizonyos potenciális feltételei, ám ezek nem az alkotó tevékenységben, a kifejezés tényében, hanem a recepció képességében nyilvánulnak meg. A recepciót azonban nem szabad merőben passzív szellemi aktusnak felfognunk, hiszen az, különböző fokozatú és intenzitású értelmező-reagáló folyamatot indít meg, amely egy kollektív közegben mint újonnan keletkező motiváló tényező visszahat az alkotó tevékenységre. Régi és sokszor hangoztatott sztereotípiá, miszerint minden író, költő, gondolkodó, tudós „korának gyermeke”. Ami e helyütt, irodalom-szociológiai szempontból azt is jelentheti, hogy az író és olvasót csupán munkahipotézis eredményeként, tipológiai szükségszerűségéből különíthetjük el élesen egymástól, mert az író egyben olvasó is, mégpedig olyan olvasó, akinek ebbéli minősége számos vonatkozásban érintkezik egy szélesebb (történetileg változó szélességű) társadalmi rétegével, s olvasói minőségében szerzett ismeretei és élményei (egy magasabb

szellemi szinten) ugyanolyan módon hatnak szellemi alkotó tevékenységére, mint a vele homogén (s azon belül tagolható) szélesebb réteg világszemléletére. E közös vonások a létrejövő kontaktus alapfeltételei közé tartoznak.

Az a szellemi környezet, amelyben az adott korok embere él, mindenképpen rétegezett, de az egyes szférák keretében, sőt ezek között is, számos ponton termékeny (s nem egy esetben kölcsönös) kapcsolat létezik. A felvilágosodás éppen az a kor, amely művelődési programjával e kapcsolatokat szélesítésére törekszik. Nálunk e folyamat a gyakorlatban majd a reformkorban, az érdekegyesítés politikai irányzatában érlelődik meg, s plebejus eszmék közvetítésével, a népi kultúra bevonásával válik, legalábbis elvi szinten, általánossá. Van azonban a kapcsolódásoknak egy szűkebb, konkrétabban behatárolható területe, amelyet az intézményesen (elsősorban az iskolák révén) közvetített közös műveltségben, az abban materializálódó igényszintben jelölhetünk meg. Ezek viszont szorosan összefüggnek a társadalom kulturális fejlettségének színvonalával, objektív igényeivel és lehetőségeivel. A változás igényének egyik biztos jele, amikor e közvetítő rendszerek hatékonyságával kapcsolatosan kételyek merülnek fel, amikor ezeknek egyes lényeges tartalmi és formai jegyeit az újonnan fellépő irányzatok jelesebb képviselői megkérdőjelezzik. Így nálunk kritikailag Bessenyeitől a felvilágosodás eszmei alapján válnak kérdésessé a régi művelődés eszményei (a *Holmiban* több helyütt igen világosan nyilatkozik e vonatkozásban), pozitíve pedig a nyelvi program az, amely a művelődés új, nemzeti s egyben a begyökeresedett feudális normák ellenében ható formáinak kialakítását sürgeti. Mindez egy újfajta nyilvánosság megjelenését igényli, s szerveződését új intézmények (Tudós Társaság stb.) létrehozásához, illetőleg a régiek módosított működéséhez köti.

A nyilvánosság szerepének felismerése, igénylése a zártkörű „udvari” s mindenféle egyéb módon belterjes kultúrakonceptióval szembeni, lényegében felvilágosult-polgári művelődés-

eszmény megfogalmazódásának jele. Bessenyeieék elmékedései, de kivált Kármán és Kazinczy folyóirat-alapításai arra mutatnak, hogy nekik szubjektíve is komoly gondot jelentett a publikum hiánya, s kezdeményezéseik a kényszerű elszigeteltségből való kitörést célozták. A „publikum” szerepének elméleti kérdései is felbukkantak viszonylag korán. Kis János például cikket jelentetett meg a Tudományos Gyűjtemény 1818-as évfolyamában. „*Hogyan kell a' Magyar Olvasó Publikumot nevelni*” címmel. Itt egyebek közt ezt írja:

„Publikumon általjában az a' közös ítélet értetik, mellyet a' körülöttünk lévőknek . . . többsége, beszédünkről, írásunkról vagy cselekedetünkről tesz . . .”

Nyilvánvaló, hogy itt a publikum nem az olvasóközönséget vagy nézőközönséget jelenti, hanem ennek ítéleteit, a közvéleményt, a publicitást, s ezt is egy tágabb értelemben. De talán még tanulságosabb az a megfogalmazás, amelyet a közvélemény aktív funkciójáról ad:

„Minden szó mellyet mondunk vagy írunk, mind annyszor mozgásba hoz egy véghetetlen Aetheri tengert, 's ezen tengeren minden mozgás újabb 's mind messzebb terjedő mozgásokat okoz.”

Kis János irodalmi kvalitásait ismerve joggal feltételezhetjük, hogy e vonatkozásban elsősorban nem saját teoretikus képességeit csillogtatja, hanem az újabb irodalmi törekvések képviselőinek minden bizonnyal közös nézeteit hangoztatja.

Az a következtetés is természetszerűen adódik, hogy a nyelvi program szellemében az „oskola” a legalkalmasabb eszköz a magyar nyelvű irodalom megkedveltetésére. Az iskolában szerzett műveltség egyébként általánosabb értelemben is a legfőbb művelődési kapocs, az igény szint és az érték szemlélet olyan adott normatíva-rendszere, amely az értékek befogadását, a rájuk vonatkozó ítéletek jellegét, mélységét és hitelét messzemenően befolyásolja, s az alkotót és olvasót

azonos áramkörbe köti. Eme nélkülözhetetlen és alapján pozitív szerepe mellett azonban a műveltséganyag konzerválója, s az újabb törekvések hatékony akadályá is lehet, ebbéli minőségét a történelem folyamán többször is sajnálatosan bizonyította. Ilyen esetekben a hagyományos művelődési gyakorlat és az új művelődési igények között feszültség jön létre, a korszerű törekvések „illegális”, iskolán kívüli jelleget öltenek, s a nemzeti művelődés időlegesen kettészakad mindaddig, míg az ilyenfajta anomáliákat a társadalmi fejlődés a politika közvetítésével ki nem küszöböli. Bessenyei a *Holmiban* érdekesen elmélkedik arról, hogy miként sajnálkoztak fölötte iskolázatlansága miatt, különösen a filozófiai alapozást hiányolván. Amikor a társalgás folyamán kérdéseket tett fel Baconra, Pope-ra vonatkozóan: az iskolázott „filozófusok” a bibliai próféták elképesztően hosszú sorára hivatkoztak. Mármost szorosabban eszmetörténeti és irodalomszociológiai szempontból az a legfőbb nehézség, hogy a korabeli műveltséganyag jellegét, összetételét, valóságos szellemi súlyát és hatékonyságát nem ismerjük megbízhatóan, a hagyományos irodalomtörténet e tekintetben néhány általánosság megemlítésére szorítkozott.

A történelmi múltból megmaradt dokumentumok tüzetes és újszemponutú vizsgálata, az egykori intézmények működésének tüzetes leírása, a létező ismeretanyag összekapcsolása és értékelése, megfelelő összefoglaló elvek kidolgozása s ezeknek a megfelelő korszakokra való alkalmazása mind megannyi olyan feladat, amelyeknek elvégzése egyének és kollektívák összehangolt erőfeszítéseit igényli. A felvilágosodás kora mint az új, polgári művelődés kialakulásának időszaka, mint két nagy művelődési korszak tipikus átmeneti periódusa, ahol ráadásul megbecsülendő előmunkálatok eredményeire támaszkodhatunk, kiváltképpen az eszmetörténet vagy szorosabban irodalmi tekintetben a poétikai ismeretek terén alkalmasnak mutatkozik történeti szempontú irodalomszociológiai vizsgálatok kibontakoztatására. E tanulmány természetesen nem

vállalkozhatott a lehetőségeket mérlegelő tervek felvázolására, csupán néhány elvi-módszertani probléma felvillantására. Már így is joggal kérdezhető, jelenlegi irodalmi tudatunkat figyelembe véve, hogy a műveltségünkben mindinkább háttérbe szoruló, közoktatási intézményeinkben egyáltalán nem favorizált kor alaposabb megismerése megéri-e a beléfkettett szellemi energiákat? Erre csak az az egyetlen felelet képzelhető el, miszerint éppen ez a helyzet figyelmeztet olyan új összefüggések feltárásának szükségességére, amelyek alapján a gyengülő kapcsolat a jelenkorral, éppen a jelenben aktuális és mind fontosabbá váló tudományág elveinek történeti szempontú alkalmazásával az analógia törvénye alapján megerősíthető és szellemileg elevenné tehető.

Valószínűleg hosszú idő telik el, míg az újraértelmezett történelmi korszakok eredményei intézményes közvetítéssel érvényesülnek a művelődés gyakorlatában. Az újraértelmezés, vagy szakmaibb terminussal: a re-definíció, mégis elodázhatatlan kötelezettség, hiszen minden kor csak abban az esetben tud a megelőzőkkel kapcsolatba lépni, ha azokban saját előzményeit ismeri fel. Ilyeténképpen egy történeti korszak produktumainak vizsgálata gyakorlatilag sohasem fejeződhet be, az „egyszer volt” a változó megközelítésekben mindig új arcát mutatja, összefüggéseinek láncolata a megközelítés igényeinek változásai nyomán szüntelenül átrendeződik. Ez a körülmény semmiképpen sem valamiféle relativizmus tanújele: az elmúlt korok valóságának bonyolultsága és sokszínűsége az objektív alapja annak, hogy az utókor szellemi szükségleteinek szemszögéből az aktuális és hatékony elemek a történeti igazság sérelme nélkül egy sajátos megközelítésben kiemelhetők legyenek. Ennek természetesen az is előfeltétele, hogy célszerű és módszertanilag tudatos kutatások minél több tényt és összefüggést derítsenek fel, hiszen az ismeretek, mégpedig a rendszerezett ismeretek gyarapodása adja az új megközelítések hitelét, dokumentálja érvényességüket. Ez egyúttal új módszerek, új tudományágak alkalma-

zását, bevonását teszi szükségessé. A szaktudomány azzal, ha „klasszikus” módszereinek tisztasága mellett érvel, s bezárkózik évszázados határai mögé, voltaképpen saját magát korlátozza, s tiszteletreméltó értékmentő tevékenysége csökkenő hatékonyságának egyik fő okává lesz. S ilyenkor lépnek fel azok a teóriák, amelyek az irodalomtörténetet egy általános irodalomtudományba igyekeznek illusztratív jellegű segédtudományként bekebelezni.

Az irodalomtörténet szintetizáló jellegű tudományág, s mint ilyen, mindenfajta történetileg alakuló irodalmi jelenség értelmezésének legjobb eszköze. Hatékonysága azonban mindenkor függ azoknak az ismereteknek a terjedelmétől és intenzitásától, amelyeket vizsgálódásai körébe bevonni képes. Az irodalomtörténet voltaképpen mindig is komplex jellegű tudományág volt, spontánul vagy tudatosan figyelmét mindenkor kiterjesztette arra a társadalmi-szellemi környezetre, amelyből az alkotások és életművek kinőttek s amelyre hatottak. Lehetőségeit pusztán e szaktudomány s a vele érintkező tudományágak objektíve adott fejlődési fokának korlátozó tényezői határolták be, továbbá olyan szemléleti elemek, amelyek a művészeti (és társadalmi) fejlődés ellenében működtek. Hozzájárult a tudományszak nehézségeihez egyfajta belterjesség, szakmai doktrinárság, bizonyos módszerek öncélú használata, ami az élő irodalmi folyamatoktól való eltávolodáshoz vezetett. Az irodalomszociológia végső fokon az értékképződés szociális feltételeit vizsgálja, történeti szempontú alkalmazása minden bizonnyal egybevág azzal a jogos érdeklődéssel, amelyet napjainkban a szociológiai megközelítés más területeken is kívált.

Az irodalomszociológia, amikor az értékképződés szociális feltételeit vizsgálja, természetesen nem törekedhet a létrejövő értékek mindenoldalú értelmezésére – e tekintetben a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti, poétikai s egyéb kutatásoknak engedi át a terepet. Ezzel szemben az esztétikum bizonyos sajátos, korhoz, szociális réteghez kötött vonásainak

értelmezésében az irodalomtudomány akkor jár el célszerűen, ha a szociológiai vizsgálódások idevágó jelzéseit, eredményeit a maga leíró vagy műelemző tevékenységében megfelelő módon figyelembe veszi. Ehhez természetesen az is szükségeltetik, hogy a szociológiai megközelítést szemléletként fogjuk fel, s nem pusztán kutatási eljárásként, az olvasóközönséggel kapcsolatos számszerűségek, statisztikák, a kulturális viszonyokra vonatkozó adatok, információk összegeként. A hagyományos elképzelés ugyanis nagyjából ezt a megítélést tartalmazza, holott az ilyen típusú adatok, mint minden más tudományág megfelelő tényanyaga, pusztán kiindulási alapot képeznek, amelyek a vizsgálódás során kibontakozó összefüggések verifikálásának ösztönzői, módszertani vonatkozásban pedig eszközei. A verifikáció egyébként a tudományrendszeren egyik külön nagy gondja. Technikáját lényegében a pozitivizmus egyetemi, „filológiai” irányzata dolgozta ki. A tény fogalma – az irodalmi kutatások vonatkozásában – ebben a megközelítésben a dátum, a szövegszerű párhuzam, a leírt s így dokumentumként említhető utalás, kijelentés, a szakirodalom vonatkozó megállapításai s egyéb ilyen bizonyító kellékek sorában merül ki.

A tényekből rakott sáncok és bástyák mögött azonban sokszor igen szerény igazságok lapultak, olykor pedig igen egyszerű, következőképpen védelemre nem szoruló evidenciák. A pozitivizmus egzaktságigénye tudománytörténetileg feltétlenül jogosult, s ami módszereiből maradandó, az a következtetések dokumentációját szolgáló apparátus módszerbeli kidolgozása, az önkényes gondolati csapongás, a megalapozatlan általánosítás korlátok közé szorítása, megfegyverzése. Az irodalomtudomány effajta problémái arra vallanak, miszerint az irodalomszociológiai vizsgálódásnak nemcsak arra kell törekednie, hogy a hozzá legközelebbi, s végső fokon annak eredményeit gazdagító tudományág céljainak érvényesítését segítse elő, hanem egyúttal mint társadalmi-szellemi jelenséget elemzés tárgyává kell tennie. Ezt már

az az összefüggés is szükségessé teszi, hogy a tudomány is történeti jelenség, s minden korszakának, irányzatának megvan a maga sajátossága, művelőinek pedig, mint a szellemi élet hierarchiájában mindinkább elkülönülő rétegeknek, szakmai presztízse, védekező mechanizmusa, amely nemcsak a „szakmai” integritását óvja, hanem beidegződéseinek, gyakorlathának, manírjainak védelmére is vállakozik. A nyitottság ilyenkor mutatkozó hiánya, a meghatározott típusú problematikára beszabályozott módszerekből eredő aggályossága a más megközelítések irányában erősíteni látszik azt az egyébként téves, mert csak ezeket a sajátosságokat számításba vevő, a szakirodalomban is terjedő nézeteket, melyek értelmében az irodalomtörténet és a filológia „konzerváló” (s így konzervatív), az értékvédelem muzeológiai jellegű ágazata, amelyet mint ilyet kell elhelyeznünk a szellemi tevékenység rendszerében.

Nyilvánvaló pedig, hogy a történeti vizsgálatok szintézisének éppen az irodalomtörténet területén kell létrejönnie. De igaz az is, hogy jelenleg az ilyen közelítések, amelyek vagy elég távoliak ahhoz, hogy az irodalomtörténet szorosabb témakörébe avatkozzanak, mint aminők Arnold Hausernek a művészet társadalomtörténetét vizsgáló kutatásai, vagy érdekes adalékként foghatók fel, mint R. Escarpit olvasás-szociológiai szempontjai: könnyebben kapnak szabad utat, mint bárminő szerény kísérletek, amelyek átlépi a hagyományos tudományrendszertani határokat. Ilyenkor állnak elő az olykor megoldhatatlannak tetsző szemléleti különbségek. Az irodalomtörténeti-filológiai megközelítés ugyanis többnyire egy adott, az életművön vagy a jellegzetesen irodalmi viszonyokon belüli összefüggés mind részletesebb felderítésére törekszik, az irodalomszociológia viszont ennek az összefüggésnek döntő szociális faktorát próbálja elhelyezni a szellemi élet korabeli feltételezettségeinek sorában. Ez az eltérés önmagában véve magától értetődő, problémává akkor sűrűsödik, amikor a tradicionális, intézményesen és módszertanilag kiépített tudomány-

szak a maga szempontjait kéri számon, pontosítást követel, árnyalatokra hivatkozik, amelyeknek teljesítése messze eltérítené tulajdonképpeni vizsgálódásaitól. Irodalomszociológia irodalomtörténeti ismeretek nélkül elképzelhetetlen, legfőképpen ez adja „történelmi hitelét”. Ám hogy erről léptenyomon tanúságot kell tennie, még a tankönyv- és közismereti tudnivalókról is megfelelő igazolást nyújtva: e körülmény a zárt szakmák olyan történetileg kialakult presztízsnymotáka, amely könnyen csap át elfogultságba, s mint ilyen, minden más típusú kezdemény számára elkedvetlenítő.

Az irodalomtörténet szintézis-igénye ellen hat minden olyan berögzöttség, amely a más irányú kutatásoktól első sorban saját eredményeinek alátámasztását várja. Ami egyébként a tényeket illeti, köztudomású, hogy a szociológiai megközelítés legtöbb vonatkozásban rendkívüli mértékben igényli az adatokat, ezek igen sok esetben ellenőrizhető számszerűségeket, konkrétumokat. A történeti szempontú szociológiai vizsgálódás azonban ezek hiányossága, véletlenszerű előfordulása, számos esetben rekonstruálhatatlansága miatt korántsem támaszkodhat rájuk oly mértékben és biztonsággal, mint a modern kutatásokban. Ezért szükségképpen közvetett információkra, kontextusokra kell hagyatkoznia és semmi esetre sem térhet ki feladata elől az „erre nincs adat” megállapítás leszögezésével. Meggyőződésünk szerint az emberi cselekedetek és vélekedések túlnyomó többségére nincs írásos bizonyíték, noha kétségtelen, hogy ezek megtörténtek, vagy elhangzottak valamikor. S éppen a feljegyzetlen élmények és információk azok, amelyek az irodalmi szövegben sűrítetten és tipizáltan, ideologikus általánosítással, esztétikai megformáltsággal, az erre alkalmas közvetítő rendszer koronként változó törvényszerűségei szerint megfogalmazódnak. Eredetükre visszakövetkeztetni csak akkor lehet, ha a szövegelemzés befogadott és elterjedt módszerei mellett az irodalmi szöveg, a műalkotás, az irodalmi irányzat ilyen típusú információhordozó szerepét is felismerjük. Ez pedig csakis konkrét

vizsgálódások útján lehetséges, noha ebben a tanulmányban erre, lévén a szerény cél bizonyos módszertani elvek felvázolása, nem vállakozhattunk.

A tény, az összefüggés, az adat és következtetés azonban nyilvánvalóan, a kutatások jellegének megfelelően, különbözni fog a szorosabban vett irodalomtörténeti elemzésekben megszokottaktól. Az irodalomtörténetben például egy felfedezett új szöveg, egy felbukkanó memoár olykor gyökeresen módosíthatja a felfogást valamely adott kérdésben, vagy legalábbis lényeges árnyalatnyi változást idézhet elő. A szociológiai elemzés is felhasználja az ilyenfajta új adalékokat, de egy új mű felfedezése, amennyiben egy életművet gazdagít, de nem változtat annak esztétikai rangján, nem hozza nagyobb izgalomba a kutatót: a felfedezés megítélését az irodalomtörténészre bizza. Az irodalmi életet, a korabeli ízlést, művelődési viszonyokat megvilágító emlékezést feltétlenül nagyobb érdeklődéssel fogadja, de pusztán azért, mert leírták, nem fogadja el bizonyítékként, mert az ilyenfajta írásokban szükségképpen jelen vannak az egyediség és az esetlegesség mozzanatai: érvényességük tipikus vonásai csak a közvetlen és közvetett tények rendszerében elhelyezve, kritikailag rostálva verifikálható. Így tehát az irodalomszociológiának feltétlenül számításba kell vennie társadalmi presztízs s az ebből adódó magatartásformák (felekezeti szempontok stb.), a szűkebb környezet hatásának eltérítő közegét, sőt, a bizonyos normákhoz való alkalmazkodás, a kisebb-nagyobb közösségekben lejátszódó társadalom-lélektani folyamatokat is, amely utóbbinak minősítése történelmi környezetben a kutatások mai állásánál korántsem egyszerű. Még a számszerűségekre sem hagyatkozhat derűs biztonsággal, hiszen a számok mögött meghúzódó szellemi hatások a befogadás szintjén eltérőek, s intenzitásuk különböző, egy domináló irány vagy népszerű alkotás közismertsége és közkedveltsége olykor mulékony és felületes a közgondolkodás tipikus vonásaival egybevetve.

A tanulmányunkban jelzett problémák és összefüggések s belőlük kirajzolódó feladatok természetesen megfoghatóbbak és tanulságosabbak lennének, ha világirodalmi viszonylatban is szemügyre vehettük volna őket, de a feladat nagysága mérték-tartásra készített. De szorosabb módszertani vonatkozásban sem volt e tanulmány célja. A magyar felvilágosodás irodalma és irodalmi műveltsége, kulturális viszonyai mint a kelet-európai fejlődés sajátos termékei, alkalmas modellnek mutatkoznak, hiszen e szellemi környezet sajátosságai korántsem ismeretlenek, s mivel az általános európai fejlődéssel mind szorosabb kölcsönviszonyok létesülnek, a világirodalmi háttér tanulmányozásának szükségessége önmagától adódik. Ami hiányzik, az a kulturális értékek keletkezésének, cseréjének, társadalmi funkcionálásának „hogyan”-ja, ezt azonban akár helyi, akár világirodalmi viszonylatban csak a konkrét elemzés tudja felderíteni. Bizonyos kezdeményekben mint csomópontokban fut össze a magyar és az európai művelődés társadalmi, szellemi, világnézeti motivációja, s az ízlésjelenségekkel együtt megmutatkozik az irodalmi élet fejlettségének (vagy ha úgy tetszik: fejletlenségének) állapota is, mégpedig nemcsak mozdulatlan keresztmetszetében, hanem irányában és tendenciájában, az előremozdító és retardáló elemekkel egyetemben. Kármán Urániája például mint irodalmi orgánum s mint a művelődés szervezésére irányuló kísérlet, a *Fanni hagyományai* s egyáltalán a folyóirat irodalmi közleményei egy csekély terjedelmű anyagon belül is valóságos koncentrációja a kor magyar műveltsége s az európai művelődés honi inspirációból származó vagy közvetített kapcsolatainak egy még kisebbséget képező társadalmi réteg ekkor még nem elég hatékony (de a történelmi fejlődés menetében később realizálódó) kulturális igényeinek.

A nemzetközi és a hazai szakirodalom is számos példával szolgál azokat a módozatokat illetően, amelyeket a történeti szempontú irodalomszociológia felhasználhat és alkalmazhat. Nem mondhatjuk azonban, hogy módszerei akár elvi, akár

gyakorlati-technikai vonatkozásban végképp kialakultak volna: erre főképp a kutatások még epizodikus jellege miatt még nem érett meg az idő. Így mindenféle elképzelés és program még hordoz magában spekulatív és elvont elemeket. Ez természetes, hiszen aligha várható el, hogy valamely kutatási irány, amely csak kezdeményekre, illetőleg a körébe vágó témákban folytatott (olykor igen jelentékeny), de módszertanilag meg nem fogalmazott kutatásokra támaszkodhat, elképzeléseinek meditatív mérlegelésével egyidejűleg világra hozza eredményeit. A kellő alapossággal, logikusan átgondolt problematika az előfeltétele annak, hogy a történeti szempontú irodalomszociológiával foglalkozó vagy foglalkozni kívánó kutatók a várható nehézségekkel szembenézhessenek.

HOPP LAJOS

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ÉS EMIGRÁCIÓ IRODALMI TÖREKVÉSEI*

Egy olyan aspektusból szeretnénk a Rákóczi-kori irodalmi törekvések kérdéskörét megközelíteni, amely mind a hazai, mind az európai vagy kelet-közép-európai fejlődéstörténet szemszögéből alkalmas keretül szolgál a jelenségek csoportosítására és differenciálására. Ez a nézőpont a Rákóczi-szabadságharc kultúrájának s irodalmának nemzeti udvari jellege, illetve egy új udvari irodalom kialakulása tendenciájának realizálása, biztató kezdeteinek jelentkezése. Jóllehet az irodalmi fejlődés jelenségeivel összefüggő nemzeti művelődés föllendülése átmeneti jellegű, a Rákóczi-kor udvari kultúrája új korszak ígérését hordozta magában.

Úgy látjuk, hogy a kérdés fölmerülésének megvan a kultúrhistóriai indokoltsága. A Rákóczi-szabadságharc irodalmának szűkebb társadalmi bázisát is érinti az a meghatározó jelentőségű körülmény, hogy a hajdani magyar királyi udvar Budáról Bécsbe telepítése, a főúri udvarok lehanyaglása, majd a független erdélyi fejedelemség megszűnése után, az új, választott, de a Habsburgok által el nem ismert, erdélyi fejedelem és a szövetkezett magyarországi rendek vezérének udvara vált a nemzeti kultúra és művelődés központjává.¹ Az egykori hazai

*A sárospataki Rákóczi-konferencián elhangzott kiselőadás.

¹ Esze Tamás erre vonatkozó gazdag munkásságával figyelmeztet fejedelmi udvar és kuruc kancellária történetének megírására. Újabbán vö. R. Várkonyi Ágnes: *Művelődés és államhatalom a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon*. Továbbá Köpeczi Béla: *A Rákóczi-*

udvari hagyományok és a korabeli európai „modellek” példájára felállított fejedelmi udvar a nemesi ifjúság, a jövőendő katonai és hivatali, kancelláriai tisztikar új szellemű nevelőintézménye lett.

Rákóczi udvarában a hagyományos latin írásbeliség mellett rendkívüli fontosságúvá lett a magyarrá vált államnyelv, az anyanyelv. Az udvari kancellária hatalmas méretű gyakorlati írásbeliség, fogalmazás, másolás, sokoldalú szerkesztő munka, retorikai iskolázás, nyelvi-stilisztikai igényesség és irodalmi tevékenység központjává kezdett válni. Az irodalom megjelenési formája továbbra is a kéziratosság, kisebb mértékben a nyomtatás volt. Kedvező feltételei mutatkoztak az írott és beszélt udvari nyelvezet, egységesülő írásmód kialakulásának, különös tekintettel a regionális irodalmi nyelvek és nyelvjárások, belső nyelvtípusok találkozására és bizonyos nyelvi kiegyenlítődési folyamat megindulására, formai (helyesírási, hangtani, alaktani) s tartalmi (frazeológiai, szó- és kifejezőkészlet, nyelvtani szerkezeti, mondattani) normaképződés területén. Ennek hordereje különösen a magyar irodalmi nyelvi fejlődés, az ún. nyelvi eszmény, ill. az országosan ható magyar köznyelv majdani megszületése szemszögéből merül fel.²

Az udvari írásos tevékenység jegyében megnövekszik a funkciója a Rákóczi szócsövéné vált a társadalmi haladást szolgáló, új történelemszemléletet, reformgondolatokat és a kuruc konföderáció nemzeti ideológiáját sugárzó, a fejedelem által szélesebben felfogott (össznemzeti) gondolatot, közösségi összetartozást erősítő, összefogást szorgalmazó, közvéleményt

szabadságharc és emigráció művelődéstörténeti problémái. Rákóczi-kori tudományos ülészek 1973. szeptember 20–21. Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1975. 32–50.

²Benkő Lorándnak a 18. század utolsó három évtizedére terjedő vizsgálatai (*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp. 1960. 228–363, 418–500) analógiáján elvégzendő munka.

formáló fejedelmi kancelláriának, amelyben kiemelkedő szerephez jutott a megyékből toborzódott, Rákóczi köré tömörült, hazai és külföldi iskolákban képzett hazafias köznemesség hivatali literátus rétege. A kancellária fokozatos kiépítésével a fejedelem megteremtette a központi irányítást elősegítő politikai udvari irodalom szervezeti kereteit is, ami távlataiban a kuruc államhatalom és művelődés szemszögéből céltudatos törekvésére vall.

Ami a korabeli irodalom fogalmát illeti, a 18. század első évtizedének magyar irodalmán nem a hagyományos értelemben vett szépirodalmat értjük. A Rákóczi-szabadságharc fogalmkörébe tartozó irodalom ennél szélesebb skálájú, több rétegű s nem kizárólag magyar nyelvű. A korabeli, inkább kis epikai, lírai és drámai műnemekre s irodalmi műfajokra a politikai célzat jellemző. Vezető műfajai a politikai publicisztika, a politikai és vitézi költészet, s a napló és önéletírás révén az emlékirat. (A korabeli európai irodalomhoz mérve lényeges különbség, hogy még nem alakult ki az eredeti regényes próza és a modern világi udvari színházra épülő drámai irodalom.)

*

A nemzeti függetlenségért vívott háború jogosságát igazoló, ideológiáját kialakító politikai publicisztikának a tényleges jogi helyzettel szemben kellett kifejtenie hazai és külföldi viszonylatban a Habsburg uralkodóház elleni fölkelés közjogi és történelmi alapjait. Rákóczi és Ráday Pál a Zrínyi óta s a Thökölykorban is művelt, ismert kis prózai műfajokat (pátensek, vitaíratok-röpiratok, dialógusok és politikai elmélkedések, levelek stb.) nemcsak felhasználta, hanem az igényeknek megfelelően átformálta. Még frissen élő hagyományokra támaszkodhatott, előzménynek tekintve a Mátyás-, Bocskai- és Zrínyi-örökséget, s alkalmazva a kuruc mozgalom publicisztikai szólamkincsének, Habsburg-ellenes érvelésének alapkészletét. A *Siralmas panas* (1705) ennek egyik meggyőző példája. De a

Brezáni kiáltvány (1703), a *Recrudescunt* (1704), a *Responsio* (1706) s a *Lettre d'un Ministre de Pologne* (1710), a *Kukizovi kiáltvány* (1711) is ezt példázza egyre fejlettebb fokon. Az újabb kutatások nyomán³ elmondható, hogy a magyar politikai publicisztika új szakaszára tartalmi téren a Rákóczi személyében képviselt modernebb szemlélet, formai-műfaji szémszögből rendkívüli gazdagság, kivitelezésében eszmei következetesség, a hazai és nemzetközi tájékozódás összekapcsolásának igénye s a több nyelvűség jellemző. Ezzel függ össze az első magyarországi hírlap, a *Mercurius (Hungaricus) Veridicus* (1705–1710), „Magyarországi Igazmondó Merkur” létrehozása is. Zrínyi *Török Áfiuma* kiadását Rákóczinak ajánló előszavában gróf Forgách Simon a hadvezér Rákóczi alakját összefűzte a Zrínyi-hagyománnyal. A fejedelem a *Hada-kozó embernek tanító scholája* c. hadtudományi traktátusában megrajzolja az abszolút uralkodó alakját, s munkája – Zrínyi örökségéhez híven – az állambölcseleti szempontokat összekapcsolja a katonai irodalommal. Csuzi Cseh József Rákóczi tiszteletére írta a „Jó és igaz fejedelemről” szóló (*Vera ac viva boni principis delineatio*, 1707) verses állambölcseleti munkáját.

³Esze Tamás: *Rákóczi „Responsio”-ja. Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok.* Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 27–100. – Péter Katalin: *A magyar nyelvű publicisztika kezdetei. A siralmas panasz keletkezéstörténete.* Függelék: Siralmas könyörgő levél. Bp. 1973. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa.* Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1970. 5–32. stb. – Esze T.: *Egy lengyel királyi tanácsos levele.* (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához.) Magyar Könyvszemle 1961. 482–489. – *Ráday Pál iratai I. 1703–1706.* Kiad. Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László; *II. 1707–1708.* Kiad. Benda K., Maksay F. Bp. 1955, 1961, – Esze T.: *A breznai kiáltvány.* Századok 1954. 285–316. – Uő. *A Rákóczi-szabadságharc irodalma és publicisztikája.* Köpeczi Béla hozzászólása: *A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása.* It. 1954. 10–19, 22–24. – Esze T.: *A Mercurius-kérdés revíziója.* ItK 1953. 57–75.

A megújult politikai publicisztika érintkezett a próza-irodalom egy másik ágával, amely magába foglalta a korabeli főúri és nemesi levélirodalmat (Rákóczi, Forgách, Bercsényi, Pekri, Károlyi, Esterházy Antal, zabolai Mikes Mihály, Orosz Pál, Radvánszky János, Vay Ádám, Ráday Pál, Körössy György, Kray Jakab, Pápai János és más jeles levélíró);⁴ a barokk retorika érzelmes, díszítő elemeinek latin és magyar nyelvű készletét felhalmozó udvari szónoki, üdvözlő (köszöntő) oráció-irodalmat (Rákóczi, Bercsényi, Ráday, Pekri, Teleki Mihály, Czegei Vass György, Szaniszló Zsigmond, Csécsi János, Telekessy István, Bartha András, Rezik János és mások); a hazafias imádságirodalmat (Rákóczi, Bethlen Miklós, Ráday, Forgách, Pekriné Petrőczy Kata Szidónia, Vayné Zay Anna) és egyházi szónoklatot (Telekessy, Krman Dániel, Újhelyi István stb.), valamint a barokk történeti próza népszerű műfaját, az udvari, országgyűlési, követi s magánszínezetű diárium- és naplóirodalmat, amely a szabadságharc vége táján kiegészül a barokk emlékirás önéletírászerű válfajával (Ráday, Csécsi, Pápai, Komáromi János, Beniczky Gáspár, Szirmai Miklós, Krman, Teleki, Károly, Esterházy, Szaniszló, Czegei, Ottlyk György, Szathmári Király Ádám, Forgách stb.).⁵ A jobbra magyar, részben latin, szlovák, német nyelvű művelődéstörténeti érdekű forrásanyagban az udvari és országos események rögzítése mellett különleges hely jut a fejedelem személyének, Rákóczi történelmi küldetését érintő historiai feljegyzéseknek, hazafias szellemű, biblikus töltésű személyes megnyilatkozásoknak (Reviczky Imre, Illyés István, Gyalogi

⁴ A kiadott és kéziratos levelezés s a levélirodalomra vonatkozólag vö. Hopp L.: *A magyar levélműfaj történetéből. Irodalom és felvilágosodás*, i. m. 1974. 558–566.

⁵ *Rákóczi tükrök I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Szerk. jegyz. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973.

János, Brenner Domokos, Szirmai András, Teleki Domokos stb.).

Az ismert (Szencsei György, Mislai András, Gubás György, Újváry Tamás, Székely István, Tolvaj Ferenc, Székudvari János, H. Tasnádi István, Dálnoki Veres Gerzson) vagy névtelen szerzők tollából fennmaradt kuruc vitézi költészet két ágazatára is a politikai mondanivaló formábaöntése jellemző. A Rákóczi-szabadságharc korai szakaszában újjászületett kuruc nemesi költészet hazafias hangjával, a nemességet serkentő énekekkel, Rákóczi személyét állítja példaképnek. A kuruc vitézeket buzdító énekkel hívják a fejedelem zászlai alá. Rákóczit éltetik, s a hazával együtt oltalmazzák búcsúzó verseikkel, utolsó szavaikkal a harcmezőn elesett hadnagyok. Ez a nemesi költészet híven tükrözi azt a Rákóczi-képet, amelyet a kuruc politikai publicisztika tett ismertté. A fejedelem életéből vett hatásos motívumokat felhasználva hazafias pátozzsal hirdeti, hogy börtönéből kiszabadított, csodálatosan megmenekült, lengyelországi bujdosásból visszatért Rákóczi Ferencet az isteni gondviselés azért mentette meg a haláltól, hogy a fölkelés élére vezérnek állítsa. A hagyományos költői szólamkincset fölfrissítve, a bibliai képeket, hasonlatokat gazdagítva, az Isten áldását kéri rá mind a katolikus, mind a protestáns énekszerző. Verseiket aláfesti Rákóczi fejedelmi személyének féltő tisztelete és a szegény haza szabadságának szép hitvallása. A háborús évek derekára jellemző szemléletében, hangjában rokon a barokk költészet antikizáló stílusában elterjedt „aggratulatoria” (H. Tasnádi István, Újváry Tamás, Almási Benjamin, Lischovini András stb.) latin versszerzés.

A Rákóczi-szabadságharc első éveinek optimizmusát és a kezdeti katonai sikereket kísérő lelkesedést fejezik ki a toborzók s hajdútancok, a kuruc történeti énekmondás kéziratok emlékei, amelyek a kurucok igazát átérző, Rákóczi hívására fegyvert ragadó jobbágykatonák győzelmi reménységéről is hírt adó, a közösség erejében bizakodó versek. Az

újabb tanulmányok alapján⁶ új értékelési szempontokhoz jutottunk a korabeli költészet megítélésében.

A nemesi irodalomtól és vitézi költészettől eltérő, a népi kurucság világát, ideológiáját kifejező sokrétű hazafias líra, közösségi panaszköltészet, csatasíratók, s még inkább a szegénylegény katonanépek és politikai versek önálló réteget alkotnak. A Rákóczi-szabadságharc vitézi-politikai költészetének ez a népi szemléletű, az egész magyar énekmondás szinte egyedülálló hajtása, a népfölkelés legöntudatosabb rétegének mondanivalóját, Rákócziba vetett bizodalját, a növekvő nemesi–jobbágy ellentétet fejezi ki. Költészetük a népi kurucság nemzetgondolatában kifejezésre jutó szociális tartalmát is magában foglalja. A népi kurucság hiteles hangja ez, saját népnyelvi köntösben, a politikai tudatosság eddig ismeretlen magas fokán megjelenítve. Történelmi dokumentumokkal fölerő költői emlékek a népi kurucság s jobbágyság igazát Rákóczi fejedelem elé vivő szegénylegény-énekek. Rákóczi alakját a népi kuruc katonaság szemével láttató új énekszerzés formakincsében vannak rokonvonások a hagyományos kuruc nemesi költészetrel, de szemléletük egészen más. Jól példázzák a népi hazafiság tartalmát: a Rákóczihoz hű jobbágykatonaság népi patriotizmusa társadalmi indítékokkal telített. 1706-ig ezt képviseli a paraszti vitézliő rend és a szegénylegénység írástudóinak deákokból, iskola-

⁶ *A kuruc küzdelmek költészete*. Sajtó alá rend. Varga Imre. Bp. 1976 (megjelenés alatt). – R. Várkonyi Á.: *Történelmi népiesség és kuruc hagyomány*. Kortárs 1974. 10. – Esze T.: *Almás Benjamin*. ItK 1964. 483–489. – Albert Zsuzsa: *Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről*. ItK 1956. 270–288. – Klaniczay Tibor: *A Rákóczi-szabadságharc legszebb éneke*. It. 1954. 19–22. – Uő.: „Kapádból is csinálj fegyvert.” Csillag 1954. 269–278. – Esze T.: *A szegénylegények éneke*. ItK 1953. 5–28. – Uő.: *Bev. Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Szerk. Esze T., Kiss József és Klaniczay T. Bp. 1953. – Uő. *A kuruc költészet problémái*. 1951. 31–47. – Uő. *Két szegénylegény egymással való beszélgetése*. 1949. 254–262.

mesterekből, prédikátorokból, énekszerzőkből toborzódó maroknyi serege.

A Rákóczi-kori drámaírás az iskoladráma szintjén meggyökeresedett formai-műfaji hagyományt folytat új tartalommal és történetiszemlélettel, elsősorban Missowitz Mihály politikai történeti tárgyú drámái révén, a Mátyás-hagyomány ébren tartását és a Rákóczi-kultusz élesztését szolgálva.⁷ A rozsnyói evangélikus és a kassai katolikus iskolai színjátszás, a Forgách tábornagy és Des Alleurs márki tiszteletére rendezett kolozsvári jezsuita kollégiumi előadás, a Rákóczi által megtekintett iskoladrámák s az új nemzeti szellemű darabok együttesen magukban hordták egy kedvező körülmények esetén kifejlődő udvari színjátszás kezdeteit. Hogy Rákóczi tisztában volt az udvari színház funkciójával, azt a fejedelem a *Testament politique*-ban⁸ foglalt *Opera et le théâtre d'une Cour* c. értekezése bizonyítja.

A Rákóczi-szabadságharc irodalmi alkotásainak döntő része dicséri, magasztalja a hős vezért, védelmezve a bécsi propaganda vádjaival szemben, amely kárhóztatta a törvényesnek mondott uralkodóház elleni rebellióját. S bár voltak olyanok, mint pl. gróf Koháry István, br. Berényi Ferenc, Bivolinyi István, Zweig János Kristóf és mások, akik ehhez a bécsi udvari szemlélethez álltak közelebb, s akik a függetlenségi háború céljait, okait és eseményeit különbözőképpen ítélték meg, mint pl. Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter s a tárgyilagosabb Wesselényi István, mindig túlsúlyban voltak azok, akik írásaikban a nemesi patriotizmus és a népi hazafiság szellemében álltak ki tollukkal Rákóczi s a kuruc-ügy igaza mellett.

Az a történelmi tény, hogy Rákóczi egy személyben volt Erdély és „az összeszövetkezett magyarság vezérlő fejedelme”,

⁷Esze T.: *Missowitz Cyrus-drámája*. ItK 1964. 54–59. – Uő.: *A kurucok Mátyás-drámája*. ItK 1958. 1–18.

⁸*Testement politique et moral du prince Rákóczi*. Tom. I–II. A La Haye 1751. 436.

jobbágyainak „édes ura”, hadvezér, államférfi és művelődés-politikus, társadalmi gondolkodó és politikai bölcsele, az „árvák gyámola”, egy szóval a haza atyja, „pater patriae” címével felruházott uralkodó, a korabeli udvari irodalomban, festészetben, érmészetben is tükröződik. Ő volt a magyarok Herculese, „Fölkelő napja”, népének Mózese, Sámsona, a „híres Corvinus Mátyás élő képe”. A tollal és karddal küzdő Rákóczi kortársai tisztelettel övezték, s az irodalom minden élő ágában eszményítették diadalmas fejedelmi alakját. A kuruc háború első éveitől valóságos Rákóczi-kultuszt teremtve örökítették meg őt. Ez az irodalom sok vonatkozásban, bár erősen differenciált módon, a Rákóczi által képviselt eszmék vállalását is jelentette. Az egész évtized irodalmi törekvéseire ráveti fényét, hogy literátor híveivel együtt, maga a fejedelem vált e rövid, de kiemelkedő jelentőségű irodalmi periódus vezéralakjává, mecénásává és a barokk udvari irodalmi kultusz tárgyává.

Rákóczi a lengyelországi menedékkeresés után a franciaországi évek alatt Grosboisban, a kamalduliak kolostorában fogott hozzá memoárjainak megírásához. Ágostoni inspirációjú *Önvallomásait (Confessio peccatoris...)* elkezdve, majd francia nyelvű *Mémoires*-jaival 1717-ben elkészülve, munkáját török földön fejezte be 1719-ben. Eszmei és politikai tendenciáit tekintve a vallomásíró és emlékiró munkája a leg-szorosabban összefügg korábbi lázas írói tevékenységével, sokoldalú hazai irodalmi munkásságával, amely a körülmények alakulása folytán mintegy előkészítő szakaszává vált nagyobb, összegező igényű műveinek. A magyarországi és erdélyi társadalmi állapotokról festett képe Apáczai, Zrínyi, Kemény és Bethlen Miklós korrajzára kritikus nézőpontjával emlékeztet, de valamennyi elődjét felülmúlja. Társadalmi elemzése, össznemzeti szemlélete, a Dózsa-háborúig visszanyúló nemes—jobbágy ellentétek fölfedezése, politikai célzata, jellemző ereje, önfeltáró írói teljesítménye, a magyar barokk memoárirás csúcására emeli.

Rákóczi *Vallomásaival* és *Emlékirataival* ellentétben, a nemesség, a főrangúak és az egykori kuruc főemberek körében divatozó barokk önéletírás a terhes kuruc múlt revízióját szolgálta. Rákóczi melletti tevékenységüket a szatmári kiegyezést követő új politikai viszonyoknak megfelelően stilizálták át, mint Teleki Mihály. Még Rádayt is kényszeríteni tudták, hogy önéletírását mentséggel, öngazolással kísérelje. Rákóczi fejedelemtől vagy Bethlen Miklós kancellártól eltérően ezeket a kuruc önéletírókat nem tetteik vállalása, hanem menteni akarása sarkallja; másképpen állítják be részvételüket, mint Forgách tábornagy, vagy átugorják a kínos életperiódusokat, amint Károlyi Sándor is tette. Ottlyk György udvarmester sem dicsekszik kuruc múltjával, hanem „az átkozott” Bercsényit szidalmazza és Rákóczinak is durva szemrehányásokat tesz. Vargyasi Dániel István késői latin életírásában már Károlyit tartja „a nemes magyar nemzet oszlopá”-nak, s Bercsényi cselszövésének tulajdonítja, hogy „az úgymondott fejedelem” Rákóczi „mint valamely zsoldos és legkevésbé jó pásztor” elhagyta az országot.

A megalkuvás helyett önkéntes száműzetést vállaló fejedelem politikai históriát, nemzeti sorskérdéseket és személyes vallásosságot egyesítő memoárjai mellett államelméleti munkákat és janzenista befolyásra valló személyes stílusú meditációs műveket is írt, értekezett a hatalomról, megírta reflexióit a fejedelmek kötelességeiről, udvari intézményeiről, politikai testamentumot hagyott fiaira.⁹ Mindezek nemcsak a hazai, hanem az európai állambölcseleti és politikai irodalomba is beleilleszkednek, hiszen Rákóczi kezdettől fogva sokban támaszkodott az abszolút monarchia teoretikusaira, főleg francia forrásokra. Már a szabadságharc alatt a keresztény felekezetek egyesítését célzó, a Bécs által szított valláspolitikai ellentétet a haza ügyének alárendelő, gyakorlatban is alkalma-

⁹ Műveinek kiadására és a szakirodalomra vö. Köpeczi–Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976. 437–462. Varga István bibliográfiai összeállítását.

zott türelmi vallás- és iskolapolitikájában a tolerancia következetes hívének mutatkozott, s ezáltal is bekapcsolódott a korai felvilágosodás áramába.

Rákóczi kamarása, Mikes Kelemen, aki ifjú életével Rákóczihoz, udvarához, a szabadságharc éveivel kötődött, az emigrációban a nemzeti művelődés és társadalmi gondolat eszményeihez kapcsolódó, Rákóczi életművével számos ponton érintkező irodalmi, fordítói tevékenységével, a *Törökországi Levelek*ben meghonosított originális prózastílusával Rákóczi mellett önálló irányt képvisel.¹⁰ De mind Rákóczi, mind Mikes művei kritikai-szemléleti vonatkozásban az átélt függetlenségi háború ideológiájában gyökereznek, állampolitikai, társadalmi, emberi tanulságaival függnek össze, s emigrációs élményeikkel együtt ezeket is feldolgozzák írói egyéniségüknek és elhivatottságuknak megfelelő műfajokban. A Rákóczi-szabadságharc sokrétű irodalma az emigráció irodalmi alkotásaival válik teljessé: kiegészül az emlék- és önéletírás európai rangú remekműveivel és a magyar széppróza műfaji újdonságával, Mikes *Leveleskönyvével*. Igaz, hogy az emigrációban keletkezett főművek közül a *Mémoires* és a *Törökországi Levelek* csak a 18. század végén kerülnek bele irodalmi életünk és a politikai gondolkodás vérkeringésébe, de hatásuk ekkor is lemérhető.

A szabadságharc bukását követő időszakban népköltészeti hagyomány őrizte a bujdosó fejedelem emlékét. A Rákóczi-szabadságharc szerencsecsillaga leáldozása után keletkezett bujdosó versek már nem a fölséges fejedelem ünnepi díszbe öltöztetett képét idézik föl, hanem a száműzött Rákócziról és kuruc bujdosótársairól szólnak. A költői képváltás új hangulati elemekkel, megújult stíluseszközökkel, közösséget vállaló hangjával együttérzést ébreszt a népet és hazáját annyira

¹⁰ Hopp L.: *Mikes és világa*. Tanulmányok. Bukarest 1973. 561. és *Mikes Kelemen összes művei* kritikai kiadás 1966–1974-ben megjelent I–IV. kötetét.

szerető, bujdosásra kényszerült fejedelem iránt. *No már szegény fejem*, készülj elbujdosni . . . az utolsó istenhozzád szavai; az *Édes hazám szánjad válasom*, messze földre van indulásom . . . a búcsú verssorai. Akárcsak a felújuló bujdosó-ének költészet más darabjai, a *Sírva írt levelem* . . ., vagy a *Keserves bujdosás* . . . és mindenekelőtt az egyik legszebb költői emlék, a *Rákóczi kesergője*. Ez a kései kesergő ének a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetének a népi hazafiságot kifejező hagyományláncolatába tartozik, védelmébe veszi a „jó fejedelmet”, akit árulás juttatott bujdosásra.¹¹

Az ilyen bujdosó-kesergő versek, a szájhagyományból táplálkozó népköltészeti alkotások, s a népi kurucság vándorló szegénylegény énekvariánsai, ezek az uralkodó ideológia történetiszemléletével szembeszögülő költői emlékek őrizték, folytatták az egyre messzebbnek tűnő kurucidők Rákóczi-hagyományát. Mécsesként világít az 1730-as években elkezdett *Rákóczi-nóta* lírai hagyományőrző üzenete. Első nemzeti himnuszunknak is nevezett hazafias kesergő ének nemcsak a jobbágyi sorból való kiemelkedésnek a Rákóczi-szabadságharcral megcsillant reményét siratja, hanem a föld népének mérhetetlen szenvedéséről, elesettségéről keseregve fohászkodik, vádol, szinte mindazt felpanaszolja, amit Rákóczi 1711. április 18-án kelt utolsó, kukizovi kiáltványában – a szatmári béke s fegyverletétel súlyos társadalmi következményeként előre látva – mélyenszántó tollal papírra róva, nemzete emlékezetére bízott. A kései kuruc költészet legszebb lírai verse szájról szájra járt, folklorizált változatban élet, számtalan variánsban, kéziratot töredékben terjedt.

Szándékosan nem szóltam a Rákóczi-kori irodalomtörténeti kutatások hiányairól. Ezek összefüggnek a történészek gondjaival, alapvető forráskiadások megoldatlanságával, a fejedelmi

¹¹ MKBR 1953. És *A kuruc küzdelmek költészete*, i. m. főleg a Rákóczi kesergője és a 'Rákóczi-nóta' szöveghagyományára vonatkozó jegyz.

kancelláriai iratok szétszórtságával, a gyűjtő munka fehér foltjaival, ill. a vázolt keretbe sorolható kiadott vagy kéziratosszerű irodalmi művek eszmei, nyelvi, stílustörténeti, műfaji stb. vizsgálati módszereinek fogyatékoságaival, az eddigi tanulmányok egyenetlenségeivel.

Mérlegre téve eredményeinket és adósságainkat – a historiográfiai és irodalomtörténeti kutatások alapján – megkísérelhető az író Rákóczi helyének kijelölése a kuruc küzdelmek irodalmi folytonosságában és a magyar irodalomtörténet fejlődési rendszerében. Megállapítható, hogy a 17. és 18. század fordulója körüli barokk irodalom nemzeti szellemű, hazafias és spirituális ihletésű progresszív iránya Rákóczi műveiben teljesedett ki, a fejedelem magyar, latin és francia nyelvű életművében érte el legmagasabb irodalmi szintjét. A legújabb kutatási eredmények tanúsága szerint Rákóczi Ferenc Zrínyi halála és Bessenyei föllépése közti időszak legjelentősebb írója és gondolkodója. A publicista, az emlékirót egyesítő vallomásíró, a társadalmi gondolkodó és politikai bölcselő – a régi magyar széppróza utolérhetetlen mesterével, a levélíró és fordító Mikessel az oldalán – a nemzeti kultúra és művelődés európai rangú képviselője a korai felvilágosodás mintegy fél évszázadának magyar irodalmában. Ennek szem előtt tartásával folytatjuk a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmának föltárását, elmélyültebb tanulmányozását.^{1 2}

^{1 2} Vö. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. A sárospataki nemzetközi Rákóczi-konferencia anyaga, 1976. május 24–28. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1978 (az erre vonatkozó vitát).

ELETRAJZ ÉS ALKOTÁS VISZONYA
 A HIRLAPSZERKESZTŐ NAPLÓJA
 C. REGÉNYBEN

(KEMÉNY ZSIGMOND VÁLSÁGOS ÉVEIRŐL)

Másfél évi ernyedetlen szerkesztői munkálkodás után, 1843. június 30-án Kemény kénytelen volt megválni a fénykorát élő Erdélyi Híradótól,¹ „kiküszöbölését”, mint maga utalt rá, részint a kormány ellenszenvé, részint apró ármányok idézték elő.² Elmozdításával elzáródott előle a hatás egy nem lebecsülendő formája; széttört egy kapocs, mely a közülethez fűzte, s mely nagyrészt megélhetését is biztosította, így 1847 márciusáig, a Pesti Hírlaphoz kerüléséig hosszas bizonytalanságban és állástalanságban volt része. Hirtelen tetemes idő szakadt rá, kénytelen volt tehát a felgyűlt és mindig elodázott irodalmi munkáit elővenni, és nekilátni, hogy „szobrászként, ki torso-gyűjteményben foglalkozik, példás szorgalommal rendezve, darabosságokat simítva, csonkaságokat egészítve ki”,³ befejezhesse a jókora halom vázlatot és a félig kész iratokat. Időszerűsége miatt először a *Korteskedés és ellenszerei* két kötetét adta ki, csak aztán vette elő a töredékes *Élet és ábránd* és az *Izabella királyné és a remete* c. regényeket, majd hozzáfogott *A hírlapszerkesztő naplója* és valamivel később a *Gyulai Pál* írásához. Azonban az elkedvtelenítő huzavona, mely kísérte munkái elhelyezését, jelezte, hogy az íráság

¹ Levele Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án.

² Levele Wesselényi Miklóshoz 1846. márc. 14-én; 1847. febr. 9-én ugyancsak Wesselényinek írja: „tudatik, milly veszekedés közt váltam meg a redactiótól”.

³ *Korteskedés és ellenszerei*. Kolozsvár, I. 87.

mellett valami megélhetési módról is kell gondoskodni, s így az intenzív irodalmi működés ellenére többször is a hírlapíráshoz közeledett, de ott sem volt könnyű az elhelyezkedés.

Ez a mintegy négy év, mely 1843 júliusától 1847 márciusáig tartott, tele volt fellobbanással és elernyedéssel, munkalázzal és reményvesztettséggel, tele válságos hangulattal. Nem csupán az egzisztenciális gondok jöttek elő, mert ott-honról vékonyan csörgedezett a jövedelem; kiúttalanságában a félelem is nyugtalanította, hogy „minden munkáimmal el-késtem”.⁴ Már előbb feljajdult magánélete boldogtalansága miatt, de most más természetű bajok miatt is kritikusra fordult az élete. Akit vasban és fegyverben elszántan küzdeni láttunk, most krízist élt át, megtorpant és nem vonhatta ki magát az önmagával és a tényekkel való szembenézés kényszere alól.

Nem volt idáig sem ismeretlen a szakirodalomban a vívódás e korszaka. Pais Dezső Kemény egész lelki valóját eltöltő feszültségről beszélt; belső élete legmozgalmasabb korának, a forrongó egyéniség szakának nevezte az 1845–46-os évet; s bár arról értekezett, hogy 1846 végére pszichológiai fejlődésének élesen szembeötlő határnapjára újáteremtette jellemét, és a jegecesedés folyamata után a világgal való további érintkezés már csak egyes részleteket formálhatott át,⁵ de tételét kellő módon nem igazolta, valójában csak az irodalom és politika közötti hányódás izgalmára figyelt, s a leveleken kívül főként a *Gyulai Pálra* hivatkozott. Pais felfogását korrigálva Martinkó András bizonyította, hogy a személyiség-formálódás csak 1848 után fejeződött be; s hogy 1848 előtt Kemény lelke csupa ellentétből állott. Összeütköztek benne az individuális vágyak és a kollektív érdekek, a művész és politikus, a tömeget megvető arisztokrata és a tömegekre támaszkodó liberális demokrata, a falusi és városi élet vonzása, a jelen és a múlt

⁴ Levele Wesselényi Miklóshoz 1846. márc. 14-én.

⁵ Pais Dezső: *Kemény Zsigmond lelki válsága*. It, 1914. 378.

sokszor ellentétes követelményei.⁶ Az ellentétpárok 1845–56-os szerepét azonban programjából adódóan tüzetesebben nem tárgyalta, így e korszakkal külön kell foglalkoznunk.

A legtöbbször idézett ellentétpár szerint állandóan az irodalom és a politika között hányódva nem bírt megállapodni, s a két útnak szolgálás folyton konfliktusokat támasztott. A levelekből, mert ott tárul fel igazából a gyötrelem, bőségesen emelhetnénk ki részleteket a permanens váltakozás illusztrálására,⁷ de mindez meglehetősen ismert, sőt világosan áll előttünk a kényszerű fluktuáció néhány összetevője is. Tagadhatatlan – s ezt Pais Dezső is említette –, hogy szerepet játszott nála a pénz. Kemény az első írók közé tartozott, akik bevallottan fontosságot tulajdonítottak a pénznek. Csekély jövedelme és mérhetetlen igényei miatt – „én örvideni, élvezni szeretek”⁸ – minduntalan rá volt szorulva valamilyen pénzforrásra, s megélhetését leginkább az újságírás szavatolhatta, mert ott olyan jövedelmet húzhatott, mely vetekedett a franciaországi tiszteletdíjakkal: a Pesti Hírlapnál 4–5 ívnyi (24 darab) vezércikkért 1000 pengőt kapott, aránytalanul többet, mint általában szépirodalmi munkáiért.⁹ Ugyanebben a levélben azt is szóvá tette, hogy „szépirodalom helyett időm nevezetes részét politikai munkálatokra kell pazarolnom –, mert az inkább jövedelmez”. De pénzszerzési vágya nem ment

⁶ Martinkó András: *Báró Kemény Zsigmond pályafordulata*. Pécs, 1937. 6.

⁷ Levelei Wesselényi Miklóshoz: 1844. júl. 26.; okt. 7., okt. 25., 1845. jan. 19., jan. 26., nov. 7., 1846. márc. 14., júl. 31., Jósika Miklóshoz: 1845. febr. 7., márc. 15., máj. 5., dec. 15., 1846. jan. 9.

⁸ Levele Wesselényi Miklóshoz, 1846. márc. 14-én; még előbb Jósika Miklóshoz: „Aztán nekem szünetlenül pénzre van szükségem”, 1845. márc. 15-én; ugyancsak hozzá 1846. jan. 9-én: „nálam nem megvetendő artikulusz a pénz”.

⁹ Levele Jósika Miklóshoz 1847. febr. 24-én; az *Élet és ábránd*ért és a *Gyulai Pál*ért összesen 2000 váltót kapott.

elvei rovására. Mikor 1846 nyarán bővíben volt az előnyös ajánlatoknak, s beszámolója szerint Erdélyből szídó leveleket kapott, hogy miért nem siet Széchenyivel egyesülni; „Magyar országról egyik int, hogy meg ne tegyem, másik sürget, hogy egy napot se halasszam”,¹⁰ s egymás után keresték fel Kovács Lajos, Pap Endre, Abonyi, Nagy Ignác és mások, és a „mesével határos körülményeket” kínáltak fel, s amikor Andrassy Gyula is igyekezett megnyerni egy alakítandó progresszív párt számára, Dessewffy Emil próbálkozásáról nem is beszélve, Kemény mindezt elutasítva elveinek megfelelően a Pesti Hírlaphoz csatlakozott.

Sűrű nyilatkozataiból azonban az is kiderül, hogy visszavisszavágyott az összerelemhez: az irodalomhoz; ám mihelyst kivonta magát a közéletből s hosszasan időzött a költészetnél, elég volt egy nagyobb esemény, mint például Deákkal találkozni Zsibón, máris ezer ingerrel vonzotta az odahagyott terrén. Olyan volt a természete, érdeklődési köre, hogy valójában egyik mellett sem köthetett ki kizárólagos érvénnyel. Az a felelősségérzet a közélet iránt, melyet még Szász Károly oltott bele, élt és nem hagyta magát eltemetni. De mint eredendő írói tehetség, folyton kompromisszumra kényszerült, nem csekély önfeláldozással; általában így cselekedtek a történelem folyamán mindazok, kiknek politika és poézis egyaránt szerelmük volt. Pályája küszöbén azonban, érezve, hogy megosztott erővel semmi fontosabbat, semmi maradandóbb becsüt nem tud előállítani, drámáinak tűnt a küzdelem, holott szakítás helyett az összebékítés vált szükségessé. Nem érdektelen, hogy hősei nem lázadnak a kettős kötelesség miatt. Camoens a harcok szünetében barlangjába vonul és elmerülten alkot. Kolostory ugyan a madrigált többnek tartja politikai szónoklatainál, de csak akkor, amikor a rendre előjövő bajok majdnem összeroppantják, de még akkor sem hagyja félbe a politikai tusát. Gyulai Pál is meglelte az összhangot: a nappali

¹⁰ Levele Wesselényi Ferenchez 1846. jún. 15-én.

államférfiúi teendők után az éj óráiban szabadon engedte át magát ábrándjainak, s a kivívott egyensúlyt majd csak a rajongás rémképeinek eluralkodása bontotta meg.

Amint Kemény révbe jutott, belső küzdelme is csitultak, jeléül annak, hogy pályaalakítási nehézségei dramatizálták olyannyira a helyzetet. Fellelegezve értesítette Wesselényit: „végre valahára Pestre költözöm”.¹¹ Alig két hét múlva Jósikát már arról tudósítja, hogy „midőn Gyulaiból a hetedik füzet kijön, rögtön rákövetkezhetnék Tiefenbach grófnénak első füzete. Mert a két munka összefüggésbe van egymással”,¹² pedig 1846. március 14-i levelében Wesselényi előtt még úgy fogadkozott, „ha a Pesti Hírlappali tervem sikerülend, akkor ezentúlra kirekesztőleg a politcainak szentelem egész életemet”. Hiába minden: önnön lényegét meg nem tagadhatja: egyaránt képtelen felhagyni a szépirodalmi működéssel és a politizálással. Kicsi dolog, de messzire sugárzó a *Napló*beli jegyzete:

„igen sok adat oly gyöngén akad meg agyamban, hogy az életbe soha rá nem emlékszem, s csak midőn a képzelődés fölmagasztosított, csak midőn szónoklok vagy munkát írok, tűzi véletlenül magát elő”.¹³

Tehát azonos szintű vagy azonos ihletettséggű tevékenységnek fogta fel a politikai szónoklást és a szépirodalmi (vagy politikai) írásbeli alkotást. Kettős elkötelezetése miatt élete végéig kettős életű maradt, legfeljebb arról lehet szó, hogy a két ágazat között időszakonként a harmónia tökéletesebbé vált, aztán újból fájoan kiéleződött az ellentét.

Válságosra fordult magánélete is. Első csalódását az *Élet és ábránd*ban jajongta el, most pedig Wass Otília iránti szerelme szenvedett hajótörést az anya hajthatatlanságán, így 1844

¹¹ Levele Wesselényi Miklóshoz 1847. febr. 9-én.

¹² Levele Jósika Miklóshoz, 1847. febr. 24-én.

¹³ *Napló*. 116. *Kemény Zsigmond Naplója*. (A bevezető tanulmány a sajtó alá rendezés és a jegyzetek Benkő Samu munkája), Bp. 1974. (Továbbiakban *Napló*), 116.

tavasztól újból búsonghatott. Az időpont hitelességéhez azonban kétség fér. Papp Ferenc a 84 éves Wass Ottília emlékezésére épített,¹⁴ éppen ilyen bizonytalan a többi hivatkozása is: megszólaltatja Wesselényi Krisztinát, de a forrást nem jelöli; önkényes fikciónak tűnik a Danielik-jelenet idesorolása is, nem is szólva arról, hogy a néhány évvel korábbi Tóth Kálmán-epizódot pedig Lányay Máriával hozza összefüggésbe;¹⁵ fenntartással kell fogadnunk a Gyulai Lajos-naplóra alapozott bizonyítékot is, Horváth Miklós utalása meg egyenesen homályos. Perdöntő az 1846-os *Napló* egy idevágó adata. Kovács Lajos korholó szavairól s a maga somolygó hallgatásáról ezt jegyezte fel:

„aztán ösmeri természetemet, hogy valamely kolozsvári asszonyba – mint tavaly – belébolondulok, s aztán az isten sem bír velem. – Ezen nyilatkozatból látszik, hogy az én jó barátom mégse tudta jól tavalyi dolgaimat, s igen örvendék, hogy vannak titkaim, melyeknek messze vidékre terjedttségétől eszerint nincs mit tartanom. –”¹⁶

A rejtegetett szerelem 1845 legelején vagy májusában zárult le, mert a levelek szerint 1845-ben keveset tartózkodott Kolozsváron: márciust és áprilist Szatmárban töltötte, innen Zsibóra ment, honnan május 15-én tért vissza Kolozsvárra, de már június közepén beteg lett, kevéssel utóbb Kapudra vitette magát s ott húzta ki a telet; majd 1846 tavaszán Zsibóra utazott, s a pesti út kivételével ott töltötte az egész esztendőt. Ez a menekülésszerű, tüntető távolmaradás Kolozsvártól az első szerelme utáni Bécsbe „költözésre” emlékeztet: akkor sem tudott az ismerős környezetben, a fájó emlékek közelében maradni. Mostani nyugtalan barangolásának okát az 1846-os *Napló* július 30-i feljegyzése is elárulja:

¹⁴ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. Bp. 1922. I. 223., 232–235., 237–239.

¹⁵ Papp Ferenc: *i. m. II. Bp. 1923. 217.*

¹⁶ *Napló*, 131.

„Sorsom megint ragad Kolozsvár felé, melyet régen annyira szerettem, de közelebről csaknem egy esztendeig gyűlölék. S most? ... Nem kívánok már egy nőtől sem többet, mint barátságot, ha szilárd, s élvezet, ha ingatag. Így jó idő telhetik Kolozsvárt. És a szerelem? – hagyjunk fel vele örökre.”

A logikátlan kapcsolat, mely Kolozsvár gyűlöletéről a szerelem témájára ugrik, árulkodó jel; a három ponttal jelzett gondolatkihagyás az elszenvedett fájdalmakat álcázza, az utolsó szó pedig a véglegesnek tűnő lemondást is jelzi.

Összevetve Papp Ferenc teóriáját a *Napló* adataival, két eset lehetséges: vagy a Wass Ottília-szerelem kulminált 1845-ben (ami annál is hihetőbb, mert a lány ekkor már a 17-ik évébe lépett), vagy ha e viszony 1844 legelején megszakadt, akkor Kemény egy újabb szerelem bűvkörébe került, amely hasonló kudarcral végződött. A valóságot kideríteni jelenleg lehetetlen. Világos csupán annyi, hogy magánéletében Kemény újból vereséget szenvedett, s családalapítási terveit fel kellett adnia. Súlyos belső válsága egyelőre lezárult, de megbékélés nélkül, s 1845-től kénytelen volt magát hozzászoktatni a sivár agglégényélet gondolatához. Boldogságra vágyott, a családi fészek melegét azonban megtagadta tőle a sors.

Felszínre tolultak ez idő tájt más természetű kérdések is, olyanok, melyek körültekintésre, illetve számadásra készítették. Az önvizsgálatra regényben került sor. Nem is igen kínálkozott más mód: a nyilvánosság előtt meggyónhatatlan kérdések szaggatták, s rejtőzködni kellett. Utaltunk már rá, hogy a lelkét el-elárasztó szenvedélyrétegek megvallására, mert az elhallgatás lehetetlennek bizonyult, az objektivált forma: a regény vált alkalmassá. Első írónk, akinek azért kellett küszködni élményei papírra vetésével, mert az elfogadott morálissal szembekerült. Időnként a szív örvényeinek oly mélysége tárult fel előtte, melyeket lírai vallomásként nem látszott tanácsosnak a nagyközönség elé vinni. S most csapatostól szakadtak fel a gyötrelmek: az 1844-i év elején kezdett s

1845-ben talán be is fejezett regényke¹⁷, *A hírlapszerkesztő naplója* a kritikus periódus reprezentatív terméke. Sajnálatos, hogy csak néhány oldal maradt fenn a két kötetre tervezett „sok oldalról politikai irányú regény”-ből,¹⁸ mert legvalószínűbb művét szemlélhettük volna benne, líraibbat a később írt s kellően nem méltányolt *A szerelem életénél*.

Szokásától eltérően most nem történelmi regényt alkotott: a közelmúlt és a jelen vívódásai, anélkül, hogy történelmi mezbe öltöztek volna, ellenállhatatlanul nyomultak be a cselekménysorozatba. A regény főszereplői: gróf Kolostory Albert (kinek némileg hasonmása a *Férj és nő*ben báró Kolostory Albert) és Malmy Ödön (írói álnévként az Erdélyi Híradóban 1843-ban Malmi Ödön, 1844-ben Malmy Ödön fordul elő) mintha alkotójuknak a jellemvonásait örökölték volna. Kolostory kapta mindazt az ellentmondást, mely Keményt gyötörte, Malmy pedig az arisztokrata-ellenességet¹⁹ és elvhűséget, melyek eddig olyannyira jellemzőek voltak Keményre. Malmynál a szükséges egyénítésben nincs hiány, Kolostorynál viszont Keményhez képest csak árnyalatnyi eltéréseket fedezhetünk fel. Kemény ez idő tájt regényeiben a lírai kitörésnek nem egy példáját nyújtotta, érzéseit sokszor a kellő mértékben sem objektíválta, művei a reflexióin kívül is tele vannak szubjektív megnyilvánulásokkal, és az sem ritka nála, hogy saját érzéseit, forrongása és vallomáskényszere jeleként szinte változtatás nélkül plántálta hőseibe; mégis az alkotás közben szükségszerűen fellépő alakító és teremtő tendenciák miatt kellő óvatossággal kell kifürkészni a Keményt reprezentáló sajátosságokat.

A szétozástól eredően sajátos esztétikai eljárás valósult meg: a költőben dúló párharc külön-külön alakban testesülve

¹⁷ Papp Ferenc: *i. m. I.* 289–294.

¹⁸ Levele Wesselényi Miklóshoz 1844. okt. 25-én.

¹⁹ Benkő Samu írja, hogy Malmy szinte ugyanazokkal a szavakkal ostromozza az arisztokraták erkölcsi felfogását, mint Kemény 1837-ben a Nemzeti Társalkodóban a párbajról szóló cikkében. *Napló.* 94.

meg kétszeresen tárgyiasítottá vált, s így nemcsak egy lélek belső dialógusát halljuk, hanem két szereplő összecsapásaként dramatizáltan is szemlélhetjük a küzdelmet. E koncepcionális megoldás révén a főhős oldalról is éles megvilágítást kap, s a rézsútos sugarak fényében kibontakozik egy nagyra hivatott lélek tragédiája.

Már a hangütés is elárulja a feszültséget: „Sokszor kérdezem magamtól, miért van e kebelben akkora ellenkezés? ”

Kolostory elsőnek a vér háborgására eszmél rá. Délután ötkor még szép elme finom, könnyű ötletekkel, este nyolckor pedig ellenállhatatlanul részeg szenvedély martaléka. Úgy érzi az érzékiség hatalmát, mint maga Kemény, aki meg is vallotta:

„Aztán, ámbár 29 éves, s így élemedett ember volnék, kinek már bölcsesség-foga is kinőhetett – mind a mellett, jó isten tudná, mennyi silány szenvedély háborgat, s milly kevés erőm van, olly érzéseknek, miknek kártékonyását ösmerem, behatásait gátolni.”²⁰

Kolostory kétfajta szerelem közt hányódik: Vilmánál a szerelmet ismeri égető érzések, tomboló féltékenység nélkül, s egy regénynek vagy színműnek Desdemonájánál pedig Othello. Gyötrődve kérdezi: „Honnan ezen ellenmondás? ” Nyilván az égi és földi szerelem egy változatáról van itt szó, arról, hogy gáncs nélküli lovagként testetlen, ideális szerelmet áhít, mert maga fölött lebegő lénynek képzei az imádott hölgyet; s aki ennyire képes szublimálni szenvedélyét és akiben ennyire eleven a vonzalom a magasztos szerelem iránt, az, bármennyire hihetetlennek látszik, a hófehér tünemény bámulatából könnyen lendül át az ellenkező irányba, s a mocsoktalan lovag egy másik nő vagy csak egy fantáziakép láttán ereiben garázdálkodni érzi a vért, s akarva-akaratlan a kéj megszerzése felé sodródik, a szerelmi önkívület minden jeleivel. Nem hiába vetette szemére barátja: „Túrd el, ha boudoirokban kereslek,

²⁰ Levele Jósika Miklóshoz 1845. dec. 15-én.

mert különben éjjeli lámpásommal gróf Kolostoryt egy grisette-nél kellene föllelnem”.

Irodalmunkban Vajda és a többiek előtt Kemény az első, ki e szörnyű kettőségről, a vér követeléséről ír; igaz, epikában: egy különleges hős életébe transponálva, de így is az utódokat megelőzve. Újfajta egyéniség bontakozik itt: aki egyrészt hódol a női eszmény előtt s akinek sóvárgása – kirekesztődve a boldogságból – idő jártával nőttön nő, másrészt aki a vér és némileg a pénz üzőttjeként szenved, de az etikett miatt szolidabb arcát kénytelen mutatni. Pedig a *Napló*ban is arról panaszkodik: „Nem valék soha képes mértéket tartani – vagy életunalomra vitt a józanság, vagy megcsömörlék a gyönyörökben.”²¹ Mindenesetre a vad és féktelen tűz jobban háborgatta, mintsem ábrázolása elől kitérhetett volna. Most éppen majdnem nyílt vallomással kísérletezett, később visszahúzódva oly szereplők életébe fonta e fülledt szenvedély működését, kiktől a legnagyobb mértékben igyekezett elhatárolni magát, gondolunk itt Sennóra, Wranich Izidora és Barnabásra; de az érzékiség ábrázolásáról, s olykor patológikus megnyilvánulásának rajzáról nem mondott le.

Ám nemcsak az érzékiséget róhatták fel Kolostorynak, hanem minduntalan kísértő gögjét is. Már apja tetteit oly kevélység irányította, milyen „csak Erdélyben létezett és Skócia felföldén”. E büszkeségnek visszfényét vélte megcsillanni Malmy Kolostoryban: egy álbecsület körüli kérdésben (párbajban) arisztokrata erényt tanúsított; máskülönben is azt vette észre, hogy Kolostory a tömeget lenézi, a felsőbb körökhöz húz; ha ostromolja is a közgyűléseken az arisztokratákat, midőn bevégezte beszédét, velük kezét szorít. Ha nem is ilyen pontok alapján, Keményt is érte hasonló vád: Pálffy emlegette nevezetes írásában Kemény arisztokrata büszkeségét, azt, hogy mennyire nagyra tartotta fejedelmi származását, sőt az anya Csókából mindenáron Corvint akart csinálni,

²¹ *Napló*. 116.

csak hogy rokonságba kerüljön Corvin Mátyással is.^{2 2} Ez ugyan elfogult és neveltséges túlzás, de az alig tagadható, hogy a fényes származás tudata (ha nem is a fejedelmi ág sarjadéka) befolyásolta, serkentette, nagy tettekre sarkallta, ahogy a *Gyulai Pál*-ban írja:

„Egyébiránt ha családfán szabad gyönyörködni, ez a gyarlóság – mely annyi nagyszerűnek lőn dajkája, s annyi haladó hüvelyt emelt a hír Pantheonába, s neveket nemzetek fölébe, a sorscsillagok közé – felette megbocsáthatóvá válik, kivált a XVI. században . . .”^{2 3}

De a megcsillanó arisztokrata göghöz csatlakozott valami különös dolyf: elzárkózó önérzet, ködbe burkolózó zseni öntudat. Kolostory a maga magasából többször nyilatkozott lenézően, lekicsinylően Malmy előtt:

„Természetesen én mondhatnám, hogy vannak rejtélyei a szellemnek és sajtászerű igényei nedvalkatunknak, de a hírlapszerkesztő úr ezt makacsul tagadná”.

S ez a magát megkülönböztető elhúzóadás, mely csak önmaga titkaival van elfoglalva, nem kért megértést. Egyedüliséget, mert a sors hozzáfoghatót keveset alkotott, büszkén vállalta: méltó társasága úgy sem lehet más, csak önmaga. Zsenialitása tudatában jelentette ki:

„Ödön, értelmes hírlapszerkesztő vagy, de nem lélekbúvár. Te az emberiséget ösmered, de nem az egyént. Könnyebb felfogni a tömeg lelkületét, mint kikémleni és rajzolni engemet s néhány önálló férfit. Prim, Desmoulins Camille, Rienzi, Carrel, Kossuth száz élt már a polgárosodott Európában, míg Shakespeare százezer év óta kettő sem születék.”

^{2 2} Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila, Bp. 1939.

^{2 3} Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*. Bp. 1967. I. 102.

A magát Shakespeare-rel rokonító Kolostory lángész és rejtély egyszerre, titokzatos, megfejthetetlen. Minden rendestől eltérve magát hűvös magasságba került, hova nem érhetett fel földi csalódás, hatalmi ígélet és tömegtaps. Kifürkészhetetlen lényéről így világosította fel a serény újságíró:

„Győződj meg, hogy te sem kitalálni, sem hinni nem fogod oly kedély rejtélyeit, mely elszomorodik mind a hatalom ígéreteire, mind a tömeg tapsaira. Te át nem értheted a büszkeség azon nemét, mely a közöny-, hidegség- és félreértésből merít magának méltó élményt, miként a mágnestű örökké északra mutat s a fagytól nyer mozgékony-ságot és célt.”

S ott az emberektől távol fenség és hidegség veszi körül, s akit már csak a jég szikrázása bír delejezni, nem retten kimondani később a félelmetes szót sem:

„Mi marad neked ily vesztés után? – Tudakolám buzdítólag Kolostorytól, ki a gyűlés alatt komor, hideg, közönyös és néma volt, noha korteseink terveit semmisítették meg. – Magam. – Felelte nyugodtan.”

S az író hozzáteszi, hogy e szó a *Medeából*, a francia klasszikusok leghíresebb színművéből kölcsönzött.

Kolostory ezzel útjának végső állomására érkezett, innen nincs tovább. A regény folytatását nem ismerjük, de valószínű, hogy a fagyos pillanat nem lehetett örök. Rideg magasságba űzte ugyan zsenitudata és számtalan csalódása, mégis sokkal hullámzóbb kedély, nyugtalanabb szellem, mintsem mereven megmaradhatna e kifeszítettségben. Hangulatai, mint a tenger habjai, folyton mozgásban vannak: a fellángolásokat kiábrándulás, a tömör tettvágyat apátiába süllyedés, a közéleti forgolódást visszahúzóadás, a sistergő kitérőseket irónia követi, hogy később nekifeszülésekkel feledtesse a stagnálást. Ez az örökös fluktuálás, kiszámíthatatlan kavargás s a mindinkább kirajzolódó tétlenség a diffamáló a Malmy szemében.

S a különségek és a kirívó ellentmondások közé sorolta erélye közelebbi megtörtségét és a gyakori léhaságot („Te a léha modorban mester vagy.”). Mintha csak az önironikus Keményt hallanók az *Élet és ábránd* Függelékében:

„olykor a legbadarabb ötleteim vannak”, s „egy tudományos könyvet írtam közelebbről csupán azért, hogy jogom lehessen renommém kockáztatása nélkül sületlenségeken törni fejemet”.

De különösen színeváltozásait hányja barátja szemére Malmy, nevezetesen azt, hogy „te szónoklataid alatt könnyezel, reszketsz és szenvedélytől szikráznak szemeid, hogy aztán másnap gunyorral emlékezhess a vérnek bugyborékolásaira, a lázas képekre és sentimentál érzésekre”. Kolostory védekezése csak ennyi: „elbeszélhetném, hogy egyszer készülék szónoklatomra, de hidegen maradott a közönség, és a kiesztergált ötletek nem rázták fel szenvedélyét”. Látnivaló, hogy oly lenyűgöző szónoklat lebeg Kolostory szeme előtt, amilyennel Kemény aratott sikert Kolozs megyében, melyben nem nehéz felismerni a szenvedély föltétlenségének apoteózisát.

Malmy bűnlajstromában nem menekül meg az elítéltetéstől a költészet sem: „talányokat faragsz tizenkét lábú versekben és hét éves gyermekek számára”. De dühíti már a naplóvezetés is, s majdnem úgy kárhoztatja ezt az időfecsérlést, hogy Kemény ingerelte a naplóíró Malom Lujzát.²⁴

A szemrehányásokra Kolostory csak lanyhán, ímmel-ámmal válaszol, sőt az „enyelgő” felelet közben ilyen utasításokat ad legényének: „Márton, öltözködni akarok”, „Márton a lavoirt! Miért nem jött ma el fodrászom?” Jelleme ellentmondásait ugyanis ő is ismerte, éppen a meghasonlottság vitte rá, hogy naplóírásba fogjon és tisztázza önmagát önmaga előtt; s latolgatva az ellentéteket a legsúlyosabb konfliktust másképp

²⁴ Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz. ItK, 1902. 227.

fogalmazta meg. Mindjárt a bevezetésben rátér, előző regényeiben szokásos személyességgel a lényegre:

„A sok kitérés miatt szinte feledém, hogy miről akarok naplómban megjegyzéseket tenni. Igen! Barátaim kedély hiányával vádolnak. Nekik igazuk van, s mégis csalódnak. Mert én két életet folytatok: egy eszményit és egy hétköznapit. Itt nincs szenvedélyem, míg ott indulataim küzdenek vadon és féktelenül.”

A szavak látszatra a józan hétköznap és a mámorosító költészet különbségéről szólnak, holott mélyebb, rejtettebb szakadék húzódik meg mögöttük. Az eszményi élet nem szűkíthető le a költészet óráira; a fantázia csapongásának a régiója az. A képzeletvilágot felgyűjthatja egy könyv, de bizonyára egy emlékkép is; s akkor a közönyös individuum feloldódik, élni kezd, vadul és féktelenül száguldoznak indulatai: teljesnek érzi magát. Ha újból emberi közegbe kerül, szenvedélytelenül, megrendszabályozottan tengődik és enyeleg, aléltan várva a pillanatot, mikor újból kiteljesedhet a maga külön világában. A kérdésre: „Honnan ezen ellenmondás?”, a töredék nem ad választ, de sejthető, hogy a teljes mű Kolostory zseni voltával, s talán egyébbel is magyarázta volna ezt az abszurd jelenséget.

Kolostory sok tekintetben olyan, mintha Byron-hős lenne: meghasonlottsággal küzdő, ellentétekből szőtt jellem s fájdalmas titkokkal terhes. Eljut egészen a romantikus titanizmus széléig, fenséges és dermesztő magányát büszkén vállalja, akár az egész világgal szemben is. Hiányzik ugyan belőle a világsértettség, nem bukott titán, nem is az élet királya, ám van benne valami a szabadsághősből. Mint később kiderül, emberség és nép iránti részvét fűti; az elnyomottak mellé nem sértett büszkeségből csatlakozik, mint Byronnál Lara vagy Marino Faliero, hanem belső indíttatásból. Abban is különbözik a tipikus Byron-hősöktől, hogy nem tetszeleg emberfeletti heroikus pózban, nem szenvelgi az életmodort és nem köt ki a pesszimiztikus életszemléletnél, korántsem blazírt és

nem sátáni. De ha nélkülozi is a rezignált világfájdalom pózát, érezteti tragikumát a hangfogó ellenére is áradó mélabú. Az egyik fogalmazás szerint az író azon sötét napokról kívánt szólni, mely „egy széphivatású jellem küzdéseit és süllyedését”²⁵ mutatják; majd a javítások után a végleges szövegben már néhány tájékozási ponttal akart megismertetni „egy nagy látkörű jellemből, melyet a természet anyakeze gazdaggá, az események sivárrá tettek”. A hőst valóban nagy belső válság készítette széttekintésre és eszmélkedésre, s a helyzetelemzésben, melyből szigorú barátja érdemlegesen nem vette ki a részét, feltárul a kétségektől gyötört, rejtélyeire büszke egyéniség, aki az önmegismerés kínjaival és kéjeivel kutatja kettős életének tragikumát.

Kolostory rajzában sokszor kellett Keményre gondolnunk. Nemcsak azért, mert később őt is kedély hiányával vádolták: Pálffy szerint „Neki lelke kopár, kedélye sivár, szíve márvány”;²⁶ nemcsak azért, mert a byronizmus magáról beszél legtöbbet, s hőseiben közvetlen hasonmásait, álcázott önportréit teremti meg, s mert személyes célzások szakadatlanul átszövik a művet, hanem azért is, mert több ponton egyező vonást találtunk Kemény és hőse között. Abban is hasonlítanak, hogy rajonganak a költészetért, az éj óráiban alkotnak, s hogy mindketten a rideg magányossághoz jutottak el. Az erőltetett pózba Kemény mégsem merevedhetett bele, így az arcélén megjelenő sivárabb vonások nem állandósultak, ám a hosszabb ízlelések, a vissza-visszatérések (melyekben gyermekkori elmerüléseinek mechanizmusára ismerünk) mégis csak alakították egyéniségét, melegebb színeit megrabolták, s ami még az *Izabella királynő és a remetében* oly bőségesen áradt, a gondtalan tréfálkozás üdítő patakját nem lelni többé műveiben. Karaktere, szerencséje, végleges érvénnyel még nem

²⁵ *Báró Kemény Zsigmond Hátrahagyott Munkái* (sajtó alá rendezte Papp Ferenc), Bp. 1914. 342.; Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. 2822.

²⁶ Pálffy János: *i. m.* 241.

formálódott ki; jóllehet az alaptónus már most komorabb lett, de szilaj vére, élni-élvezni akarása az ellentétes pólusok közötti további hanyódást juttatták osztályrészéül. Így jégútját, hova sikertelen, meddő próbálkozásai s meg nem értettsége folytán kényszeríteni akarta magát, még oda-odahagyta, sőt az izzó szenvedélynek később még nem egy példáját tudta nyújtani.

De mégsem lehet kitérni a feltevés elől, melyet a Kolostory-kép szuggerál, hogy hovatovább a magába zárkózás felé egyre több lépést tesz. Nem előzmény nélküli e jelenség: már gyermekkorában kitepte magát a környező világból s bújt álmodozásai színhelyére, hogy zavartalanul élvezhesse fantáziája zsongító szüleményeit; most újból kezdett elhatalmasodni rajta ez a vágy. Társtalansága (Szentivánin kívül nem volt, s nem is lett igazi barátja), zsenitudata, ki nem teljesedő, töredékes élete, ezer apróbb-nagyobb kudarc, önmaga ellentmondásaival való vívódása, szenvedélyeivel való birkózása befelé fordulóvá tették, s hovatovább e titkos világ vitte életében a fő szót. A látszólagos stagnálás mögött viharok dúltak, s mikor sikerült kizárni a külső világot, mint Kolostory, szenvedélyeit ő is szabadjára engedte, s útjukat végig kísérhette. Az elmerült vagy csak egyelőre leszorított emlékképeket (melyek sérelmek is lehettek: gondoljunk a későbbi Tarnóczynéra: „velök együtt nevetett ki engemet, . . . s engemet nevetett ki!”, „Emlékszem, emlékszem mindenre!”)²⁷ földézve s átélve vizsgálhatta kiterjedésüket, agresszív intenzitásukat, romboló teljességüket, vagy elképzelhette a jövőt, s benne isteni lényét: csonka élete helyett élhette a teljest; a szenvedélyörvényekbe vetve magát, szunnyadó képességei tenyészni és sokszorozódni, visszafojtott energiái pedig felizzottan tombolni kezdtek. Hasonlított ez az ajzottság az alkotás lázas óráira; az intenzitás ily hőfoka tette képessé, hogy a világtól elszakadás után összefogottan és szinte magát felülmúlóan a tolongó és zsibongó indulatörvénylések

²⁷ *Özvegy és leánya*. Bp. 1967. 196.

működésére, illetve az elcsendesedés szüneteiben az alig hallható neszek és a tovatűnő érzésfoszlányok nyomaira ügyeljen, s majd eredményeit műveibe beépítse. Aki az életben csetlett-botlott, ügyetlenkedett, „magánóráiban” óriási volt; lélekábrázolásaiban azért alkotott oly mélyet, mert csaknem folyton e régióban kémlelődött.

A 19. század első felének egyik legkülönlegesebb magyar egyénisége Kemény. Byroni jellemvonások tükröződnek benne, illetve jelennek meg lényében, mert utánzónak nemigen nevezhető. Byron ekkor már ismert Magyarországon és Erdélyben. Lukács Móricz a Társalkodóban, az Aurórában, az Athenaeumban és az Árvízkönyvben már 1834 óta fordít részleteket Byron különböző műveiből; Malom Lujza, Kemény jó ismerőse, akit 1841-ben meglátogatott Byron egyik iskolatársa, a *Childe Harold* szebb részleteit lemásolta és olvasgatta,²⁸ Petrichevich Horvát Lázár megírta Byron életét és kiadta magyarul munkáinak egy részét is.²⁹ Nem felejtette el megjegyezni, hogy Byron olyan költő, aki „magát szabadon s tartalék nélkül lángelméje ösztönzetének átadja”, aki „ön-szemléjének forgószelétől ragadtatva” alkot, századunk legnagyobb költőjének címezte, említette gigászi szellemének merész kicsapongásait, „fellengéseit”, de a szenvedély „robajos” és tüzes megnyilvánulásait is, egyszersmind azt, hogy Goethe – akit Kemény annyira csodált – „mindig különös vonzódással volt Byron lord iránt”. Byron megragadhatta Keményt is, önmaga merész mását ismerhette fel benne; felszabadító hatása éppen a politikai regényke írása idején mutatkozott meg legjobban. S ha ismerte Macaulay Byron-esszéjét³⁰ (Kemény ekkor már jól olvasott angolul), fel-

²⁸ Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépésig*. Bp. 1917. 30., 55.; *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. ItK. 1907.; *Lukács Móricz Munkái* I., Bp. 1894. 6–52.

²⁹ *Petrichevich Horváth Lázár Munkái*. I. II. III. Bp. 1842.

³⁰ Macaulay, T. B.: *Byron*. (angolból fordította: B.P.) Bp. 1901. 38., 48.

figyelhetett Byron ama dicsekvésére is, hogy a szerencse és a hír változandóságában ő elégséges magának (ez összhangzik a *Medea*-beli idézettel), és arra is, hogy kitűnően nyomorultnak lenne a kitűnő sorsa.³¹ Kemény is tehetsége roppant arányaival küszködő ember volt, akit tehetségének tudata magasra emelt. Valóban a politikában messzetekintő helyzet-elemzéseivel, altruista céljaival, kidolgozott rendszerével Erdélyben nem versenyezhetett senkié; de az irodalomban is a hírneves Jósikától megkülönböztette őt az összetett, bonyolult egyéniségek alkotása, a következetes jellemfestés, de különösen a szív örvényeinek, a lélek mélységeinek feltárása. Ám nagyszerűségét nem láthatta senki, alkotásai nagyrészt kéziratban heverték, a megjelent töredékek nem jelezheték igazi képességeit, nagyobb lélegzetű politikai munkáját sem tudta kikerekíteni. Ifjúságától benne élt a csodálatos igénye, azonban a bámulók serege elmaradt, s ő csak magányos Manfrédként vívódott. Útját sikertelenség kísérte, s a kíméletlen, zord körülmények 1845-ben tetőződve arra készítették, hogy sértett, meg nem értett titánként kezdjen önmagába visszavonulni. Kolostory sorsába belerejtette a maga panaszát is: az ő jellemét is a természet anyakeze gazdaggá, az események sivárrá tették. S most ő is készakarva, dacosan vállalta volna önmaga felszámolását vagy legalábbis megdermesztését. Forró szíve, 1846-os sikerei s nem utolsósorban az, hogy kiírta magából s megszabadult e feszültségtől (hasonló látható az *Élet és ábránd* Függelékében is), mindezek átmenetivé tették a temetkező szándékot, de tagadni nem lehet, hogy az elzárkózás, a befeléfordulás tendenciája ez időben igen megnövekedett.

Ám tűnhetett az egyedüliség felkentjének, lehetett tépett lélek, kereshette és lelhetette a vigaszt a hűvös elzárkózásban,

³¹ Manfréd azt is mondja: „Magányosságom többé nem magány, mert fúriák lakják”, *Byron válogatott művei* (Válogatta és a jegyzeteket írta Tóthfalusi István), Bp. 1975. I. 391.

meg nem értett titánként elfordulhatott a hatalom s a tömeg tapsaitól és minden melegségtől, mégis ott volt, ez időben is, ahol csatázni kellett. Épp ezért rövid intermezzóként csak ideig-óráig tartott e kopár törekvés; se Kemény, se regényalakja: Kolostory nem rögződhetett meg e merevségben; a közügy hívásának egyikőjük sem tudott tartósan ellenállni. Ámbár az is tagadhatatlan, hogy a „kettősség” ezentúl nagyobb szerephez jutott Kemény életvitelében.

Visszatérve a vitához, Malmyt nem is az eddigi különbségek aggasztották, hanem az idomtalan elvtagadás, az a pálfordulás, hogy az addigi arisztokrata-ellenes pártvezér hirtelen az arisztokraták mellőzhetetlenségének hangoztatásába csapott át. Mint Priamosz Trója falai alatt, Malmy is csak egyért sírt, ő éppen a szokatlan főúri barátkozás miatt. Árulást szimatolt, ezért csattant oly élesen a szava: „a pártot, mely lobogód alá vonult, kijátszottad”, s aztán:

„Te ostromlod közgyűlésünkön az arisztokratákat, és midőn végezted beszédedet, velük kezet szorítasz, te a nép jogait véded és otthon a tömeg embereit talán canaillenak nevezed.”

A súlyos vádra meglepő az „enyelgő” válasz, mert kendőzés nélkül tárja fel, hogy nem elv-, hanem csupán taktikaváltozásról van szó:

„S Ödön, te azt hiszed, hogy Erdély haladhat felső arisztokracia együttthata nélkül? Talán van középnemességünk, mint Magyarhonnak, független, vagyonos, féltékeny és a megyei kormányt kezébe tartó?”

Amire Kolostory utal, az Kemény leverő tapasztalata is. A közélet porondján egy-két év leforgása alatt légüres térbe került: kellő számú polgárság hiányzott (most akarták még kreálni), a szászok elkülönültek, a székelység tapodtat sem mozdult, az értelmiség még nem bírt politikai jogokkal, a jobbmódú nemesség a főnemességhez igazodott, a hétszilvafások és még a szegényebb bocskorosok rendszerint „kortes-

csorda”-ként vonult a megyeház termébe. S a főnemesség – melynek ostromozását Kemény hévvel folytatta – ellenetámadt Kemény harcmodorának s magának Keménynek. A bukás után elhanyagoltan Keménynek észre kellett venni – ha a hatás eszközétől nem akarta magát megfosztani –, hogy a főnemesség megnyerése nélkül Erdélyben semmire sem mehet. Ezt foglalja össze a *Korteskedés és ellenszerei* alapelvei között illetéknéppen: „mint jelenleg, midőn véganalízisben egyedüli tényező az arisztokrácia”.³²

Helyzetelemzésében később is azt panaszolta, hogy

„Erdélyben épen azon elem hiányzik, melynek törvényhatóságainkban a koreszméket közvetíteni, kezelni kellene; mely a kisebb birtokúakkali tartós összeköttetés által, mindenütt életet, mozgást, haladást teremthetne. És ha fölkatatván azon alapokat, melyekre regenerációknak épülhet, még egy lépcsővel alább érkezel, nem a kortesekhez, . . . hanem a kisbirtokúakhoz, kiknek szoroson annyijok van, hogy proletáriussá és lelketlen eszközökké nem aljasítják magukat; ha – ismétellem – ezen osztály közé jössz, kénytelen vagy meggyőződni, hogy annyiszor pengetett korigény és átalakulási törekvés alig tett itt némi hódításokat.”³³

Magyarországról idézhetjük Széchenyit:

„hibázik viszont azon józan és minden pompa s láрма nélkül tenni s cselekedni tudó osztály, melybül minden hivatalra, s minden dologra lehetne találni elég választásra alkalmas egyént”.³⁴

Sem az anyaországban, sem Erdélyben (itt különösképpen) nem akadt a haladást tömegeiben pártoló osztály, s Erdélyben még leginkább az arisztokráciára s követőire, illetve uszályára: a birtokos nemesi tömegekre lehetett számítani. Keménynek meg kellett barátkozni a gondolattal, ha hatni akart, hogy saját múltjával ellentétben kezdet kell fogni a főnemességgel. A kéz-

³² *Báró Kemény Zsigmond Hátrahagyott Munkái*, Bp. 1914. 444.

³³ Erdélyi Híradó, 1845. 10. sz.

³⁴ *Kelet Népe* (Fontes sorozat V. kötet). Bp. 1925. 401.

rázás szükségessége pedig az előzőtől homlokegyenest különböző taktikát követelt: most már olyat is le kellett írnia, hogy ő nem hiszi, hogy a kortesek „saját anyagi hasznukat, és az arisztocráciának valóságos érdekeit fölfogni és előmozdítani tudják”.³⁵ (Most kapta az első leckét abból, amit 1848 után oly nagyban úzótt!) Persze, számítani kellett a rázúduló gyalázatra, az elvfeadás és az árulás vádjára; mint-ahogy regényében Kolostory sem menekül meg a támadástól:

„Ha te csupán néhány nagy úrban bíztál – szól komolyan Ödön, kit a mágnásdícséret mindig fölingerelt – akkor miért alkotánk néppártot? Miért szöveteztél velem?”, sőt azt is odavágja: „Azon emelvény, melyről az aristocrata szónokol, soha nem válhatik a népbarátok triposává.”

De a haragos és gyanakodó barát csak akkor eszmélt, mikor a közgyűlésen tapasztalta Kolostory merész és kíméletlen harcát a retrográd Zsombai és felbérelt kortesei ellen. Kolostory valóban nem adta fel nemes céljait, csupán a kényszerhelyzethez alkalmazkodott; tudomásul vette a tényt, de csak azért, hogy a reális erő bekalkulálása és kihasználása révén más valóságot teremthessen. Most is olyan törvénycikk elfogadásáért vetette latba erejét, mely „az úrbéres tömeg számára oly előlményeket biztosítana, melyeknek pártolása által Erdély ipara és magánjogi viszonyai új aerát fognának elkezdni”. Kemény programja is ezt célozta: korszakváltást üdvös reformok útján. Nem tagadta meg előző céljait akkor sem, mikor az arisztokrácia érdekeiről ejtett szavakat; politikai frazeológiája változott, de alapelveit őrizte.

Kolostory közgyűlési szónoklata élénken emlékeztet Kemény 1842. július 26-i fellépésére. Akkor is a jobbágy helyzetének könnyítése forgott kockán, akkor is zúgó reakciós tábor támogatta a reakciós javaslatot, akkor is az ellenséges közhangulattal kellett szembefordulni a szónoknak; s mivel a

³⁵ *Korteskedés és ellenszerei*. Kolozsvár, 1843. I. 69.

regény fonala itt megszakad, nem tudni, hogy a regényben sikerült-e győzni az elszánt akaratnak, az írói utalások azonban ezt sejtetik. Természetesen különbség is adódik az élet- és a regénybeli képlet között: ott a jobbágyok kilakoltatásáról, itt „előlmények” biztosításáról van szó; ott a pályája elején álló Kemény bocsátkozik harcba, itt pedig a megtört vezér; ott nincsenek kortesek, itt pedig azok viszik a főszólamot; mégis ráismerni a regényrészlet eredeti életanyagára.

Kemény rengetegszer merített az életéből, de itt valami különös történik: egy nem akármilyen politikai győzelmet vitte bele a mű szövetébe. Életének egyik csúcspontja volt, hogy Kemény Dénes ellen győzött; az ellen a Kemény Dénes ellen, aki Beksics szerint őt fiatakorában megsértette (s ő e bántást őrizte), aki mostohatestvéreinek a gyámjaként mindent elkövetett Csóka Rozália és gyermekei igényének visszaszorítására, aki a megyegyűléseken Kemény ellenfeleként a sérelmi párthoz tartozott, s aki néhányszor a jobbágyság érdekei ellen szállt síkra, aki a legismertebb szónokok közé tartozott, s aki szigorú fegyelmet tartott táborában s ellentmondást s más véleményt sohasem tűrt³⁶ (mint ahogy Zsombaiéknál is „kiszámítás volt minden és szigorú fegyelem”), s végül aki annyira felbőszítette beszédével a haladásellenes erőket, hogy szinte kórusban kiabálták Kemény Zsigmond jelentkezésekor: a Kemény Dénes véleményén megállunk!, s Keménynek mégis sikerült vulkanikus erejű beszédét ovációval és teljes győzelemmel: a reakciós indítvány megsemmisítésével befejezni. Érthető örömmámora, mert nagy ellenfelét saját területén verte meg, de furcsának hat az eljárás, hogy szűk két év elteltével a jelenetet jelentéktelen változtatással beépíti egy politikai regénykébe, mely ha megjelenik, bizonyosan megbotránkozásra adott volna alkalmat. Később is megrótták, s a bosszú művének tartották, hogy *A szív örvényeiben* és a *Férj és nőben* Tahyné, illetve Jósika Miklós

³⁶ Pálffy János: *i. m.* 230.

személyét fel lehetett ismerni.³⁷ Első munkájába is sok személyes vonatkozást vitt, az *Élet és ábránd*ban már súlyosabb tünetként, szerelme mint divathölgy, mint bűnös Catharia jelent meg. Harmadik regényében önmagát rajzolta alig rejtetten, könnyen felismerhetően, de pellengérré állította a csombordi lakos Kemény Dénest is Zombai néven.

Mi ez Keménynél? Ellenállhatatlan inger, hogy nem tud másról, csak önmagáról és a körülötte levő dolgokról írni? Nem képes vagy nem akarja fokozottabban objektíválni az élményanyagot, sőt még a részletek rajzához is ragaszkodik? Úgy látszik, legyőzhetetlen belső kényszer működött benne, hogy kiírjon magából minden nyugtalanító: nyomasztó vagy diadalittas érzést. E vallomásos jelleg kínzó belső feszültségekre enged következtetni, gyónás számára a könyv, s ami ama bizonyos „eszményi” szférában megfogant benne, itt nyer alakot és hangot. S az alkotás pillanataiban azzal sem törődött, hogy észreveszik-e az élet és a mű rokonságát; vagy akarata akkor éppen az volt, hogy azonosítsák hőisével, megismerjék fény- és árnyoldalaival, önistenítésével és fogyatkozásaival egyetemben, kulcsregénynek tekintsék művét s belelássanak ellentétektől szaggatott lelkébe. Talán azt is mérlegelte, hogy vallomásra az epikai mű mentséget ad, hisz hivatkozhat a külön történetre, arra, hogy nem önéletrajz, s ez kibúvó a felelősség alól. Mindenesetre a vallomáskényszernek ellentállni lehetetlennek bizonyult, s a kiírásával megkönnyebbült. Utóbb azonban felébredhettek kételyei, mert például azt a kevés ráfordítást sem végezte az *Élet és ábránd*on, ami a megjelenéshez szükséges lett volna, és *A hírlapszerkesztő naplóját* is a jelek szerint nem fejezte be.³⁸ Lelki vívódásai azonban sokkal áttételesebben bekerültek a *Gyulai Pál*ba, bár az eddigiek közül korántsem minden motívum kapott hangot, viszont néhány újjal is gyarapodott a leltár.

³⁷ Pálffy János: *i. m.* 239.; Papp Ferenc: *i. m.* II. 71–74., 126., 129.

³⁸ Báró Kemény Zsigmond *Hátrahagyott Munkái*. Bp. 1914. 50., 79., 332.

A. KISS GIZELLA

ORMÁNSÁGI MOTÍVUMOK MÓRICZ ZSIGMOND PRÓZÁJÁBAN

Kiss Géának, az ormánsági Kákics község református lelkészének, az Ormánság néprajzosának személyével, munkásságával foglalkozva a Jelenkor 1962. áprilisi számában futólag érintettem már Móricz Zsigmond ormánsági útját, kettejük vitáját s Móricz útjának irodalmi következményeit. Részletes elemzésekbe ez utóbbi kérdésben akkor nem bocsátkozhattam. Azóta is foglalkoztat: lemérhető-e Móricz utolsó éveinek műveiben annak a felszabadult lelkesedésének hatása, mely Kiss Géza *Ormánság* című műve olvastán átjárta, s Kákicsra csalta, s annak a döbbenetnek hatása is, mely kákicsi látogatását annyira jellemezte.

Mire Kiss Géza monográfiája 1937 novemberében megjelent, a szerző nevével már húsz év óta ismerkedhettek néprajzosok, zenészek, írók, nyelvészek. Néprajzi, nyelvjárási közleményeit, társadalombíráló cikkeit olvasva sokan keresték fel levélben vagy személyesen. Kapcsolataiból itt csak néhányat említek annak illusztrálására, hogy egy 300 lelkes kis falu magános kutatója mennyire benne tud élni egy ország vérkeringésében, sőt inspirálni is tud személyiségével, kutatásai eredményeivel. Illyés Gyula 1933-ban fordul hozzá levéllel biztatva őt újabb tanulmányok közzétételére. Fülep Lajos a Nyugat egykeankétján így nyilatkozik róla: „... közismert szaktekintély az ormánsági dolgokban, odavaló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője . . .”¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre

¹ Nyugat, 1933. okt. 2.

a Magyarországon közli kákicsi látogatásának tanulságait.² Kodolányi *Útinaplójában*³ felháborodva kiáltja, hogy Kiss Géza népdalai, népesedési statisztikái, grafikonjai „a kis parókia évszázados falai között hevernek” – a közvélemény süket közönye miatt. Ugyanő később így beszél Kiss Gézáról: „Kiss Géza, Csikesz Sándor debreceni egyetemi tanár mellett egyike volt mestereimnek.”⁴

Móricz Zsigmondot nem Kiss Géza cikkei, nem is a vele kapcsolatos írói-tudósi nyilatkozatok csalták le az Ormányságba. Az egykekérdés szele megérintette ugyan már a 30-as évek elején,⁵ de korántsem jelentett ez számára olyan egzisztenciális megrendülést, hogy a kérdés a paraszti társadalom egyéb gondjai fölé nőtt volna. Kiss Géza *Ormányság* című könyve – s hatására egy színes népi világ látásának a reménye – hívta a témakereső író 1938 januárjában Kákicsra. Ahogy első ormánysági riportjában írja:

„... ez a könyv hozott ide, mert feltűzelt, mint a jó baranyai bor s látni kívántam azt a tájat, amely az író szerint a magyar népéletnek utolsó fészke.”⁶

„Újév reggelén, a Virág esküvőjéről egyenesen a Keleti pályaudvarra mentem s elutaztam ide az Ormányságba . . .” – írja Kardosnénak.⁷ Színes népéletet vár, s megkapja helyette élete egyik legnagyobb döbbenetét. Kiss Géza két területéből – a korabeli falu világának szociográfiai-pszichológiai pontosságú felmérése; egy letűnt világ színeinek felidézése – az előbbi fogja meg úgy, hogy a másakra egy ideig nem tud odafigyelni. Kiss Géza vendége öt napig, tőle kapja ugyanazokat az adatokat,

² 1934. ápr. 8.

³ Szabadság, 1934. szept. 30.

⁴ Magyar Élet, 1938. febr.

⁵ *A nyáj és pásztora*. Elbeszélés, 1932.

⁶ Pesti Napló, 1938. jan. 9.

⁷ *Móricz Zsigmond levelei II.* 293.

melyek sokakat megrendítettek már, de módja van magával a kákicsi néppel is találkoznia.

„Nem tudok elmenni innen, úgy tűnik fel, most találtam meg a nagy gyötrelmet, mely számomra mindennél nagyobb: azt az érzést, hogy vége a magyarságnak. S én egész életemben ebben az egy gondolatkörben éltem s léteztem: a magyarságomban” – írja.⁸

Megrendülését újra és újra szavakba önti:

„Keresztül mentem a legnagyobb nemzeti rémületen, a magyar faj elbukásának, megszűnésének minden fájdalmán. Másfél hónapig nem bírtam elmozdulni a helyszínről s mint méreggel szívtam tele magam, a probléma minden adalékával.”⁹

A vívódást tükrözi Pesti Napló-beli cikksorozata. S az is, hogy e cikkeken kívül képtelen bármit is alkotni az első három hónap bénaságában.

„Ebbe az évbe nem írtam többet hat cikknél. Három hónap alatt. Se regény, se darab, se mozi, csak ülök, jövök megyek s nézem, ahogy nő a fű.”¹⁰

Mivel e riportok könnyen hozzáférhetők, velük kapcsolatban itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy nagy vívódásokkal és súlyos ellentmondásokkal jutott el Móricz a záró hangig a Kelet Népe 1938. júliusi számában: „Én eleinte fel voltam ellenük háborodva... Ma már más véleményen vagyok.” E vívódó keresgélést az is okozta, hogy első riportjáért éles kritikákat kapott magától Kiss Gézától, Fülep Lajostól, Kodolányitól, Kovács Imrétől. Levelezése bizonyítja, hogy mindenképpen szerette volna jóvátenni az elhamarkodott és eltévesztett hangot. A riportok ismertetése helyett egy eddig

⁸ *Móricz Zsigmond levelei II.* 293.

⁹ *Várostrom*, Pesti Napló, 1938. febr. 24.

¹⁰ 1938. márc. 29. *Móricz Zsigmond levelei II.* 299.

még feldolgozatlan területet szeretnék bejárni: hogyan lesz ösztönösen vagy tudatosan Móricz szépirodalmi alkotásainak egyik ihletőjévé az ormánysági faluval való találkozása.

*

A jelenkori faluban szerzett tapasztalatait két műve hordozza: az *Életem regénye* s az *Árvácska*. Az előbbit három hónap alatt löki ki magából.^{1 1}

„Ma három hónapja, egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz.”^{1 2}

Ha összevetjük ezt a tényt az év első három hónapjának zsidbadt téltlenségével, egy pszichológiai törvényt látunk érvényesülni: a nagy élmény szinte tehetetlenné nyugozta, de ugyanez az élmény akkora belső érlelődést eredményezett, hogy léte legmélyebb emlékeit és kérdéseit szakította ki belőle. Az *Életem regénye* tele van utalásokkal a baranyai élményekre. „Most e sorok jegyzése közben Pécsert jártam” – írja mindjárt a második fejezetben, s vásáros baranyai öreg-asszonyokban „volt kisiskolás kislány” kortársait látja. Pthügy és Kákics név szerint is asszociálódik:

„... könyveimben eddig, ha a falu életéről fekete színeket vettem, mindig s kizárólag Pthügyről hoztam azokat s még a télen is, mikor az ormánysági egyke-kérdés annyira megrázott és szembefordított a falu törvényével és a falu erkölcsével: a gyermekkori szabolcsi falu, a tügyi parasztok komor világa volt az, ami ellen Kákics néven felhördültem. De még akkor sem akartam mindent kiontani magamból s mivel még akkor nem tudtam, hogy ily hamarosan megírom ezeket a gyermekkori rázkódtatásokat, még akkor is a régi mód és elszántság szerint visszatartottam magamat az igazi támadás és felordítás elől. Majd ha megírom Pthügyöt!”^{1 3}

^{1 1} Pesti Napló 1938. júl. 17–okt. 22.

^{1 2} *Életem regénye*. Szépirodalmi, é. n. 365.

^{1 3} *Életem regénye*. 304–305.

„... még akkor nem tudtam, ... hogy megírom...” Vajon nem a „nagy gyötrelém”, a „legnagyobb nemzeti rémület” szakította fel a gyerekkori sebeket, s kerestette a gyerekkor melegét is? Nem első eset lenne Móricznál, ha felnőtt megrendülést fejezne ki a gyereklélek, a gyerekkor érzékeny világának idézésével. Az ormánsági falu törvényei, erkölcsi azonosak a prügyiakkal: sokszor visszatér az író elemzésükre, bírálatukra. Bírálja a falu gazdasági törvényeit, a „mai föld népé”-nek „szabad erdőt, mezőt” kívánó múltba sírását.¹⁴ Vajon az Ormánság nélkül felidéződött volna benne az „emberséges életre” tanító rokonok gyermekgyilkos tanácsa: „Ó, párnát rá . . . Én ugyan rátettem. De még a lábam is rátettem.” S a mű utolsó fejezete, a legmelegebb vallomás a családról, a gyerekről, egyben vita is azokkal, akik nem akarnak gyereket. „Hát akkor hogy tudnak élni? mért akarnak akkor élni?”

A gyermekért íródott az *Árvácska* is.

„Ilyen könyvet még nem írtam. Ennek a legeslegkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint a mocsárból a kénes gőz” – írja Illyés Gyulának.¹⁵

Nem keresem most, hogy Móricz újabb találkozása a faluval milyen mértékben gazdagította e könyvben a paraszti világ színeit. De nem haszontalan említeni: az *Árvácska*-ban kifejezett írói szándékot maga Móricz fogalmazza meg az előbbi levélben. Ez a szándék még egyszer utal az ormánsági megrendülésre, de egyúttal el is szakad tőle: „... most, mikor az állam legfőbb feladatai közt tartja, hogy az egyke ellen küzdjön: ezt a véghetetlen bő áldást, a kivetett szerelemgyerekek sorsát vegye kézbe.”

Visszajutott Móricz oda, hogy az egykekérdés egy a sok megoldásért kiáltó kérdés közül, de nem az egyetlen és legfőbb kérdés.

*

¹⁴ Kiss: *Ormányság*. 378–379.

¹⁵ *Móricz Zs. levelei II.* 439.

Az élmény kegyetlensége 1938-ban a felelősségrevonás kemény hangját parancsolta ki az íróból: „Én magát a magyar népet teszem felelőssé azért, amiben szenved.”¹⁶ A feladatát fel nem ismerő, sorsa szorításában önmagát földadó, c s e l e k v é s r e k é p t e l e n n é p ellen háborodik fel. 1940-re módszert változtat. Hódmezővásárhelyi jegyzeteiben visszatér még egyszer a kérdésre:

„... én nem hiszem az Ormányságról sem, hogy ki fog veszni, ha valamiképp életkedvet, reményt és szociális lelket önt beléjük valaha a sors.”¹⁷

Ő maga akarja ezt az életkedvet feltámasztani azzal, hogy *Rózsa Sándor*ban a c s e l e k v ő nép modelljét rajzolja meg. Történelmi figura szolgáltatja a példát, visszatálhat hát Móricz az Ormányságba csábító könyvhöz, Kiss Gézának a múlt színeit feltámasztó monográfiájához. Amikor 1940 januárjában megismerkedett Bálint Sándorral, beszélgetésükben még nem esett szó a Rózsa Sándor-témáról, de a magyarság legsúlyosabb kérdéseiről igen s köztük talán az Ormányságról s Kiss Gézáról is.¹⁸ Márciusban Veszprémben utazott a népfőiskola 17-i záró ünnepélyére, s kettesben lévén a vonatfülkében K. Kovács Péter néprajzossal, igen fontos kérdések megbeszélésére került sor. Így a táj- és népkutatásra, kákicsi Kiss Géza egyke-elemzéseire s a betyár-témakörre is.

„Móricz Zsigmond Kákicsi Kiss Géza Ormányság c. művét idézte úgy, hogy az egyke-kérdésben vitázik velem, de a betyár-témakörben jószemű; adatai is erről vallanak.”¹⁹

Márciusban tehát minden valószínűség szerint ott volt már a Rózsa Sándor forrásai között Kiss Géza könyve.

¹⁶ *Móricz Zsigmond levelei II.* 288.

¹⁷ *Móricz Zs.: Riportok 1936–1942.* 273.

¹⁸ Bálint Sándor levélbeli közlése.

¹⁹ K. Kovács Péter leveléből.

S ezzel eljutottam fő témámhoz: a monográfia milyen részletei inspirálták az író, hogyan és milyen céllal használta föl a részleteket. Összehasonlító szempontjaimat természetesen megszabja az a sokszínű közelítés, ahogy Móricz a forrásanyaghoz nyúl.

Elemzésre legelsőül *Az udvar* című fejezet kívánczik. Centruma egy kákicsi öregember, Körtsöneyi Péter remekbe szabott elbeszélése minimális változtatással. Az öreg Gábriás szájába adja Móricz a sikeres orvvadászat történetét, s Kiss Géza néprajzi szövege alapján még a kanászletről is beszéltet vele. E szövegek részletes nyelvészeti elemzését külön tanulmányban végeztem el, (Magyar Nyelvőr 1977/4. sz.) itt csak utalni szeretnék az elbeszélés szerepére a *Rózsa Sándorban*.

Körtsöneyi Péter 1922-ben halt meg 94 éves korában. Kiss Géza 1915-től volt kákicsi lelkész, a lejegyzés tehát 1915 és 1922 között történt. Mivel Körtsöneyi saját suttyó legény alakját eleveníti meg az emlékezésben, magát a „hőstett”-et Rózsa Sándor pusztázása idején, a reformkor végén hajtotta végre. Miről is van szó? A gróf erdejében özet ejt Péter. Az erdőőrök rajtakapják, hárman is kerítik. Furfangja megmenti – az őzzel együtt víz alá húzza magát, nádon szívja a levegőt az „erdősök” távoztáig. A plasztikus érzékletességgel, vidám elevenséggel előadott történet önmagában is hordoz annyi értéket, hogy Móricz kedvet kaphatott továbbadására. De nem mindegy, hogy hova helyezi el regényében. Rózsa Sándornak nemcsak hőstettei szaporodnak, de üldöztetése is növekszik. Szeged városa mind jobban gyülekezteti a nép fékentartóit: a perzekutorokat, végrehajtókat, hajdúkat, a hóhért. S bizony nemcsak Rózsa Sándor bátorító hatása terjed, hanem a megfélemlítés is meghozza gyümölcsét: Móricz kénytelen „szájtató”, tette képtelen szolgálakat, „elpuhult” fiatalokat is ábrázolni. E környezetben – a fejezetben sűrítetten felsorakoztatott megfélemlítők és megfélemlítettek között – hangzik el Gábriás monológja. S az ő szavaira szinte csattanóként következik a fejezet végén Rózsa Sándor egyik leg-

kegyetlenebb igazságtételének bejelentése. Gábriás múltbeli történetének biztatása Rózsa Sándor jelenbeli tettében realizálódik, így kerül összhangba a nép szándéka a vezér cselekvésével. Nem ok nélküli Szeged urainak félelme a „ragadós betegség”-től, néhány fejezet múlva már azt olvashatjuk, hogyan szaporodik Rózsa Sándor betyárainak száma a félelmetes Gál Pétörrel.

Valóságos személy – kákicsi ember – az előbb említett Gál Pétör is. Neki még a nevét is érintetlenül hagyja Móricz.

Ki volt Gál Pétör? A kákicsi egyház anyakönyvei szerint 1844. június 25-én született Kákicson, ugyanitt halt meg 70 éves korában 1914. április 30-án. Édestestvérenek fia, a 83 éves Gál Gyula ma is él Kákicson, s szinte szóról szóra úgy mondja el nagybátyja kalandját Patkó Pista betyárvezérrel, ahogy Kiss Géza írta le könyvében. Gál Gyula szerint Gál Péter éppen községbíró volt Kákicson, mikor híres összeütközése történt Patkó Pistával. S ugyancsak szerinte nemigen járkált együtt a betyárokkal, csak eligazította őket, hogy kitől lehetne érdemes dolgot keríteni; a haszonból aztán ő is részesült.

Kiss Géza Gál Péter unokája és kortársai elbeszélése alapján közölte a történetet: Gál Péter két találkozását Patkó Pistával.²⁰ Móriczot megfogta maga a népi elbeszélés is, hiszen nincs egyetlen mondatnyi egyenes beszéd Kiss Géza szövegében, melyet át ne venne. S megfogta Kiss Géza stílusa is, ahogy Gál Péter alakját bemutatja, illetve az eseménysor drámai pergését közvetíti. Minimális kihagyással és átalakítással szinte a teljes Kiss Géza-szöveget is átveszi, és beépíti saját elbeszélésebe. De a kapott szöveg megmozgatja fantáziáját, s Kiss Géza tömör, drámai sűrítésű anyaga olyan fontossá válik, hogy a regény két fejezetének is ihletője lesz. (Kavarodás, Búbánat.) Móriczknak elsősorban magára a figurára van szüksége, benne méltó társat keres a nép ügyét képviselő, de alapvetően magányos Rózsa Sándornak. Itt tehát a szituációnak, a

²⁰ Kiss: *Ormányság*. 77–78. o.

szereplők egyéniségének átalakítása lesz Móricz művészi szándékának hordozója.

Az eredeti szituációban Gál ellenfele, Patkó Pista különösebb cél nélkül érkezik harmadmagával a kákicsi fertálykocsmába. Verekedésének indoka részegsége s félelme a besúgóktól. Ezért nem tűri a bámézkodókat, s üti meg Gál Pétört is. Gál megalázása nem igazolható. Természetes hát, hogy faluja népe erkölcsi elégtétellel veszi tudomásul – s még ma is így meséli –, hogy ebben az összeütközésben Gál bizonyul hősnak. Ővé az erő: a fizikai, de az erkölcsi is. Büszke rá a falu. De ha úgy kell is Patkót fölszedni a földről s kitámogatni a faluból, őt sem hagyhatta a nép igazságérzete a megszegyenülés állapotában, hiszen egyéb elbeszélések szerint Patkó a szegények, árvák támogatója.² Erkölcsileg emelkedik hát fel Patkó, amikor nem megbosszulni akarja a verést, hanem tiszteli Gál Péter önérzetes bátorságát, s barátjává fogadja őt. („Ez az én emböröm!”)

Móricznál Gál Péternek egy nagyobb formátumú betyárral kell szembekerülnie. Rózsa Sándorral, aki „szimbólum” is, de ugyanakkor Patkónál differenciáltabb gondolkodású, mélyen érző ember is. S Rózsa Sándornak Gál Pétörben a bátor, erős társ kell, de akivel szemben mindig ő marad a vezér, aki az ő nagy céljainak szolgálatába tud állni. Móricznak tehát úgy kell megváltoztatnia a szituációt, hogy Rózsa Sándor maradjon az igazi hős, de méltó ellenféllel szemben.

Maga az alapszituáció marad: Rózsa Sándor a csárdában besúgóktól, a tömeg fecsegésétől veszélyeztetve, borosan verekedni kezd, s emberére talál. De mennyire más a szituáció indokolása s kibontása! Rózsa Sándor régen túljutott a személyes jótétemények osztogatójának szerepén. Ő már egy egész rendet akar büntetni. E pillanatban egy rá leselkedő, felfegyverzett város ellen indulna. „Rettenetes nagy dolog jár az eszibe. Belemászni a városba, kihozni az öccsét.” Közvetlen

²¹ Kiss: *Ormányság*. 78. o.

indok a testvéri szeretet, de a vállalkozás mégiscsak az erőszakot jelképező börtön megostromlása lenne. S mekkora erre a lehetősége? „Az embör magába nem embör, hanem kutya. – Bandát kő terömteni.” Számot vet azokkal, akik eddigi vállalkozásaiban így-úgy részt vettek. Eredmény: „Magában van. Nincs embere.” A kell és a lehetetlen egymásnak feszülése ez. Így már emberibb indokot kap, hogy Rózsa Sándor „vesztit érzi”. Egyetlen társban reménykedhetne, őt várja, kérdés, eljön-e. Ebben a feszült lélektani helyzetben ingerli Gál Pétör. S amikor a feszültség a tetőfokra hág, hiszen Piszte Matyi a várt betyártárs nélkül jelenik meg, sőt Piszte Matyi személyében éppen a besugás lehetősége testesül meg, kirobban az indulat. A legdrámaibb pillanatban szinte szóról szóra használja fel Kiss Géza szavait Móricz. Igen, de Rózsa Sándornak vezérnek kell maradnia. Nem maradhat hát a földön. Megfordítja a küzdelmet az író, a győzelem Sándoré. S ez oldja fel eredeti feszültségéből. Végre olyan valakire akadt, akit érdemes emberszámba venni. A lélektani folyamat végigvitele miatt fontos, hogy Móricz ne hagyja a második találkozás végére a Kiss Géza-szöveget lezáró Patkó Pista-mondatot, a betyár értékelését Gál Péterről. Rózsa Sándor igazi feszültségét nem a feladat okozta, hanem az, hogy **n i n c s e m b e r e**. Így kap értelmet a Patkó Pista szájából Rózsa Sándornak átadott végső mondat: „Ez az én emböröm.”

A mondat hat fejezettel később megismétlődik. Akkorra érett meg a helyzet a cselekvésre: indulni kell a városra. S bár Rózsa Sándor már az előző találkozáskor eldöntötte, mit tartson Gál Péterről, szükség van mégis a Kiss Géza-szöveg második ütemére: el kell fogadtatni a vállalkozásra kész betyárokkal Gál Pétör személyét. Ha tehát Kiss Gézánál az első részletben tönkrevert Patkó Pista emelkedik fel emberi vonásai miatt a második részletben, itt Gál Péterrel történik ez az igazságtétel. Őt hagytuk az előbbi fejezetben élettelenül elnyúlva, most ő az, aki – az eredeti szöveg ritmusában s szavaival – úgy jelenik meg, hogy tiszteletreméltó bátorsága,

keménysege Rózsa Sándor barátjává avatja. Rózsa Sándor tragédiája, hogy már hiába üzent Gál Pétörért, a vállalkozásra nincs szükség öccse halála miatt. Így viszont a regénybeli Gál Pétör alakja hűségesebb a kákicsi nép emlékében ma is élő Gál Pétör alakjához.

Közismert tény, hogy Móricz a húszas évek végétől ismét a paraszti világ felé fordult, s a népeletet megjelenítő drámai novellái a népköltészeti ihletést is sugározzák. A *Barbárok* férfiindulatokat sűrítő fejezeteinek balladaisága, az asszonyi hűséget megtettesítő juhásznő bemutatásának és világgá indításának népmesei vonásai szerves részeivé válnak egy gazdag összhangnak, melyben a népi és modern, a magyar és egyetemes, a valóság-hű és jelképi egysége érvényesül. A *Rózsa Sándor* bizonyos vonatkozásaiban látványosabban „népies”. Hangosan kiált egy szándékról: népdalokat, táncokat, szokásokat megmenteni. Egy-egy fejezet szinte azért születik, hogy egy népdalcsoportot, egy táncsorozatot bemutat-hasson az író. De mint látni fogjuk, itt is messze túllép a „leltározás”-on. Bármily nagyot markol is a néprajzi anyagból, ha abban megérzi az élet valóságát, kezében a néprajzi adalékok műve szerves részévé tudnak alakulni. Ebben Kiss Géza stílusa is segíti, mely a szigorú néprajzi leírásokat is élettel tölti meg. Kiss Géza könyvének *Táncok* című fejezete a legjellegzetesebb ormánsági táncokat mutatja be. E táncokból Móricz a legfontosabbakra építi a Veszélka-ház táncos jelenét. (Tánc, vagy lakodalom?) Nem előre megkomponált cselekvéssorhoz keres odaillő táncokat. Fordított az út. Megtartja Kiss Géza táncainak sorrendjét, s szinte ezek a táncok diktálják a jelenet kompozícióját. Úgy formál a táncleírásokon, hogy ívelésük egy tiszta erotikájú jelenet hordozójává lehessen. Különös, hogy az eredeti sorrend s két fiatal szerelmének, kívánságának ébredése, feltüzesedése és elcsendesedése milyen összhangban tud lenni egymással. Móricz öt táncrea építi a szerelmi jelenetet, s még egy játékos tánc dallamát veszi át, hogy vele lezárja, illetve virradatig tágítsa a mulatást. A jelenet

ritmusának s a táncoknak az összefüggése a következő: 1. „Most a legény felállott . . .” – kanásztánc. 2. Meg akarja nyerni Juliskát – turkesztáni tatártánc. 3. „. . . kézen kapja Juliskát . . .” – dobogós. 4. „. . . derékon ölelik egymást” – lippenős. 5. „Leteszi a lányt . . . az asszonyt szedi föl . . .” – csárdás.

A dobogós s a lippenős az ihletője a legköltőibb részleteknek. Móricz átveszi Kiss Géza leírásának leglátványosabb, legdinamikusabb kifejezéseit. Kiss Gézánál a táncmozdulat:

„Három szilaj dobbantás balra, három jobbra . . . Tehát kezdi bal irányban a balláb, s ledobban mellé a jobb, dobban utána bal irányban ismét a bal. Pillanatnyi megálló. . . Dobban jobb irányban a jobb láb, ledobban mellé a bal s dobban újra jobb irányban a jobb. Pillanatnyi megálló . . .”

Móricz leírása következetlen:

„. . . három dobbantás jobbra, három dobbantás balra. Kezdi jobbra a jobbláb, egy, két, három, ledobban mellé a bal; akkor kezdi balra a balláb, egy, két, három, ledobban mellé a jobb. Pillanatnyi megálló. Most dobban jobbra a jobbláb, ledobban a bal: kezdi újra a balláb, ledobban mellé a jobb.”

Első pillantásra nem is csak következetlen a leírás, hanem az eredeti tánchoz viszonyítva szinte ront a ritmuson lassító betoldásokkal, fontos pergő mozdulatok elhagyásával. De Móriczot nem a szakszerűség izgatja. A szakszöveg két szava (*jobb, bal*) ragadja meg a maga zenei erejével, e szavak mind tömörebb szövegek környezetben való szerepeltetése adja a jelenet muzsikáját. Az előbb idézett két variáns után még kettő következik a szöveg későbbi részleteiben: „S most fordítva, mikor a legény jobbra jobb, akkor a lány balra bal . . . Jobbra jobb és balra bal, balra bal és jobbra jobb.” Ahogy a feszülő karral egymás kezét fogó két fiatal között az érzések feszültsége is nő, úgy marad el a két fő motívum mellől a kísérő szöveg, hogy végül – korántsem az értelemre hatóan – ural-

kodóvá válják a két fő motívum. Rövid statisztika a gyorsuló ritmus érzékeltetésére, a négy variánsban a kísérő szavak számának fogyására: 13–7–6–2. A fogyással kap mindig nagyobb hangsúlyt a ritmikus bal és jobb. De ha csak a két szót emeljük ki a szöveggörnyezetből, akkor is mind gyorsulóbb ritmust kapunk: jobbra a jobbláb – a bal; balra a balláb – a jobb; jobbra a jobbláb – a bal; a balláb – a jobb; jobbra jobb – balra bal; jobbra jobb – balra bal, balra bal – jobbra jobb. Az utolsó ütemekre találta meg Móricz (ha nem szigorú anapesztuszokat követelünk tőle) az eredeti ormánsági tánc – s vele együtt a Kiss Géza leírásából átvett dal – ritmusát („... de csak úgy, ha lehet!”). Mintha ezt a ritmust csak a feszültség legfelső fokán értette volna meg az író, illetve ott lett volna igazán szüksége rá az érzelmi csúcs kifejezésére.

A lippenősnek Kiss Géza leírása szerint egészen más a hangulata:

„Ugyanaz a dallam, ugyanazok a lábmozdulatok, ugyanaz az időmérték, csak dobogás nélkül, finomabban, légiesebben s a harmadik-negyedik nyolcad alatt lelippent férfi és nő egyaránt, tehát mindkét térd behajtásával erre a 2/8 ütemre fél-guggoló helyzetben aláereszti magát. Az ötödik nyolcadban föllibben s ugyanakkor szökken a láb is már ellenkező irányba.”

Magára a táncra Móricz csak két mondatot szán, bár a fejezet részeinek arányát tekintve ez a leghangsúlyosabb jelenet.

„És most ugyanaz a tánc, de nem dobbanósan, csak lábujjhegyen . . . Félguggra eresztik magukat, mint rugó felcsapnak.”

(A harmadik mondat már nem az ormánsági táncot mutatja be, hanem egy képzelet szülte variánst.) A táncritmust közvetítő, az ellentéteket és ismétléseket hanghatásokkal is kifejező, h a n g o s nyelvi anyagra addig volt szükség, míg a belső feszültség uralkodott. Az ölelés önfeledtségének, az önfeledtségben mégis jelenlevő drámaiságnak halkabb kifejező-

eszközökre van szüksége. A táncleírásból először is a módhatározók ragadják meg az úót (finomabban, légiesebben), nála is a módhatározó lesz a domináns nyelvi eszköz. Itt is lényeges a ritmus, de a ritmust az ellentétes módhatározópárok fokozása adja: „...nem dobbanósan, csak lábujjhegyen. Könnyen. Annál nehezebben. Boldogan. Annál fájdalmasabban.” Elsődleges a tartalomban jelentkező ritmus: a tánc hangjától a táncmozdulat jellemzésén keresztül jut el a táncolók lelkiállapotáig. Természetesen a tartalmi ritmus összhangban van a mondatszerkezetek ritmusával. Innen már csak egyetlen lépés a teljes önfeledtséget hordozó, tétova ellentéteiben szinte kábult hangulatú gondolatritmus:

„A lánynak talán eszébe jut, talán eszébe se jut.
Hogy vőlegény is van a világon.
A legénynek eszébe jut, talán eszébe sem jut.
Hogy betyár is van ezen a világon.”

Kiss Gézánál a tánc jellemzője végig a könnyedség, légiesség. Az ellentétes mozdulatot finom rokonhangulatú igék mutatják meg: lelippen – föllibben. Móricz nem fogadhatja el ezt a hangulati egységet. Már az előbbi önfeledt pillanatokba is belelopták az ellentétek az ösztönös megsejtést: az űzött betyár nem kapja könnyen a boldogságot. A „föllibben” légiességét az író a „felcsap” keménységével váltja föl. A hasonlat még keményebbé, szinte lázadóvá teszi a képet: „... mint rugó felcsapnak.” Hiszen ez a mozdulat is egy belső drámának a kifejezője: „Most a legénynek de megvillan valami az eszében...” A boldogság lehetősége – szinte egyetlen pillanatban sűrítve – fejeződik ki mozdulat és gondolat egységében (felcsapnak – megvillan). Az azonos intenzitású igepár ellentéte a jelenetet lezáró két ige: lelohad, leteszi.

Eddig volt izgalmas a tánc: Juliskáért járta Sándor. A ráadás, az asszony táncoltatása már nem életfontosságú ügy. Elég hát egy-két mozdulatot kivenni Kiss Géza csárdásleírásából. Még azon is egyszerűsít, a vad, temperamentumos

mozgást közvetítő szavakat tompábbakra, szelídebbekre cseréli ki. Így lett egy néprajzkönyv fejezete egy regényfejezetnek nemcsak forrásává, hanem – konstrukciójával, nyelvi anyagával – művészi ihletőjévé is. Természetesen az ormánsági táncokhoz a Kiss Géza által gyűjtött s e fejezetben közölt népdalokat is átvette.

Van még egy fejezete a *Rózsa Sándornak (Lármás utca)*, ahol domináns a Kiss Géza *Ormányság*ából vett anyag. Három elbeszélést ragad ki Móricz, mindegyik különböző babonaelemről szól: az ördögös személyről, a tüzesemberről, a lóalakban megjelenő rossz-szemletről. (A három történet lószereplői között érdekes fokozat van: gyorsan vágató lovak – vánszorgó lovak – megsemmisülő ló. Vajon tudatosan állította össze az író ezt a sort Matyi lólopása elé?)

Az első történet²² csak annyi szerepet kap a fejezetben, hogy Matyi, akit Égető perzekutor is „sunyi alak”-nak tart, segítségével felhívja magára a perzekutor figyelmét. A téma: az ördögös kocsis áthajtja lovait hintóstul, grófstul a folyón. Kiss Géza mesélője kerek, elején-végén zárt történetet ad, a különös eset előzményeit, hatását is részletezi. Móricz Matyija csak lépésről lépésre közelíthet hallgatója bizalmához, itt még csak néhány mondat meghallgatására számíthat, az író tehát erősen tömörítve, csak magára a babonás tényre szorítkozva használja fel a kákicsi szöveget. Égető pillanatnyi odafigyelése elég is Matyinak a felbátorodásra, hogy feltegye a kérdést: „Akari mögfogni Ruzsa Sándort?” S ezzel már a fejezet lényegénél is vagyunk: csapda készül Rózsa Sándor számára, Matyi szolgáltatja hozzá az ötletet.

Nehezen árulja viszont el a gyakorlati megvalósítás lépéseit. S mikor ezért bilincsel fenyegetik, védekezésül, időhúzásul veszi elő a másik babonás történetet. Tudja, hogy fontos emberré lett („... már nem volt izgatott...”), bőbeszédű mesélésbe kezd. Ez s a következő elbeszélés Kiss Géza öreg

²² Kiss: *Ormányság*, 141.

tehéngondozójától, a 83 éves Fóris Istvántól származik, aki nemcsak híres tréfacsináló volt, hanem remek stilisztá is.^{2 3} Az előbbi történet babonás személye, az ördögös kocsis csodás és gyors útra készíti a lovakat. Itt a bakon ülő kocsis majdnem tehetetlen: a tüzesembőr ült föl a hintó ülésére a gazda mellé, jelenléte miatt alig vonzolódik a kocsi. Móricz egy-két szó-kihagyással – s hangtani módosításokkal – a teljes szöveget átveszi, de Fóris István erőteljes, tömör, férfias stílusát a szöveget széthúzó betoldásokkal, ismétlésekkel igazítja Matyi fecsegő egyéniségéhez. Nem szán viszont figyelmet a babonának a lényegére. Kiss Géza magyarázata szerint s a könyvében közölt hasonló történet szerint a tüzesembőr azért félelmetes, mert ráül az ember hátára, vállára (itt a kocsi ülésére), s ez maga lehetetleníti a mozgást. Fóris Istvánnál a gazda számára láthatatlan a tüzesembőr, ezért kocsisa ügyetlenségének tulajdonítja a lassúságot, s így méltatlankodik: „Olyan keservesen mén ezökké a lovakká, mintha terőt vinne!” Móricz ezt a mondatot a tüzesembőr szájába adja így: „Ojan keservössen mönny ezekkel a lovakka, mintha terőt vinné!” Ezzel a felszólítással nemcsak az esemény logikája tört meg – hiszen eddig is alig mentek a lovak –, hanem úgy tűnik, a tüzesembőr parancsszava is szükséges, nem elég csupán babonás ereje a kocsi fékezéséhez. Csökkenteni ezzel az író a babonás lény babonás jellegét. Másik változtatásával az általánosabban elfogadott hiedelmek szelleméhez igazítja a csattanót. Az ormányságiak káromkodással üzték el a tüzesembőrt. Móricz a káromkodást keresztvetésre s imádkozásra módosítja.

A harmadik történetben Fóris István saját „élményét” mondja el. Eltűnt lovait keresve egyik lovát véli fölfedezni a temetőkápolna mellett. Ráül, de hiába csapkodja a kötőfék-szárral, a ló mozdulatlan marad. Egy kitört keresztrel üt a ló fejére, mire az megsemmisül; a férfi a földön marad, rémüle-

^{2 3} Kiss: *Ormányság*, 142–143., 145.

tében csodálatosan megnyúlt fejjel. A megsemmisülő ló szavai világozzá teszik, kivel volt dolga a mesélőnek: „Köszönd az élő istenödnek, hogy égyná többet nem ütté rám, mer mingyá megtanótallak vóna, huygon kő az éjjeli szellemöket háborgatni!” Itt nincs terem azt kifejtteni, milyen pontokon érintkezik a történet a hazug mesékkel. (Honti és Nagy Olga is beszél az érintkezés, pontok lehetőségéről. Berze Nagy János Magyar népmesetípusok c. hatalmas rendszerezésében Hazudozó címszó alatt említ pl. egy 1899-ben közölt zilahi tájszólású mesét, ahol ugyan a ló alakja is mesei – „lovam feje tuskó, dereka viasz . . .” – de megsemmisülése, a lovas földön maradása közös elem Fóris történetével.) Az biztos, hogy olyan elbeszéléssel van dolgunk, ahol a mesélő – bár mindenképpen el akarja hitetni históriáját – önmaga is abszurdnak, bizarrnak, tehát komikusnak tartja. Itt nem is a babonás elem az érdekes, hanem Fóris képzelőereje, mesélőkedve. Az előadás dramatizáló elevensége, az a képesség, hogy a beszélő önmaga élménybeli alakját ennyire plasztikusan s ilyen nevetéséges helyzetben tudja láttatni, a társ mesebeli neve, a szokásos mesevégződés: „Ez olyan igaz, mind hogy étt vagyok!” – minden a hangos derűt szabadítja föl a hallgatóban a babona borzongató hatása helyett. Stílusban egy hajszállal sem értékteleőbb ez az elbeszélés Körtsönyei Péter monológjánál. De míg ott Móriczot teljesen megfogta a szöveg ereje, itt rá se figyel.

Csak a szimpla esetet adja Siket Zsiga szájába minden nyelvi erejétől megfosztva. Míg Fóris szinte lejátszotta újra a jelenetet, Siket Zsiga szürke „beszámolót” tart egy hallomásból ismert eseményről. De nemcsak a stílushatást hordozó nyelvi eszközöket mellőzi az író, az abszurditást is igyekszik csökkenteni. Az ő lova így beszél: „Köszönd az Istenödnek, hogy körösztte ütötté rám, mert máskép mögtanótallak vóna, hogy kő az éjjeli szellömöket háborgatni.” A kereszt szerepének hangsúlyozásával a közhiedelemmel egybehangzóbbá, tehát érthetőbbé teszi az eseményt.

Láttuk, milyen gyönyörűséggel keresett helyet, szánt szerepet regényében Móricz a kákicsi őzmonológoknak, betyár-históriának, táncoknak. Vajon mi lehet annak a háttérében, hogy a babonás történetek stílusértéküktől megfosztva, elnagyoltan kerültek a műbe?

Némi magyarázatot kapunk a kérdésre Móricz és Kiss Géza 1938. januári sajtóvitájából. Móricz kákicsi tartózkodása idején Kiss Géza egy estére meghívta három legfőbb adatközlőjét, akik Kiss Géza iránti bizalomból a vendégnek is éjjelbe nyúlóan beszéltek. Móricz le is fényképeztette magát Kiss Géza otthonában a három parasztasszonnyal, a fénykép több kiadványban megjelent (pl. Arcok és vallomások-sorozat Móricz-kötete). Móricz hátul áll, előtte jobbról balra Joóné Farkas Éva, Potánczné Csipán Juli, Györegyné Sandó Katalin. Kiss Géza több babonás története Csipán Julitól, Sandó Katalintól származik.

A találkozás idejére elveszítette már Móricz a faluba hívó lelkesedést, tele van keserőséggel a látottak miatt. Így ez estén sem tud odafigyelni az elbeszélések művelődéstörténeti-nyelvi értékeire. Így vélekedik Pesti Napló-beli cikkében²⁴:

„Még ilyen református néppel nem találkoztam az Alföldön, ahol az emberek ennyire babonások lettek volna. Itt közelebb vannak a kereszténység előtti állapotokhoz, mint a Tiszántúl. Három öregasszony összeül s éjfélig megállás nélkül folyik a tudomány. Ki nem fogynak a babonák és babonás események előadásából. Gyógyítások és rontások, jóvendölések, szerelmi varázslások, a forgószél jelentésének ismerete. Éjféle rémségek . . .”

S elhangzik az összegező ítélet: „ostobaságok . . . butaság.” Ez a jelent elemző szigorúság, jövőt szolgáló kritikusi szemlélet Móricz alapállása. Csak cikke megjelenése után, a kapott kritikák nyomán döbben rá, hogy egészen másképp kell a

²⁴ Pesti Napló, 1938. jan. 9.

kérdéshez viszonyulnia a múltat kutató-vizsgáló néprajzosnak. Ez Kiss Géza válaszában így hangzik:

„Móricz Zsigmondhoz meghívok három asszonyt, akiktől az ősi ormánysági nyelv kincseinek garmadáját gyűjtöttem, akiknek gyönyörű és őstiszta magyar nyelveről Csűry Bálint elragadtatással beszélt és akik emlékezetük csodálatos tárházában a magyar múlt már eltemetett szokásainak, szólásainak és hiedelmeinek tömegét raktározták el, amikből nem egy kincs és adat háromezer esztendő ősi finnugor vonatkozásaira vet világot. Tehát az összehasonlító néprajz és nyelvtudomány olyan kiváló forrásai, akiket csak nagyon szeretni és nagyon megbecsülni szabad éppen a tudomány legmagasabb szempontjából... Hát szabad volt-e Móricz Zsigmondnak ezt a kincstömeget az „ostobaság” és „butaság” összefoglaló szó kulcsával örökre lezárni? Kinyílhat-e az a kincstömeg valaha még ember előtt – ország-világ előtt pellengérré állítva? Nem tudom, Móricz Zsigmond mit érez, amikor cikke következményét elébe tárom, de én, aki csak nyelvéből ennek a népnek 1500 olyan ősi szót gyűjtöttem, ami vagy nincs meg az irodalmi nyelvben, vagy legalább szín a magyar nyelvben, mélyen érzem, hogy Móricz Zsigmond lefogta a kezemet: ezen a területen én többet nem dolgozhatom.”^{2 5}

Bizony, nem tudjuk fölmérni, mit veszített a művelődés-történet, a néprajz és nyelvtudomány azzal, hogy Móricz cikke a helyén felelősséggel megmaradó, a falusi élet nehézségeit és szegénységét népével együtt élő néprajzos előtt becsukta a kapukat. A kákicsi éjszaka hangulata s a vita után maradó – bizonyára önváddal is fűszerezett – idegenség mutatkozik a szövegek felhasználásának módjában. S főleg abban, kiknek a szájába adja a szövegeket. Gábriás tiszta, szép monológja után két fejezettel, ugyanabban a duttyánban hangzanak el a történetek, de Piszte Matyi piszkos, sündörgő, árulóvá aljasodó személyéhez kapcsolva. S Fóris István ízesen előadott abszurd története annak a Siket Zsigának a szájában lesz torz dadogássá, aki most is tévovázik a perzekutórság és végrehajtóság között.

^{2 5} Pesti Napló, 1938. jan. 19.

Ha negatív irányban változtat az író a forrásanyagon, annak is megvan a maga szerepe a mű szándékának kifejezésében. De mennyivel könnyebb az alkotás szubjektív rugóit megérteni, ha nyomon tudjuk követni azt az utat, amelyen az író eljutott a forrásanyag fölfedezésétől felhasználásáig.

Beszélhetnék még a Rózsa Sándornak az ormánsági nyelvből vett elszórt elemeiről (tájszavak, közmondások stb.). Csak egyetlen szép képpel szeretném bezárni ezt a forráskutató munkát. Kár, hogy ezt is Piszte Matyival mondatja Móricz (igaz, hogy Matyi a szegény, tönkretett feleségétől idézi), hiszen éppen ormánsági útja csalt ki belőle sok szép vallomást a gyermekáldásról. Emlékeim szerint Sandó Katalin idézte (egyébként a fényképen látható mindhárom asszony többgyerekes anya) édesanyjának azt a mondatát, melyet Kiss Géza a következőképpen közöl könyve *Néphumor. Szálló igék. Közmondások c. fejezetében*.²⁶

„Istenöm, ha adtá: egy szelet kenyere mmé több van. (Az édesanya valamikor nem zúgolódott, ha szegény volt is, mikor születtek egymásután a gyermekei, hanem ezt mondta. Nem bosszéntom mög a jó Istent: egy szelet kenyere mmé több van. T. i. Isten kirendeli ennek is az egy szelet kenyeret.)”

Kiss Géza ezt a mondatot nemcsak könyvében, hanem személyes találkozásában is mindig emlegette mint a humánus hordozóját. Talán éppen Kákicson maradt Móricz fülében ez a mondat, s a Rózsa Sándor írása közben csendült meg újra.

*

Ha most összegezni akarnám a végigjárt utat, azt kellene mondanom: Móricz a múltat idéző könyv hatására lement az Ormánságba, Kákicsra, felháborította a jelen, egy ideig hadakozott a nép önpusztításával, cselekvőképtelenségével; majd

²⁶ Kiss: *Ormánság*, 243–244. o.

módszert változtatva a cselekvő ideál képét akarta fölmutatni, s ekkor tért vissza a múltat idéző könyvhöz. Szeretnék ehhez a lógikailag talán elfogadható, az igazság sokkal összetettebb jellegét tekintve viszont egyszerűsítő képhez hozzátenni még valamit. Amikor vizsgálódásaink során előhívtuk Móricz alkotói küzdelmének háttéréből az alkotás ihletőit, ugyanazokkal a személyekkel találkoztunk a biztatást, életkedvet sugalló regény részleteinek inspirálói között, akik a kétségbeesés hangját hívták elő a riporterből, önéletrajzíróból. Azt a Kiss Gézát, akivel vitázott, de akitől tanulnia lehetett; azokat a kákicsi öregasszonyokat, öregembereket, akik ellen felháborodott, de akiktől mégis a népi önérzet, küzdőerő, alkotó képesség legszebb példáit tudta átvenni. Ha csupán az ormánsági riportokat tekintenénk Móricz kákicsi útja irodalmi eredményének, azt hihetnénk, hogy az író csak keserűséget kapott az Ormánságtól. El kell szakadnunk ettől az egyoldalúságtól. Móricz ormánsági útja nagyon markánsan ott van azok között a tényezők között, amelyek az író utolsó éveiben nemcsak gyötrellemmel, hanem örömmel, feladattal-tevékenységgel: egy teljesebb élet gazdagságával ajándékozták meg.

VALLOMÁS

A MAGASBÓL A MÉLYBE

(AZ IRODALOM PEREMÉN II.)

A kollégium

Az Eötvös-kollégium melegház volt, szabadelvű sziget az egyre ellenségesebb társadalomban. Gombocz Zoltán folytatta Bartoniek Géza hagyományát, s a kollégium tanítási módszere, a laza szemináriumrendszer, a szabályok híján működő szabad könyvtár s a diákságnak magának türelmes légköre teret adott minden véleménynek; akármilyen tétel mindig talált hallgatóságot, amely hajlandó volt az észérvek jegyében megvitatni azt. E hosszú, sokszor éjszakába nyúló viták nevelő hatása él talán legélesebben emlékemben: az *audiatur et altera pars* gyakorlata.

Volt persze a kollégiumi életmódnak bizonyos kolostor-jellege is, elkerülhetetlenül: hasonló törekvésű fiatalemberek és szellemi vezetőik közössége, hajlékony és türelmes fegyelem keretei közt; a szabályok, melyek ezt az életformát körülírták azonban főként a Thelema-kolostort vették mintaképül.

Nem tudom, az átmenetet a család és középiskola szűk társadalmából a való életbe megkönnyítette-e a kollégium, avagy sem; továbbra is adott szerkezetű közösség tagjai voltunk, bár a szabályok szabadabbak voltak, kezdetben szinte ijesztően szabadok. Az Eötvösben is „családokba” osztottak be, egy-két idősebb hallgató s ugyancsak egy-két „gólya” alkottak négytagú csoportokat külön lakosztályokban. A kollégiumi közösség saját, részben hivatalos, részben nem-hivatalos törvények szerint élt – a gólya-avatás enyhén barbár szokása nem ért egészen váratlanul (szobatársam, Lutter Tibor nem pizsamát, hanem hosszú hálóinget viselt, ami az éj

közepén betóduló jelmez csapatnak óriási derűre adott alkalmat): a verés, amit elszenvedtünk, inkább jelképes volt. Az évad nagy eseménye a gólyakabaré alkalom volt a már nem is kétértelmű szókimondásra, a hivatalos tekintély és vezető személyiségek kifigurázására.¹

Fegyelmezett szabadság: ezt a vezérelvet hamar elsajátítottuk, hálával és maradandóan. Felelősségérzetet plántáltak belénk: minden segítség, irányítás és anyag rendelkezésünkre állt, de az erőfeszítést magunknak kellett megtennünk. Teljesítményre serkentettek mindannyiunkat, de hogy hol, milyen téren, milyen irányban akartunk eredményt elérni, szabad választásunktól függött. S ez az erkölcsi felelősség túlterjedt az egyénen: idősebb társaink diszkrétan, de kétséget kizáróan tudunkra adták, rájuk is hárul némi felelősség, mint családfőkre, mentorokra, mit tudunk felmutatni munkánk eredményeképpen.

A „filosz” jelzőt más szakmabeliek némi lesajnálással használták; mi büszkék voltunk rá; azt jelentette, egyfajta tudományos módszer birtokosai vagyunk, melynek révén, jóllehet tégláról téglára rakosgatva építjük tovább a Tudás tárházát, alkotó módon járulunk hozzá az egész emberi élet megismeréséhez. Hosszú időn át sokan kérdezték tőlem: mi a célja a nyelvészetnek? Rendszerint azzal vágtam vissza: mi a célja a beszédnek? A modern nyelvészeti filozófusok és Chomsky adtak végül csattanós választ a hiú kérdésre.

Magán a kollégiumon belül is volt bizonyos értéktegeződés. Mi, nyelvészek, irodalmárok, filozófusok, „Filoszok” voltunk; a tárgyi tudományok szerény művelői – matematikusok, fizikusok – „Dögészek”; s értésükre volt adva, ők amolyan másodrendű állampolgárok (Tomasz Jenő, a kollégium gondnoka, állítólag egy laza percében egyszer azt

¹ Mesterházi Lajos: *Egy hős visszatér*. Új Írás XIV. 6. 1974. június. 112. l.

mondotta: „A dögész urakat legszívesebben a kazánházban lakatnám.”)

Ugyancsak elkerülhetetlenül belénk idegződött annak tudata, hogy kiváltságosak vagyunk, nemcsak válogatás s anyagi előnyök révén, hanem mint egy előkelő testület tagjai. Ugyan rendszeresen átballagtunk a folyón az egyetemre, mindig tudatában voltunk annak, hogy az igazi munka a kollégiumban folyik. Gombocz Zoltán és Horváth János előadásaira élvezetből jártunk; a többiből csak úgy válogattunk, mint a kifinomult ínű *gourmet*.

A tájékozódás időszaka volt ez; csak később követte a tervezés. A két csillag, melynek vonzását követtem, Horváth és Gombocz voltak. Horváth János ragyogó előadásából repesve tanultam meg, hogy a magyar irodalom mennyivel több, mint Pintér sivatagos vaskalapossága; hogy a középkori magyar irodalom nem csupán „töredékek” sorozata, hanem – izgalmas detektívmunka eredményeképpen – eleven tükre a társadalom fejlődésének s ágai messze nyúlnak a latinitás hajtószíjának révén az egész Európa majd minden forrásáig. S ahogy Horváth János – inkább csak a fátylat fellebentve – rámutatott a kemény, részletes aprómunkára, mely széles ívű képét lehetővé tette, érzékeltette velünk, mi is a mi igazi feladatunk.

A magyar irodalmon túl ott volt a szellemtörténet friss divatja, valamint Pauler Ákos szigorú filozófiája; s kitarulkozott teljes gazdagságában a francia és angol irodalom. Ez utóbbi némi csalódást okozott: Yolland Arthur (kiről rossz nyelvek azt terjesztették, futballedzőként jött Budapestre, s csupán befolyásos támogatói révén kapott katedrát), közép-szerűségét hamar felmértem s a szemináriumában zajongó úrilányok rémuralma sem volt különösen kedvemre (az angolt hallgatók többsége nő volt, egy bizonyos kékharisnya típus, melyet nem nagyon kedveltem). A kollégiumban is, Németh Sándor szemináriumai bár hasznosak, de színtelenek voltak. Várakozásunk magas volt s a válasz rá gyalogos-prózai. Ezt – Lutter Tiborral együtt – azzal ellensúlyoztuk, hogy Aldous

Huxley-ről, James Joyce-ról és Virginia Woolfról készítettünk szemináriumi munkát. Szegény Yolland, aki még Galsworthy-ig is alig ért el. (Apám mesélte, hogy egy Pen-kongresszus alkalmával Galsworthy Pesten járt, s ő a banketten Yolland mellett ült, aki igyekezett láthatatlanná tenni önmagát, mert bevallotta, nem olvasta Galsworthy műveit.) A Yolland-szeminárium, amely megrekedt valahol Dickensnél és Thackeray-nél, nem nagyon tudott mit kezdeni e nagy formabontókkal; így nem voltunk szívesen látott vendégek Yolland katedrája körül.

Az igazi izgalmas felfedezés számomra a nyelvészet volt s ez persze elsősorban Gombocznak volt köszönhető. Szikrázó előadásai nyomán egy új világ tárulkozott ki: az iskolában a magyar nyelvtan, még Szinnyi nyomán is unalmas, porizú „tárgy” volt, a latin nyelvtan kényszerzubonyába beskatulyázva – most szinte forradalmi felismerésként hatott, hogy a magyar nyelvnek saját, öntörvényű szerkezete van, s fejlődése a nép viszontagságait tükrözi – a bolgár-török jövevényszavak drámai jelentőségű kultúrváltozást jelentenek; a nyelvészeti paleontológia alkalmas arra, hogy az őshaza romantikus képletét pontosan meghatározza az anyaföldön; a nyelvi összefüggések kiterjesztik a magyarság történetének skáláját Északra, Keletre és Délre. S Gombocz világossá tette, hogy mindez a tényekben gyökerezik, a nyelvi törvényszerűségek aprólékos alkalmazásában. Arra viszont mi jöttünk rá, hogy a tények az alkotó képzelet bűvhatása nélkül csak nyersanyag maradnak. Az első a zseniális villanás – ezt kell alátámasztani anyagi bizonyítékokkal, s ha kell, elvetni bizonyítékok híján. Gomboczban megvolt mind a zsenialitás, mind a részletmunka erénye. Még a hangtant is elevenné tette az, hogy saját kísérleteire hivatkozott. „Az én ejtésem”, mondta szerény büszkeséggel.

Sokszor kérdeztem magamtól, miért nem írta meg soha a nagy, „definitív” művét a magyar nyelvről. A *Szótár*, bármily nagy jelentőségű is volt, inkább az anyaggyűjtéshez tartozott.

Cikkei, jegyzetei s főként előadásai tele voltak ígérettel. S nem hiszem, hogy korai halála volt az ok. Az a fajta tehetség volt, aki egy egész „iskolát” tud megihletni, tűzijátékként szórja a szikrákat, lángot lobbantva híveiben – de önmaga nem tudja a folyamatos fehérizzást fenntartani, amiből egy összefogó, nagy mű kikovácsolódják.

Nemcsak mint előadó, mint tanító is példászerű volt. Kollokválni öröm volt nála: nem érezte a tanár–tanítvány szintkülönbséget, beszélgetések voltak ezek inkább, olyan tárgyról, amely mindkettőt érdekli, s az csak véletlen, hogy az egyik többet tud róla, mint a másik. Viselkedése keresetlen és fesztelen volt, nem bírált, hanem segített. Az ember és a tudós sajátos ötvözete volt: szerény, de magabiztos, tudatában eredményeinek, mindig kész arra, hogy megvitasson egy kétséges pontot. A magyar nyelvtudományt ő és követői emelték a nemzetközileg is elismert tudományosság szintjére, a kemény módszertan és a briliáns meglátások hajtőerejével.

Én úgy érzem, egy életre adósa maradtam. Várt tőlem valamit: tudván családi háttéremet s saját irodalmi kezdeményeimet, igyekezett a nyelvészet és az irodalom integrálása felé irányítani. Szakvizsgai feladatomból a jelentésváltozások szerepét adta a modern magyar költészetben. De akkor már más, sorsdöntőbb dolgok igényelték időmet és erőmet; a nyelvészetet elhanyagoltam egy életre; s Gombocz, némi joggal, bántalomnak érezhette a „botrányos körülményeket”, melyek között búcsút mondtam az Eötvös-kollégiumnak.

Gombocz alkotó erejű csillogását Zsirai Miklós egészítette ki a kollégiumon belül. Az ő tehetsége abban mutatkozott: a briliáns villanásokat tananyagká alakítani. Volt valami őrmesteri benne; a szemináriumokon keményen megdolgoztatott, nem tűrte a lazaságot, készületlenséget. Ha valamit állítottunk, megkövetelte: bizonyítsuk – mik a tények? hogy függnék össze? Az elmélet szép, szép, de tények nélkül csak fantázia. Ha Gombocz zseniális alkotó volt, Zsirai a szakmájára büszke mesterember. Tudta, hogy a mesterségbeli fogásokat csak

állandó gyakorlat révén lehet elsajátítani, s ezt megkövetelte tőlünk. Azért az ő órái sem merültek ki a tények száraz sulykolásában – éppoly izgalmat tudott teremteni, ahogy saját kutatásainak eredményét a mi megvitatásunk elé tárta. Ugyanakkor érzékeltetni tudta velünk a *Kalevala* költői szépségét, az alliterációk elemzésén túl: az alapvizsgálóhoz szükséges finn nyelvtan eszköz volt a műélvezethez, nem pusztá favágás.

Gyergyai Albert szemináriumaira inkább csak élvezetből jártam el. A francia harmadik tárgyam volt, nem szándékoztam vizsgázni belőle. De az ember és a tárgy egyaránt vonzott. „Szegő úr” (ahogy a kollégiumban hívták) szemérmes, feszélyezett modora, szinte ál-együgyűsége mögül minduntalan kikandikált óriási műveltsége s a majdnem szerelmes odaadás a francia kultúra iránt. Párizs akkor sokunknak magától értetődően a világ közepe volt, s Gyergyait nemcsak az érdekelte, mit olvastunk, hanem az is, mit szívtunk magunkba a francia szellemből. Mikor Pödör Lászlóval bejártuk a Loire-völgy kastélyait egy nyáron, utána részletesen be kellett számolnunk Gyergyainak kalandjainkról.

Nem tudom, már akkor is dolgozott-e Proust-fordításán; akkori kedvence Mauriac volt. De tőle tanultam meg értékelni a francia népieseket is – mint Ramuzt, Gionot. Ugyanakkor életre tudta kelteni Racine-t is s az ő lelkesedése nyomán Versailles kongó termeinek emléke étellel telt meg.

Az olvasás halk szenvedélyből most tényleges erőnné vált; s az ember nemcsak olvasott, cédulázott is. Melich Jánosról mondták a rossz nyelvek, hogy egyszer kijelentette: „Ha elveszíteném a céduláimat, megszűnnék tudós lenni” – s a kívülálló szemlélő előtt lehet némi komikus is a kis darab papírok halmazában; én világéletemben hasznos, sőt lényeges módszertani fegyverezőnek, a levezető módszer segítő-eszközének tartottam a cédulák használatát (Zsebemben, éjjeli-szekrényemen mindig lappang néhány kartoték, hogy ha gondolatom, ötletem támad – mint ezen íráshoz is –, nyom-

ban lejegyezzem. Pláne, mikor az ember egyre felejt, mint az én koromban . . .).

A kollégium utolérhetetlen érdeme volt az is, hogy saját választott szakmáján az ember minduntalan beleütközött egy török nyelvészbe, klasszikus filológusba, romanistába; mindig volt alkalom egy érdekes eszmecserére, megtudni valamit, ami talán nem vágott egybe a napi tanulmánnyal, de izgalmas kibővítése volt az általános tudásnak.

Kollégista társaim közül, sajnos, nem mindre emlékszem. Ötven év távlatából nehéz neveket és arcokat egybeilleszteni. Kezdetből fogva legszűkebb baráti és munkatársi viszonyban Lutter Tiborral voltam – egy „családban” voltunk gólyák, mind a ketten angol szakosak voltunk s sok mindenben egy csavarra járt az eszünk. Tibor erősen vallásos jellegű katolikus családból származott, rokonsággal a magas klérusban, s egész fiatalsága (talán egész élete) abban tellett, hogy e szellemi vaskapcsok ellen tiltakozzék és lázadozzék. Az én szabadelvű családi háttérémből az átmenet a kollégiumi életbe nem volt különös értékbeli különbség; Tibor telt szájjal szűröcsölte a szokatlan szabadság, sőt szabadosság minden lehetőségét, beszédben, nőkben, italokban. Mindazonáltal végig megmaradt benne valami katolikus merevség, a könnyű visszakanyarodás a dogmatizmusba. Színes, vívódó egyéniség volt, számomra rokonlélek intellektusában, érdeklődésében, s ugyanakkor sok mindenben idegen. Sokszor csitítanom kellett, amikor szélsőségekbe rohant szellemi téren vagy zilált magánéletében. Mindvégig megigézve néztem reggelenként különös öltözködési módszerét: elsőnek fölvette a szemüvegét, aztán az ingét, nyakendőjét, majd a kalapját s utána a többi ruhadarabot. Hiába kérdeztük, nem tudta logikus magyarázatát adni e különös sorrendnek.

Utóbb Tibor volt az egyetlen, aki nem bukott le az egyetemi szervezkedésben; akkor épp külföldön volt (s talán a magas klérusnak is volt némi keze ebben). Barátságunk hosszú éveken át fennmaradt azután is, hogy mind a ketten meg-

házasodtunk – s tudtuk egymásról, hogy meggyőződéseink is fennmaradtak. S úgy véltem, volt valami költői elégtétel abban, hogy ő lett az Eötvös-kollégium igazgatója. Korai halála volt egyike az elsőknek, mely ráébresztett, hogy a mi híres 910-es évjáratunk sem halhatatlan . . .

Családfőnk Rédi Dezső volt, komoly, meggondolt és céltudatos ember. Életcélja az volt, vidéki tanárnak lenni; ennek érdekében pont annyit dolgozott, amennyit kellett, tudta kit fog feleségül venni – s úgy tudom, el is érte célját. Jól értett a pénzhez; ő volt a legjobb bridzsező köztünk s az év folyamán szerény, de tisztességes összegeket nyert tőlünk; ezekről rendszeres folyószámlát vezetett.

Akinek talán legtöbb s legmaradandóbb hálával tartozom – nemcsak én, de az angol–magyar kapcsolatok minden munkása, s nyilván egy ennél is szélesebb olvasótábor – az Országgh László volt. Céltudatosan, kitartóan, egy élet munkájával teremtette meg szótárainak magisztériális sorozatát. Szikár, magas természetben nem volt semmi aszkétaszzerű – csendes, angolos humorát mindig értékeltem. Bár a kollégium óta nem találkoztunk, mindig barátsággal gondolok rá vissza.

Az egyik gólyakabaré szövegeinek megírása körül kerültem össze s kötöttem szoros barátságot Pais Károllyal, Pais Dezső öccsével. Különös, tépett egyéniség volt, tele elégedetlenséggel, a társadalom elleni lázongással; de mindig visszautasította, hogy ezt a lázadozást politikai térre tereljük. Inkább cimborák voltunk, mint barátok, soha véget nem érő szincerizálásainak színhelye valamelyik helybeli kocsmá vagy kávéház volt. Göcseji fiú lévén, óriási műsora volt népdalokból, s vele együtt felújítottam a matolcsi nótázások élményét. Mikor én belevettem magam a politikába, utaink eltértek, s csak messziről, döbbenet hallottam korai haláláról.

A baráti triumvirátus harmadik tagja Pais Károly és jómagam mellett Koroknay István volt. Volt benne valami dekadens vonás, jórészt modorosság; a századvégi franciák világ-meguntságát játszotta meg. Jellemében viszont volt valami

alapvetően pesszimista, akár a társadalom jövőjéről, akár bonyolult magánéletéről volt szó; s a pesszimizmus mindig igazolódik. Pályája során, amennyire tudom, sose érte el azt, amire adottságai feljogosították volna; saját karaktere szabott rá korlátokat. De jó cimbora volt, gyakran vitattuk meg hármasban a világ nagyon is nem kielégítő sorát, a társadalom igazságtalanságait. Mikor később én csatlakoztam a kollégiumi illegális szervezkedéshez, Koroknay – éppúgy mint Pais Károly – távol tartotta magát, noha mindvégig szimpatizált velünk. Utóbb, révémen, a Révai könyvkiadóhoz került, s majd mikor onnét némi tűzijátékok közt távozott, a Pesti Hírlapnál talált menedéket. Innét sok perem-munkát kaptam tőle, s barátságunk mindvégig szoros maradt.

A szabad választásnak eme légkörében, a fiatalkor mérhetetlen kíváncsiságával párosult a kutatás vágya és az ambíció. Úgy ittuk be a sok oldalról áramló, sokszor ellentmondó befolyásokat, mint az itatóspapír. Célunk szerény volt: egyrészt megtudni, mi az élet értelme; másrészt meghódítani a világot. Ez utóbbi érdekében mihamar elhatároztuk Lutter Tiborral, hogy együttesen megírjuk a végleges összefoglalást a középkori Arthur-mondaköréről s annak minden ága-bogáról az európai összirodalomban, a kelta eredettől Tennysonig, belefoglalva a spanyol, német, lengyel, olasz, sőt arab burjánzásokat is. Ugyancsak közösen nekiálltunk James Joyce *Ulysses*ének magyar fordításához; Tibor le is fordította a katekizmust, én Molly Bloom zárómonológját. Talán nem meglepő, hogy egyik nagy elhatározásból sem lett semmi. A világ értelmének keresése közbejött, és más utakra terelt bennünket.

Persze a filológia követelései mellett jutott idő a társas élet változataira is. Hajnalig tartó bridzs-csaták dúltak éveken át; gyakran leruccantunk valamelyik helyi kocsmába vagy kávéházba nem is oly szerényen iddogálni (ma sem értem, honnan volt erre pénzünk); egyik kedvenc szórakozásunk volt az éjszakai gyalogtúra a Jánoshegyre, Sashegyre.

Kollégista társaim jó része — a nemzet napszámossai — alig néztek túl a kollégium falain, s orrukat a cédulák közé rejtették; de mindig akadt egypár rokonlélek, akikkel feszegetni kezdtük a jótékony korlátokat. Az első befolyáshullám, amely átcsapott rajtam, Szabó Dezső és Oláh Gábor írásai voltak — Pais Károly akkori példaképei. Rajta kívül nem egy az idősebbek körül hirdette Szabó Dezső zavaros elméleteit; de mikor ösztönzésükre elolvastam *Az elsodort falut*, visszaszított az üres szónoklat, a városellenes romantika — a város és a kultúra egybefonódásának s a város és vidék egymást feltételező közösségének tudata a véremben volt — nemkülönben a zagyva úr- és zsidóellenesség. Oláh Gábor borongós száműzött-bánatát pedig hamisnak éreztem. Bár Szabó Dezső füzetei, reformációs prédikátorokra emlékeztető kirohanásai minden és mindenki ellen, szórakoztattak, mindig maradt valami rossz százíz utánuk. Ez nem volt a világmagyarázat útja, mégcsak a magyar sorsé sem.

A lassú eszmélkedésnek egy másik erjesztője Vas László volt. Felvidéki lévén, kapcsolatban volt Fábry Zoltánnal és „Az Út” gárdájával; beszámolt a gombaszögi találkozórol, mely a Sarlónak lett kezdete; s felnyitotta szememet a cseh-szlovák és magyar politikai és társadalmi rendszer különbségei iránt. Úgy éreztem, amott kezdődik valami — talán itt is szükség lenne rá?

Egyetemi éveim alatt gyakran evezünk föl Leányfaluba s mi sem volt természetesebb, mint bekopogtatni a vendégszerető Móricz-kúriába. Néha szüleim is ott voltak; egy ízben apámmal és Móriczcal a kertben sétáltunk, s Zsiga bácsi elgondolkozva kihúzott egy répát az ágyásból, leverte róla a földet, s azon nyersen elropogtatta. Sok mindenről beszéltünk, főleg persze az idősebbek; de Móriczot mindig érdekelte amit mondok, mindenkitől tanulni akart, értesülést szerezni, a fiataloktól különösen. Néha meglepett naivitásával politikai dolgokban; de társadalmi ismerete és ítélete ösztönösen támadhatatlan volt. Az úri és paraszti világ bizonytalan határör-

vidékéről jött, a szegénysorba való visszazuhanás állandó veszélyei közül; vele a falu feljött a nagyvárosba, hogy meghódítsa. Nem sikerülhetett neki, hiszen ez ál-ellentét volt. Viszont az ő szerepe és példaadása nélkül a népies írók s az egész mozgalom nem játszhatta volna mélyreható szerepét.

Nem tudom, a város vagy a falu győzte-e le. Egy ízben az ujján számolta ki, hogy tizennyolc embert kell eltartania. Az Athenaeum-előleg állandó különként lógott a nyaka körül. Égő szükség volt a paraszti munkabíráásra: egészsége meg is sínylette.

A leányfalusi színpadon Simonyi Mária játszotta a várúrmő szerepét. Jól játszotta, de érezni lehetett, hogy szerep; s a kulisszák mögött állandóan izzott a feszültség. Lili, a legkisebbik Móricz-lány elfogadta Máriát mostohaanyának – avagy, mint bimbózó színésznő, ő is szerepet játszott? –, de Virág és Gyöngyi alig leplezték ellenállásukat. Zsiga bácsinak, úgylátszik, szüksége volt erre az állandó villamos feszültségre – egész életén át, ha nem volt, létrehozta.

Bár időnként tanúja voltam ennek a különös balettnak, érdeklődésemet más kötötte le. Egyik legkedvesebb emlékem a bűbájos nyári flört Lilivel a bársonyos Duna menti estéken . . .

Egy alkalommal Móriczék pesti lakásán gyűltünk egybe: szüleim, Karinthék, Gellérték s jómagam. A szokásos társalgás volt – komoly témákról éppúgy, mint pletykákról; sokat nevtünk, szikrázott a szellemesség, az egész estének hevített hangulata kerekedett. Mígnem a végén, mikor már-már búcsúzásra került a sor, kiderült, Karinthy az est kezdetén megbízta Móricz Virágot, titokban gyorsírással jegyezze, ki mit mondott. S mikor Virág felolvasta a jegyzőkönyvet, hűledezve hallgattuk, milyen olcsó sületlenségeken, lapos közhelyeken nevtünk, milyen kávéházi bölcsességeket jelentettünk ki. A forró párbeszéd lapossággá süllyedt a hideg papíron.* Akkor

*Ezt a történetet megírta Móricz Virág is *Móricz Zsigmond szerkesztő úr* c. munkájában. Szépirodalmi, 1967. 358–60.

A szerk.

értettem meg az írott szó és élő beszéd közti különbséget – a drámaírás, a színpad titkát. Megjuhászodva tértünk mind haza.

*

A nyelvészet, az irodalomtörténet, a szaktudomány egyre kevésbé elégített ki. A külvilág, a társadalom kérdései mindjobban torlódtak a kollégium küszöbén: szükségét éreztük a válasznak, valamilyen magyarázatnak, amely a cselekvés ígéretét is hordozza magában.

Egy félresikerült kísérletem volt a kiruccanás az egyik bajtársi egyesületbe. De az alpári lékör, a hamis válasz előbbutóbb visszataszított, nem is beszélve Apám s kollégista társaim enyhe rosszallásáról.²

A világ külső eseményei is kezdték érinteni ébredező érdeklődésünket. Hitler neve már nem volt ismeretlen; egy nyarat töltöttem Mussolini Rómájában, ámbár ez alig hagyott bennem benyomást. Az 1930. szeptember elsejei nagy tüntetés távoli esemény volt, újsághír csupán. Egyre inkább izgatott a titokzatos ország: a Szovjetunió, az ötéves terv hírei. Oláh György jelszava, a „három millió koldus”, ha elkésve is, ütésként ért.

Az eszmélkedés lassú és göröngyös folyamatában írásra nem gondoltam – maradtam olvasónak. De ha közvetve is, az irodalmi kapcsolatok, a maguk különös módján, továbbra is igénybe vettek. Egy ízben azt a meglepő ajánlatot kaptam, volna-e kedvem Kodály Zoltánnal együttműködni. Kodály népdalgyűjtési anyagának angolra fordításáról volt szó, s mikor Gombocz Zoltán ezt felajánlotta nekem, kapva kaptam rajta. Kodály közvetlen szívélyességgel fogadott s mindvégig éreztette velem, hogy egyenrangú munkatársak vagyunk. Nem volt könnyű munka, a kéziratos angol szöveget szótagolva a kottázott magyar szöveg alá kellett írni, s sokat küszködtem a hűség és zeneiség megoldhatatlan ellentmondásával. S amikor

²Ezt az epizódot megírtam *Önvallomásomban*. Gondolat, 1936/3. 221–227.

azt kellett volna angolra fordítanom: „Pad alatt, pad alatt pallantyú, Nem vagyok én félnyakú” – be kellett vallanom, hogy nem tudok mit fordítani, mire Kodály kedves és megértő volt s a „lefordíthatatlan szójáték” kiútját választottuk. A legnagyobb meglepetés akkor ért, amikor a honoráriumra került a sor: én filozopteri zavarodottsággal alig mertem a tárgyról beszélni; végül is órabérben állapotunk meg, s Kodály olyan összeget nyújtott át, amiről álmodni se mertem. Hiszen én már azt is honoráriumnak tekintettem, hogy személyes nótakincsem kibővült addig ki nem adott népdalokkal! Mindenesetre átmenetileg ismét ráébredtett ez az eset arra, hogy az írásból pénzt lehet csinálni.

A mozgalom

Az alapvizsgán túl voltam; de a nyelvészet, a tudományos munka elveszítette zamatát. 1931 a világválság éve volt, lehetetlenné vált továbbra is szemet hunyni a nyomorúság, igazságtalanság egyre sűrűsödő komor fellegei alatt – s ezen belül a magyar helyzetet még ríkítóbbnak, elviselhetlenebbnek láttuk.

Kenyeres pajtásommal, Pais Károllyal (kinek tehetségénél csak tunyasága volt nagyobb) hosszú séták, éjszakai beszélgetések során vitattuk meg helyünket a világban s kerestük – de nem találtuk – a módot, amellyel e világot meg lehet javítani.

Ma már van szakkifejezés arra, amit mi akkor éreztünk: elidegenedés. Kezdtük boncolni és felismerni az összefüggéseket, volt is felelősségérzet bennünk, de nem láttunk kiutat, nem tudtuk, hol mit tehetnénk.

Hogyan, hogyan nem, egyre inkább erőt vett rajtunk az a romantikus idea, hogy saját szellemi és testi megváltásunkat a munkásosztályban kell keresni, erős, magabiztos férfiak és nyílt szemű, közvetlen, nem-sepelygő lányok között . . .

S végül, de nem utolsósorban, ebbe az általános irányba terelt a filozófia is. Magyarázatot kerestünk a világ és a társadalom kérdéseire, tiszta, átfogó gondolatrendszert, amely kielégítő választ tud adni az égő kérdésekre, mind személyi, mind társadalmi téren.

Mindez a kollégium szűkebb nyilvánossága előtt zajlott le. A vitákba bárki bekapcsolódhatott, mindenki tudta mindenki másról mit vall, hol áll, hová törekszik. Így tudtuk, hogy egyik évfolyamtársam, Stolte István, aki brizspartnerünk is volt, nem is rossz játékos – szocialistának vallja magát. Pais Károly addigra végzett, elment katonának s nagybárára kiesett az életemből; de voltunk egypáran: Lutter Tibor, Bertók János, Rác István, Képes Géza, Mód Péter, Jakó Géza (milyen rangos névsor!), akikkel együtt kovácsoltuk az élet nehéz kérdéseit.

Hogy hogyan jutottunk el a mozgalomhoz, azt megírtam az említett *Önvallomás*ban. A hosszú és heves világnézeti viták, tépelődések oly fokra értek, hogy úgy éreztük, valamit tenni kell. Szinte szó szerint odafordultunk Stoltéhoz és felszólítottuk: „Vezess, Lucifer.”

Most egy újabb, vérpezsdítő tanuláshullám következett. Éjszakai szemináriumok során tanulmányoztuk a *Schönstein-füzeteket*, *Anti-Dühringet*, néha felötlik bennem a pajzán gondolat: érdemes lenne megtudni, ki volt és mit írt Dühring? (egyik kedvenc olvasmányom volt; nemcsak egyszerűen és világosan igyekezett megmagyarázni a társadalom összefüggéseit, Engels emberisége is átcsillámlott rajta), Marx és Lenin különböző röpiratait – amelyek újabb, még szélesebb kutatásra ingereltek –, II. Napóleon, a párizsi kommün, a nagy októberi forradalom, kadettek és eszerek egyszerre fontossá váltak. A Malik Verlag kiadványai feltárták a szovjet világot, Egon Erwin Kisch és Ilja Ehrenburg riportjai a társadalomkritika éles fegyverét adták kezünkbe (most utólag látom, Bálint György mennyit köszönhetett nekik). Joggal mondhatom, hogy bennünket az elmélet s nem a gyakorlat vezérelt a szocia-

lizmus felé: a dialektikus materializmus útján értünk el a marxizmushoz, igazi intellektuel módra.

Ha a kulcs a kezünkben is volt, az ajtó a munkásosztály felé még nem nyílt meg. Eleinte, kissé ködösen úgy hittük, Stolte a szociáldemokrata mozgalom irányába fog vinni bennünket, de magyarázatai, miért el- és megvetendő minden, ami szocdem, oly meggyőző volt, hogy innen csak egy lépés vezetett – s akkor, számunkra, egy igen természetes lépés – az illegális kommunista mozgalomba.

Stolte útján értésünkre adták, hogy formailag a Kommunista Ifjúságmozgalmak Szövetségéhez, a párt amolyan előszobájához vagyunk kapcsolva; mindegyikünk kapott egy összekötőt, s egy ideig izgalmas dolog volt találkozni egy ismeretlennel a Kálvin téren, aki egy barna papírcsomagot vagy Az Estet szorongatta kezében s érdekes jelszavakat váltani vele, mint „Nincs többé hal a Dunában” (érdekes lett volna megtudni, mit gondolhatott az alkalmi járóelő, ha meghallja ezt a különös szóváltást), párttirodalmat, röpcédulákat adtunk vettünk, újabb találkozót, majd biztosítót beszéltünk meg, s ezzel elváltunk.

A konspiráció nagyobb dicsőségére mind tudtunk egymásról, ki mit csinál, a kollégiumban együttesen tartottunk szemináriumokat s nem csináltunk nagyobb titkot belőle a többi kollégisták előtt (gyakori heves vitáink voltak velük, egész széles körű nyilvánosság előtt), hogy hová tartozunk. Igaz, a konspiráció szabályairól, technikájáról csak egészen hézagos fogalmaink voltak, ugyanúgy, mint a párt részletes célkitűzéseiről, elterjedéséről, erőtartálékairól, otthoni és külföldi kapcsolatairól. Minderre senki sem vette a fáradságot, hogy kioktasson bennünket. Hogy egy gyakorlati példát említsek: senki nem magyarázta el, milyen következményei lehetnek az akkoriban – Matuska Szilveszter ürügyén – meghirdetett statáriumnak. Nagy vonalakban persze tudtuk, mi történik a világban, hiszen szorgosan rágtuk át magunkat az InPreKorr emészthetetlen kásahegyén; ámbár nem volt egészen világos

előttünk már akkor sem, hogy például Németországban miért a szociáldemokraták a legfőbb ellenség, midőn Hitler mozgalma egyre erősebb és nyíltabb lett.

De még mindig csak magunk közt voltunk s a közvetlen cél, amelynek érdekében e súlyos lépést megtettük – kapcsolat a mitikus munkásosztállyal –, nem adatott meg. De végre, valamikor 1931 őszén, ennek a napja is felvirradt: értesítettek, hogy részt vehetünk egy monstrén. Kerülő úton, egyesével-kettesével baktattunk föl valahol a Csiki-hegyekbe s egy erdős dombhajlat tövében talán százan is jöttünk össze. Itt találkoztam először Rajk Lászlóval.

Életem és az ő élete során csak ritkán találkoztunk, de mindig úgy éreztem, van valami lelki rokonság közöttünk. Tartását, nyíltságát, szókimondását becsültem, s ha volt valami fenntartásom vele szemben: a gyanúm, hogy nem volt humora. Márpedig mindig azt vallottam, hogy az embert a humor különbözteti meg az állatoktól és a fanatikusoktól.

A monstrén előtt az odatartozás meleg hulláma, úgy éreztem: ezért érdemes volt. Lelkesítő beszédek, az *Internacionálé* éneklése s a tiltott dolog veszélyének vérpezsdítő daca – akkor éreztem első ízben, hogy egy *mozgalomnak* része vagyok.

Csak utóbb, miután forgolódtam a különböző kis csoportokban, próbáltam szóba elegyedni a többiekkel, keletkezett a furcsa érzésem, hogy tulajdonképpen nem igazi munkásokkal, hanem főleg csak hitehagyott kispolgárokkal jöttünk össze. Ez még mindig nem volt az igazi . . .

A rákövetkező télen, talán némileg ösztönösen is, a felé a munka felé sodródtam, ami leginkább volt szájam íze szerint való: részvétel különböző, kérész-jéletű folyóiratok szerkesztésében, bekapcsolódás a Bartha Miklós Társaság munkájába, azaz félig-meddig legális munka a párt irányítása alatt. Egyik ilyen alkalmi lap volt a Virradat (olyan rosszul szedték és nyomtatták, hogy Virpadat lett belőle – valaki gúnyosan mondta, okosabb lett volna mindjárt Vérpadot! címen meg-

jelentetni), majd a valamivel komolyabb, bár semmivel sem tartósabb Szabadon, s végül az 1932 nyarán mindössze egy számban megjelent Valóság. Ennek szerkesztése kapcsán, talán a Japán kávéházban, találkoztam először József Attilával. Egyike volt azon embereknek, akiket nehéz nem megszeretni. Modora akkor még megnyerően szerény volt, de szikrázó esze, ahogy különböző marxista tételeket elemzett, lenyűgöző volt. Korai verseit, úgy emlékszem, már ismertük, s az egyszerűség és magas fejlettség ezüst vegyülete, a költői regisztere a *Nincsen apám se anyámtól a Döntsd a tőkétén át a Betlehemi királyokig* valami egészen új hangot jelentett.

Vége, oly hosszú elméleti előkészület után elérkezett a tett ideje. Pártutasítást kaptunk, megfelelő anyag kíséretében, az egyetemi akcióra, amely röpcédulaszórásban, plakátragasztásban merült ki. Sajnos, e propagandaanyag szövegére, tartalmára egyáltalán nem emlékszem – talán ott lapulnak az egykori politikai rendőrség irattárában.

Az akció hatása kétes értékű volt. Az egyetemi ifjúságra aligha tettünk mély benyomást az illemhelyeken elszórt röpcédulákkal. Az egyetemi hatóság persze nem vette az ügyet ilyen könnyedén, s a politikai rendőrség elérkezettnek látta az időt és alkalmat, hogy felgöngyölítse szervezetünket. Nem volt nehéz dolguk: vezetőnk és irányítónk, Stolte István a rendőrség besúgója volt (a hatvanas években találkoztam vele Németországban és ezt minden vonakodás nélkül elismerte).

Értem 1932. június 13-án jöttek el szüleim lakására, s anyám szoknyája mellől, a konyhából vittek el Mészáros és Subics detektívek.

*

Még ma, annyi év után sem tudok tárgyilagosan gondolni életem eme fordulójára. Mert hogy sorsfordulat volt, minden jó és rossz következményével, az már akkor is világos volt előttem. Húszegynéhány évesek voltunk, forma szerint érettek egy ilyen elhatározásra. De vajon valóban alkalmasak voltunk-e

így elkötelezni magunkat? Lelkesen, naivul és izgatottan belementünk egy romantikus kalandba anélkül, hogy felmértük, felmérhettük volna a következményeket.

A család, iskola, majd kollégium védettségében nőttünk fel, a külvilágot alig ismertük. Gyermekkori nyaralások, börsönyi gyalogtúrák alkalmával egy-egy futó pillantást vetettünk a parasztélet nyomorára – a földes padló dohos szaga, a nyútt zubbony, a sovány lebbencsleves akár egy afrikai törzs különös szokása is lehetett volna. A munkásosztályt egyáltalán nem ismertük: egyetlen élményem az volt, hogy egy iskolalátogatás során elmentünk a Gázgyárba s ott a csőosztályon szóbaálltunk az egyik munkással. Elmondta, tizenkét órát dolgozik egyhuzamban a gép mellett, ebédjét is munka közben eszi meg – s a hetibére még nekünk, zsebpenzen élő diákok szemében is siralmasan kevésnek tűnt. Saját osztályunkat ismertük csak, jó oldalairól, de fogalmunk sem volt, milyen keményen visszaüt arra, aki ellene lázad.

Másrészt, ha eltekintek a személyes vonatkozásoktól (bár ez is nehéz: sok fájdalmat okoztunk másoknak; a magunké tán nem számít, vállaltuk), fel kell vetnem a kérdést, mi volt a Párt álláspontja és stratégiája velünk kapcsolatban. A konspiráció játék volt számunkra, senki nem mondta, vérre megy. Senki nem mérte föl, úgy hiszem, alkalmasak voltunk-e az illegális életformára – mert az életforma volt, középponti tevékenység, s bármi mást csináltunk, az csak födémnek számított.

Nem tudom elhessegetni a gyanút, hogy tulajdonképpen nem tudtak mit kezdeni velünk. Így ránk mérték azt a taktikai tevékenységet, amelynek talán volt hatása az Angyalföldön, de aligha az egyetemen.

Harmincegynehány éves munkásságom után, amit javarészt az iparban, kereskedelemben töltöttem, néhány éve múltam gyümölcseként üzleti szervezéstant tanítok. Az alapszabályok a politikai szervezésre is állanak; bármily elhatározást teszünk, meg kell határoznunk: mi a cél? Mi a várható eredmény? Mi az ár? Gondolt-e valaki annakidején arra a tételre, amit úgy

hívnak: „az adott érték kihasználása” (resource utilisation)? Mi hajlandók voltunk az áldozatra – de a Párt szempontjából megérte-e? Nem lett volna-e hosszabb látra bölcsebb stratégia belőlünk „alvókat” faragni (ahogy a kémszervezetek hívják azokat a tagokat, akik beépülnek egy szervezetbe, s ha kell, hosszú évekig nem serkentik őket semmilyen tevékenységre, míg el nem jön az ideje, s akkor hatásuk annyival nagyobb) – megannyi tanár szerte az országban, diszkréten hirdetve az ígét, diáknemzedékeket befolyásolva, kritikus posztokon állva, legális vonalon működve kultúrában, irodalomban?

A hullám, amit a mi lebukásunk vert a magyar társadalomban, hamar elcsitult. Fontosabb dolgokról volt szó. A Pártnak propagandasiker volt, tagadhatatlan. Hasznot, többek között a politikai rendőrségnek jelentett, amely ismét bizonyítani tudta éberségét.

Ma, negyvenöt esztendő múltán, őszintén mondhatom: nem bántam meg semmit. De néha kérdezem magam: így érdemes volt-e?

Börtön

Ez az alcím helytelen. Mint ahogy a konspiráció szabályaira nem tanítottak meg, ugyanúgy a börtönbeli viselkedésre sem. Letartóztatásunk után kellett az olyan finom jogi megkülönböztetéseket megtanulnunk, mint „gyanúsított”, „fogoly”, „rab” és „fegyenc”, valamint a különbséget „fogda” „fogház”, „börtön” és „fegyház” között. Jogainkról mit sem tudtunk, legföllebb annyit, hogy nem nagyon fogják tiszteletben tartani őket. Mivel én mindvégig mint „vizsgálati fogoly” ültem, a „börtön” nevet inkább azért használom, mert irodalmilag jobban hangzik.

Déltájban vittek be s estig a rendőrirodán ültünk; látszólag senki sem törődött velünk. A detektívek közben tettek-vettek, hallottam, amint Mészáros odaszólt a többieknek, unottan, hivatalnoki hanghordozással: „Megyek és lebuktatom a

Rajkot.” Rajtam kívül többen is ültek ott némán, tompa arckifejezéssel, fiúk, lányok; nem ismertem őket, bár utóbb kiderült, hogy bűntársaim a perben. Egyszer enni hoztak, valami sűrű levest vagy híg főzeléket – hideg volt, kocsonyás és ehetetlen.

Este Hain Péter kihallgatott. Szembesített Stoltzéval és Jakó Gézával s miután felolvasta vallomásukat, nem láttam értelmét, hogy tagadjak: elismertem, ami a jegyzőkönyvben volt, a szervezkedést, a röpcédulaszórást. Hain hangjában érezni lehetett a megvetést: nem voltunk hozzá méltó zsákmány. „Ostoba, romantikus álmodozók” – mondta ránk. Nyilván, mivel mindent bevallottam, engem nem vertek, bár el voltam készülve rá (Fejtő Ferencet, aki a fővádolt volt, kegyetlenül megtalpalták; menyasszonyának, Rózsának karját cigarettával égették).

Később – Jakó és az én jelenlétemben – behozatta Rajkot s megkérdezte tőlünk: „Ugye, ő a Grünzweig?” Ezt se tagadtuk, hiszen – sajnos – köztudomású volt ez a humoros fedőnév.

Az éjszakát a 200-asban töltöttük. Ez volt az első pofon a valóság részéről. A szenny és a bűz – amit a nyári hőség felfokozott – mellbevágó élmény volt. Még inkább a többiek: egy sikkasztó, két proligyerek – egyikük kerékpártolvaj, a másik sót lopott. Sót lopni! – szinte elképzelhetetlen volt.

Börtönnaplómban (nem érdektelen, hogy naplót írhattam, magammal is vihettem s ma is őrzöm) ezt írtam erről a szemfelynyító éjszakáról:

„Tespediten szunyókáltunk a vassodronyon; gondolkozni sem volt kedvünk. Kívülről beéreztek a júniusi meleget. A sarokban halkán bűzölgött a kübli. A folyosón egy rendőr hangosan újságot olvasott: 'Az angolok vesztesége korántsem volt oly nagy, az egész napóleoni időben, 1792-től 1817-ig, 32 000 ember . . . Az a vékony égdarab, amit láttunk, furcsán kék volt és messziről beszállt a Bazilika-harangszó. Mintha fátyol alól hallottuk volna. Szemben az ágyon tisztas kopasz fejével az élemedett sikkasztó. Valami furcsa, végtelen nyugodtság volt ez: kiesett a világ fekeke. Nem voltunk sehol, időtlenül, kapcsolattalanul lebegtünk. . . . Különös este volt.’”

Mentségemre legyen mondva, hogy utóbb hozzátettem: „Lám, az ilyen limonádészerű smoncák még mindig üldöznek.”

Másnap reggel Schweinitzer hallgatott ki. Jegesen udvarias volt s kollokváltatott a marxi értéktöbblet-elméletből. Válaszom nem elégítette ki, epésen jegyezte meg: „Egyetemi hallgatók és még ezt se tanulták meg.” Közben bejött Hetényi is és rámkiabált, nem átalлом-e, ilyen szégyent hozni Apámra (valaha újságíró-kollégája volt). Sok minden érzés kavargott bennem, de szégyen soha.

Ezzel végeztek is velem s még aznap este átvittek a Markóba. Itt belekerültem a rendszerbe, melynek könnyen megtanulható szabályai voltak, intézményes életforma. Aránylag könnyű sorom volt mint vizsgálati fogolynak: kosztot kívülről kaptam, elláttak olvasnivalóval, saját ruháimmal; s ami számomra a legfőbb élmény volt: első ízben kapcsolatba kerültem a munkásosztállyal. Nemcsak a vagányokkal, lumpenproletárokkal, közönséges bűnözőkkel, hanem kommunistákkal is.

Első zárkatársam, aki akkor a legnagyobb benyomást tett rám, egy Józsi nevű fiú volt. Cingár, szőke, bajuszos cipész valahonnét Csömörről, régi illegális munkás. Amit mesélt a Vági-pártról, a gyári szervezkedésről, hogyan vitték el hazulról bilincsből a csendőrök, a verések, amiken átalmant, többre tanítottak, mint bármennyi elmélet. Elmondta, nála hogy kezdődött: a szociáldemokrata pártszervezetben valaki kezébe adta a *Kommunista Kiáltványt*. Elolvasta, nem értette. De addig-addig gyúrta, amíg felviláglott előtte: ez az ő jövője. Hallatlan tudásvágy volt benne, számomra különösen egyoldalú; ha valamit olvasott s azzal egyetértett, semmi ellenérv nem mozdította ki meggyőződéséből. Valahol kezébe került Mecschnikoff könyve a phagocytá-elméletről s erre esküdött, hiába próbáltam rámutatni, hogy ez csak egy elmélet és talán nem egészen úgy van. Mikor elvitték, azzal búcsúzott: „Meglátod, elvtárs, 1935-ben a Komintern Budapesten fog

ülésezni!” Irigyeltem, bár nem osztottam ezt a naiv, ragyogó optimizmust.

Egy másik rabtársamat Gál Jánosnak hívták. Mokány, tatárképű parasztember volt a Viharsarokból, első világháborús katona. Mozgalmi szerepéről nem tudott sokat mondani, amolyan ösztönös lázadó lehetett s azért fogták le, mert túl nyíltan beszélt s tán borsot tört a csendőrök orra alá. Annál pompásabb történeteket mesélt háborús kalandjairól, valamint kibogozhatatlan módon a román hadsereggel is volt valami dolga. Naplójában, henye módon bízván emlékezőtehetségemben, csak ilyen vezérszavak vannak történeteiről: „A bosnyákok latrinája – a Piave vízfüggőnye – a kolozsvári tüntetés – a székelykocsárdi széna – a ploesti kabátvásár – a bukaresti tüzer-ökrök – a kecske kihallgatáson”; ma is gyötör a kíváncsiság, mik is lehettek ezek, de csak ízes beszédje visszhangzik emlékezetemben.

Másfajta, szakszerűbb élményt jelentettek találkozásaim hivatásos pártmunkásokkal. Rövid ideig együtt voltam Poll Sándorral, aki többek közt elmagyarázta, miért fontos a mi egyetemi szervezkedésünk. Több napig voltam együtt Bárd Árminnal; őt úgy megverték a politikai rendőrségen, hogy a fogházorvosi lelet alapján a felsőbb bíróság ítéletét felére szállította le. Tőle tanultam meg (kissé elkésve) az illegális gyakorlatát, a sejtrendszer felépítését, a besúgók és trockisták elleni harc módszereit – s egyben azt, hogy milyen gyöngék vagyunk, mily egyenlőtlen a küzdelem az állam erőszakszerveivel szemben –, de annak, aki elkötelezte magát, más út nincsen. (Még egyszer találkoztam vele. 1945 után: a KEB előtt álltam mint vádlott, ő – akkor Bárd András néven – bírám egyike; közös börtönünkről nem akart emlékezni). Eme kapcsolataim közé tartozott Löwinger Sándor is, az ORG egyik vezetője – neki és csoportjának lebukása újabb súlyos csapás volt a pártszervezetre.

Tőlük tanultam meg a „kopogást” is – a Morse-ábécét, melynek segítségével a börtönfalán át, a fűtőcsövek útján,

kommunisták érintkezni tudtak egymással. A börtönzsargont viszont főként a vagányoktól sajátítottam el.

Rövid pár nap alatt a rendszer annyira magába ölelt, hogy a külvilág betörése kínos élmény volt. Miután a vizsgálóbíró civilizáltan és unottan letudott, elérkezett az első beszélő. Apám csak annyit mondott: „Fiam, úriemberhez méltóan viselkedj.” Én azt válaszoltam: „Igen, Apám, kommunistához méltóan fogok viselkedni.” E régimódi és újmódi magatartásvállalás akkoron egyet jelentett számomra. Anyám úgy viselkedett, mintha egy izgalmas társadalmi esemény közép-pontjában állna, arról számolt be, ki milyen állást foglalt lebukásunkkal kapcsolatban. Ma tudom, milyen fájdalmat és áldozatot jelentett ez számára.

Egy hónap múltán váratlanul ott kellett hagynom az öreg Markót (amit szerintem a poloskák tartottak össze) s átvittek a Pestvidékibe. Ettől kezdve három hónapon át egyedül voltam. S nemcsak egyedül, de idáig könyvek nélkül is – úgy esett, hogy tíz napon át nem volt velem olvasnivaló. Kínomban-keservemben azzal leptem meg a smasszert, hogy *Bibliát* kértem tőle. E tíz nap alatt kétszer végigolvastam, beleértve a kisebb prófétákat is; ma is örülök neki, hogy jól ismerem ezt az izgalmas történelmi dokumentumot. Viszont ennek és egy másik mozzanatnak torz következményei lettek. A Markóból kiadták szüleimnek ott írott börtönnaplómát, s abban egy helyütt – idézőjelben – azt írtam, a nagy hőségre való tekintettel: „Adjál uramisten esőt, de sokat és gyorsan!” Anyám az „esőt” úgy olvasta: „erőt”, s ez, valamint annak híre, hogy *Bibliát* kértem, meggyőzte, hogy vallásos révületbe estem.

A magány nem volt ellenemre. Olvasmányaimat gondosan beosztottam, napi száz oldal jutott; az idő többi részét felaljárkálással – hét lépés oda, hét lépés vissza – töltöttem. Apám – nyilván abból a gyakorlati meggondolásból, hogy minél vastagabb könyveket juttasson nekem, no meg hogy tovább képezze világirodalmi olvasottságomat, Goethe összes műveit és Anatole France-ot küldött be. Azt hiszem, főként a börtön-

tönnek köszönhetem, hogy Goethe összes regényeit és színműveit, beleértve a *Faust* mind a két részét, egyáltalán elolvastam. France pedig azóta is kedvenc íróm, bármily méltatlanul feledésbe is merült.

Az egyedülletben kidolgoztam magamnak az éber látomás egyfajta módszerét. Járkálás közben felidéztem egy gyalogtúrát, egy római vagy párizsi sétát és lépésről lépésre „végigéltem” újra. Soha az ég nem volt oly kék, sem az erdő oly zöld, mint akkori képzeletemben. Különösen Olaszország iránt éreztem gyakori eleven honvágyat (a 60-as években tíz esztendőn át minden nyaramat Itáliában töltöttem, de a honvágy így sem szűnt meg, azóta sem).

A napok lassan, szinte észrevétlenül teltek; a nyári napsugár delejes módon járta végig a börtönfalat rácson árnyékával. Egyik nap olyan volt, mint a másik – míg egy nap meg nem kezdődött az izgalmas kopogás: lebukott a titkárság – Sallai és Fürst a statáriális bíróság előtt! „Piroska”! – akkor már tudtam: éhségstrájkot jelent. Napokig nem érintettem ételt, a smasszer nagy kényelmetlenségére: mindennap betolta a teli tányérokat, de azok ott tornyosultak a pulton. Dörmögött is eleget, de valami elfojtott tiszteletet is kiéreztem magatartásából. Harmadik nap a börtönigazgató lerendelt bennünket – vagy ötvenen voltunk. Közölte, szerinte az étel iránt semmilyen kifogásunk nem lehet, ő is megkóskolta; azonnal hagyjuk abba e gyerekes magaviseletet. Egyikünk a bátrabbikából felszólalt: nem az étel minőségéről van szó, ez politikai tiltakozás. Az igazgató ráripakodott: „Itt nincsenek politikai foglyok – maguk közönséges bűnözők!” Mi álltuk a sarat, mígnem, másfél nap múlva, jött a tragikus kopogás: Sallait és Fürstöt kivégezték, a piroskának vége. S a tragikumból számomra a katarzist az az érzés jelentette: Nem vagyunk egyedül! Miénk a jövő!

*

A tárgyalás októberben sok szempontból inkább csak formalitásnak tűnt. Vagy harmincan voltunk vádlottak; némi meglepetéssel láttam, hogy java részük ismeretlen. Kollégista társaimon és Fejtőn kívül egyet sem ismertem közülük. A konspiráció legalább ennyire működött. . . .³

A rendőrség előtt tett vallomásunkat mind visszavontuk s Fejtő részletesen beszámolt a verésekről. Mindez nem hatotta meg Szemák Jenőt és tanácsát; szemmel látható unottsággal kezelték az egész ügyet; védőink szónoklatai mit sem értek (Apám az elején Vámbéry Rusztemet akarta védőmül felkérni; de Rusztem azt mondta neki: „Ha azt akarod, hogy kétszerannyira büntessék, szívesen vállalom.” Így Apám egyik „polgári” ügyvédbarátja védett – nagyon rosszalta, mikor megtudta, részt vettem volt az éhségstrájkban.) Az egésztől az volt a benyomásom – s ezt megerősítették szüleim és Babitsék is, kik a hallgatóság közt voltak –, hogy az egész ügy előkészítve hevert Szemák fiókjában, s bármi történt is legyen a tárgyalás során, a végén egyszerűen kiosztotta az eleve elhatározott büntetéseket. Én négy hónapot kaptam vizsgálati fogságom idejét. Osztálybíróság volt, igazolta lázadásunkat a rendszer ellen.

A végén ismét bebizonyult, hogy a magyar úriosztály nem hagyja magát. Anyámnak egy távoli unokatestvére igazságügyi államtitkár volt; eljárta nála s kieszközölte, ne a toloncházon át tegyenek szabadlábra. Mikor az irodán visszaadták a cipőfűzőt, irataim legtetején láttam a bélyegzőt: „Nem tolonc!” S nemcsak én, többi társam is kiszabadult a rettegett toloncház pokoljárása nélkül, a politikai detektívek nagy bosszúságára.

SCHÖPFLIN GYULA

³ Vö. Birki Ágnes és Széll Jenő: *Vallomás* – It, 1972/4. 935–941. – Grandpierre Emil: *A gondolat regénye*. Új Írás, 1974/4. 60–61.

A SZATHMÁRY FIÚ, AKIT SZIGLIGETINEK HÍVTAK

TANULMÁNY HELYETT EMLÉKIDÉZÉS, NÉMI
SZAKMAI IGÉNNYEL

Tulajdonképpen valami levélfélét szeretnék írni az Irodalomtörténet főszerkesztőjéhez, amelyet így kezdenék:

„Kedves Péterem!

Te afféle elemző és értékelő tanulmányt kértél tőlem Szigligeti halálának százéves évfordulójára, annál is inkább, mert közel negyed évszázaddal ezelőtt, az akkori főszerkesztő, szegény néhai Bóka Laci felkérésére ugyanebbe az Irodalomtörténetbe, megkíséreltem az örökké hol túldicsért, hol túlbebecsült, de színháztörténetünkben mindenképpen korszakos jelentőségű szerző-rendező-színházi ember viszonylag tárgyilagosnak tekinthető arcképét megrajzolni. És habár ennyi eltelt idő és közben szükségszerűen felgyült tapasztalat meg a múló évtizedekkel járó, elvárható bölcsőbbé válás némiképpen módosította azt a hajdanvázolt írói arcképét, talán éppen az a „habár” indokolná, hogy *tractu temporis* megint én jellemezzem, vagy éppen fejtssem ki még bővebben, mit is jelent élő műsorlehetőségként is, tanulságos drámatörténeti hagyományként is a Szigligeti-életmű. Ez, azt hiszem, annál is szükségesebb lenne, mivel sajnálatosan oly fiatalon meghalt másik közös barátunk, Osváth Béla (akit persze eszembe sincs a két mondattal előbb gyászolt Bóka Lacival egyazon nagyságrendbe állítani) írt közben egy tévedésekkel és tévértékelésekkel teljes, igen rossz Szigligeti-életrajzot, amelyet a szakma – újabb nem lévén – kénytelen az egyetlen szakkönyvként ajánlani mindenkinek, aki Szigligetivel foglalkozni kíván. Ezzel az 1955-ben megjelent könyvvel kapcsolatban hadd meséljek el egy anekdotába illő történetet. Osváth Béla, akinek elég indokoltan az volt a véleménye, hogy én nála többet tudok Szigligetiről is, meg a dráma-felvetette dramaturgiai problé-

mákról is, heteken keresztül járt fel hozzám, hogy témájáról elbeszélgessem, s még azoknak a Szigligeti-drámáknak a tartalmát is én meséltem el neki, amelyeket nem volt kedve vagy türelme elolvasni. Én tanácsoltam könyve szerkezetét. Azután megírta a könyvét, amelyben óvatosan elkerülte, hogy állításai hasonlítsanak azokhoz a megállapításokhoz, amelyeket az én nem régen azelőtt, az Irodalomtörténetben megjelent tanulmányomban megkockáztattam, s riadtan óvakodott attól, hogy engem akár utalás formájában is megemlítsen, mert egy régebbi igen heves – bár nem Szigligetiről, hanem Jókairól szóló – akkoriban a szakmában még soká idézett vita után az volt a véleménye, hogy a hivatalos irodalomtudományi érték-szabvány meg én „rossz viszonyban” vagyunk egymással.

Azóta is ez a könyv a legmodernebb Szigligeti-monográfia. Tehát nagyon is szükséges lenne egy megfelelő „filosz”, aki kellő türelemmel végigolvas legalább annyi Szigligetit, amennyit én életemben elolvastam – úgy 50–60 művét ismerem –, és végre megírja azt a helytálló, viszonylag vég-érvényes írói arcképet, amelyre színház- és drámatörténetünknek szüksége lenne. Ehhez azonban valóban könyv kellene. És erre én, teméntelen egyéb tervem közepette igazán nem érek rá. Ezért, Péterem, engedd meg, hogy az általad kért tanulmány helyett, ezen a halálozási centenáriumon, személyes emlékekről, családi emlékekről, olvasmányi élményekről, régi előadások emlékeiről beszéljek, mégis olyan igénnyel, hogy ezeknek egyik-másikát majd forrástényekként felhasználhatja az az ifjabb „filosz”, aki remélhetőleg előbb-utóbb elszánja magát a Szigligeti-monográfia megírására, de előtte az irdatlan Szigligeti-életmű és közel másfél évszázadnyi kritikai-irodalomtörténeti irodalom elolvasására. Erre a szubjektivitásra az is felbátorít, hogy habár véletlenségből Budapesten születtem, de első emlékeim Nagyváradhoz fűznek, családom révén nagyváradi származású vagyok, mint Szigligeti, aki ha hazajárt a megbékélt szülői otthonba, akkor korábban csizmáit, később cipőit az én nagyapámmal csináltatta, lévén

apai nagyapám nagyváradai suszter, majd cipőkereskedő, a Szathmáry ügyvédék lábbelijeinek készítője évtizedeken keresztül, s akinek örökségeképpen drámatörténetünk Szigligeti Edéje familiáris emlékeinkben, mint a Szathmáryék Jóska fia élt nemzedékről nemzedékre . . . ”

Hát így kezdeném a levelet az Irodalomtörténet főszerkesztőjéhez, de minthogy nemcsak a régen néhai nagyváradai cipésmester unokája vagyok, sőt nemcsak író s némiképpen irodalomtörténész, hanem immár harmincharmadik esztendeje a színház- és drámatörténet tanára is, megpróbálom összeegyeztetni az emlékezést egy olyanfajta értékeléssel, amelyet az az eljövendő monográfiaíró vagy elfogad, vagy elvet, de remélem nem kerül meg.

*

Apám viszonylag kései fia volt nagyapámnak, akinek hosszú élete és két házassága folyamán 14 gyermeke született. Apám után már csak három. Amikor nagyapám 1848-ban 10 éves korában elárvult, mert apja honvédként gyógyíthatatlan sebesüléssel hazatérve hamarosan meghalt, korai kenyérkeresetre fanyalodott, hogy segítse a korán előzvegyült anyát; így lett belőle suszterinas. Más körülmények közt talán hegedűművész lehetett volna belőle, mert már kislányként is jól hegedült, később pedig férfikoráig lakodalmak és keresztelők kedvelt muzsikuszidója volt, így ragadt rá a Hegedüs-Berti név, amely azután ragadványból családi névvé lett, amikor 1894-ben törvényt hoztak az egyforintos okmánybélyeggel kérhető névmagyarosításról. Így lettek a néhai Hirschl Bernát *cipésmester* leszármazottai Hegedüsök (megjegyzendő, hogy ez a Hirschl név is történelmi dokumentum, mivel a családot az első ismert előd, az 1694-ben Nagyváradon kalmárkodó félig őshéber, félig latin néven nevezett Hersel Spiró [azaz a „göndör” Hersel] óta, aki már ottani lakos volt, amikor Savoyai Eugén seregei a törökök alól felszabadították Nagyváradot, a családot még jó évszázadig az igazi, ki tudja, mióta

viselt néven hívták, II. József korában – amikor a zsidók számára kötelező volt a német név felvétele – a hivatalos névadóbizottság a Herselt Hirschle németesítette, holott esküdni mernék, hogy az utóbbi félévezreden belül egyetlen ősomnak sem lehetett köze a szarvasokhoz vagy az egyéb vadászni való állatokhoz, hiszen körösparti kiskereskedők vagy kézművesek voltak mindazóta, hogy okiratos adatok bizonyítják nagyváradai illetőségüket, amely a török hódoltság óta nyomon követhető.) Körülbelül ugyanilyen régóta követhető nyomon a nemes-nemzetes Szathmáry familia nagyváradai jelenléte is. Szigligeti apja (ama Szathmáry prókátor úr) és családja 1848 előtt bizonytalán mészárosmester dédapámtól vásárolta a rostélyost, és Szigligeti nagyapja nyilván az én szépapámmal szállította hozandó vagy viendő málháját, ha nyárra lerándultak a megcsappant birtok kúriájába, lévén az a Szathmáry nagyapa vármegyei magistratus-úr, az én szépapám pedig vásári szekeresgazda. Ezekről a kapcsolatokról kisgyermekkoromban még éltek foszlányos mendemondák apám nagybátyjainak, nagynénjeinek ódonszagú otthonaiban. Hanem az már nem mendemonda, hanem ténybeli emlék volt, hogy amikor a már országos hírű Szigligeti Ede kibékült a nemzetes Szathmáry családdal, az oly nagy haragra gerjelt apával, aki egykoron kitagadta fiát, amiért komédiásnak merészkedett állni, hanem a sikerek, a növekvő hírnév meglágyította a haragvó otthoni szíveket, attól kezdve az író gyakran járt haza látogatóba, sőt ruháit, lábbelijeit apja kézműveseinél csináltatta, és a megbékélt prókátor, a szülők sok-ezeréves és szűnni nem akaró hagyománya szerint, kifizette fiának öltözékeit, még akkor is, amikor talán az a fiú már sokkal többet keresett a fővárosban, mint a vidéki apa. Szigligeti tehát talán mindhaláláig, de mindenesetre apja haláláig az én nagyapámtól rendelte lábbelijeit, és családi hagyományként maradt meg az a mondás, amelyet nagyapám még apám születése előtt sok évvel mondott családi körben: „Úgy látszik, ez a Szathmáry fiú mégis vitte valamire, mert már

nem csizmát, hanem cipőt rendel.” — Ezt a mondatot, azt hiszem, korábban ismertem, mint a Szigligetiről elnevezett színház belsejét.

*

Amikor tehát én úgy négy-ötéves kisfiúként anyámmal először ültem be a Szigligeti-színház vasárnap délelőttjén tartott gyermekelőadására (a *Jancsi és Juliskát* meg a *Babatündért* játszották), és amikor, még iskoláskorom előtt rákapva legalábbis a nyomtatott nagy betűkre, a színház előtt álló mellszobor talpazatán elolvastam SZIGLIGETI nevét, már azt is tudtam, hogy ez a nevezetes férfiú annak a Szathmáry családnak volt valami régi nagybácsija, amelynek háza ott állt a Fűzes utcában, közel a gyaloghíd másik oldalához (mi ugyanis „ezen” az oldalon laktunk), és a ház falán is olvasható volt, hogy ott született 1814. március 18-án Szigligeti Ede. Tehát igazán nem tudnám pontosan megmondani, mióta is tudok felőle. Arra azonban világosan emlékszem, hogy az első Szigligeti színdarabcím, amelyet tudomásul vettem, a *Fenn az ernyő, nincsen kas* volt, és ellentétben valamennyi későbbi, színházi pályára induló tanítványommal, az én számomra ez a fordulat egyáltalán nem okozott megértési nehézséget, mert hozzátartozott a bihari-váradai közbeszéd fordulataihoz. Apám, aki mindvégig, budapesti kereskedő korában is megmaradt „lélekalkat szerinti” nagyváradinak, aki ifjúkora tájszavait és tájfordulatait önkéntelenül is belekeverte, nemcsak csevegő, hanem komoly, esetleg üzleti témájú élőbeszédébe (pad helyett következetesen lócát, szekrény helyett sifont, csomó helyett görcsöt mondott, a lovat lúnak, a hétfőt hetfünek ejtette), a látszatómódra vagy az indokolton felüli költekezésre nem is idézőjeles hangsúllyal, hanem közhelyszerű szóképként mondta, hogy: fenn az ernyő, nincsen kas. Amikor tehát szüleim könyvszekrényében először bukkantam ennek a verses vígjátéknak kisalakú, szürke füzetkiadású példányára, és kibetűztem a címét, kisgyermekfővel is tudtam, mit jelent. De

a legelső igazi színházi élményeim – tehát nem vasárnap délelőtti gyermekelőadás, hanem vasárnap délutáni valódi színházbemenés – közé tartozott, alighanem hatéves koromban *A csikós*, amely akkor olyan igazi nagy irodalmi-színházi-művészi szenzáció volt a számomra, hogy ezért vagyok képtelen eldönteni, valóban olyan nagyon jó dráma-e ez a gatyás-nótás krimi, mint ahogy idestova hat évtizede, évtizedenként másféle indokolással, sőt a világnézet fejlődésével nemegyszer módosuló társadalmi-történelmi értékeléssel tartom, vagy az az első élmény befolyásolja az egyébként magamra általában kötelezőnek tartott szakmai tárgyilagosságot.

Kétségtelen, hogy Szigligeti-képeket mindig is befolyásolták az első találkozások emlékei, amelyekhez túl az apai család érzelmes lokálpatriotizmusán, a tárgyi kapcsolatokon a szerző nevével, a családi hagyományokon a Szathmáry famíliával és Szigligeti személyével, hozzájárult az a véletlen is, hogy még ugyancsak a nagyváradi kisfiú korban egy Szigligetihez szakma szerint jól értő családi jóbarát, látva korán bontakozó érdeklődésemet, kifejezetten tanító szándékkal mesélt mindig elragadtatott, a klasszikusoknak kijáró – s ma már tudom: alaposan túlértékelő – hangon Szigligeti Edéről. Erről a szakmabeliről a hazai színháztörténet alaposabb ismerői szoktak is tudni egyet-mást. Parlaghy Lajosnak hívták, korábban színésznek indult, majd rendező és a nagyváradi Szigligeti Színház igazgatója lett, később a kolozsvári Magyar Színháznak is egy ideig igazgatója volt. Nos, Parlaghy Lajos bácsi történetesen apám iskolatársa, gyermekkorától fogva jó barátja volt, és a háború – az első világháború – éveiben még katonabajtársa is ugyanabban a nagyváradi 1. számú huszárezredben. Nos hát, ebben az időben Parlaghy Lajos bácsi igen gyakran volt nálunk, és nagyon jó kedvvel mesélgetett nekem különböző drámáiról. Tőle hallottam először Katonáról és Madáchról, de Shakespeare-ről és Molière-ről is; a legtöbbet és a legnagyobb szeretettel azonban Szigligetiről beszélt. Fél-

évszázad távolságából visszaemlékezve szavaira, jellemzéseire, úgy rémlik, igen provinciális ízlése volt: azt hiszem a *Kaméliás hölgyet* többre értékelte, mint a *Rómeó és Júliát*, a *Liliomfit* pedig okvetlenül az *Úrhatnám polgár* fölé helyezte. Igazi, régi vágású vidéki színgazgató lehetett, tudása bizonyára igen felületes (apám szerint ifjúkorában színészként úgy hörgött és üvöltözött a színpadon, hogy Othellónak olyan volt, mintha nem is ő fojtaná meg Desdemonát, hanem Desdemona őt) . . . mégis: öt-hatéves koromban igen alkalmas első tanító volt arra, hogy bevezessen a gyönyörűségbe, a drámák tündérvilágába. Az a tény, hogy amint rendszeres olvasó lett belőlem, tehát úgy 8–9 éves koromban, Dörmögő Dömötör sokáig (mág!) szeretett és nagyra tartott kalandjai mellett már izgatott érdeklődéssel olvastam drámákat is – ezt jóérzésben annak a kíváncsiságnak köszönhetem, amelyhez az első lökést a régen néhai vidéki színgazgató adta. S ez vonatkozik mindenekelőtt éppen Szigligeti szeretetére és viszonylag sok művének korai megismerésére (mert arra azután szüleim irányítottak már rövid évekkel később, hogy azért Shakespeare-t és Madáchot olvasni még akkor is jobb, ha először nem is értek meg mindent: olvassam újra meg újra őket, akkor majd megértem; és ha ez kezdetben még nem ment könnyen, anyánk maga olvasta fel nekem és öcsémnek a *Lear királyt* a *Julius Caesart* és nem is egyszer a *Szentivánéji álmot*). De mire elérkeztem a klasszikusokhoz, a több felől is érkező korai befolyások következtében már legalább tucatnyi Szigligetit ismertem, és azt hiszem, hat és hatvan éves korom közt legalább félszáz, de talán még több művét (nemcsak színjátékait, hanem elméleti és emlékező műveit, sőt Isten bocsá' még elbeszélő költeményeit is) elolvastam, jó néhány soha meg nem jelentet is kéziratban vagy színházi sűgópéldányban. És minthogy immár emberöltője tanítok színház- és drámatörténetet, iskolában és iskolán kívül rengeteget beszéltem és írtam róla – tehát még illetékesnek is tartom magamat, hogy ezen a halálózási centenáriumon minden szubjektív előzmény ellenére megpróbáljam

úgy megfogalmazni irodalmi és színháztörténeti helyét, hogy legalábbis vitaalap legyen az ellentmondók számára, de esetleg használható kiindulópont a rég várt filozofnak, aki végre majd megírja az érvényes monográfiát róla.

*

Úgy hiszem, hogy aki eddig olvasta személyes emlékeimet Szigligetiről, megérti, hogy a születésem előtt 34 évvel meghalt drámaíróval némiképpen olyan érzelmi kapcsolatban vagyok, mint azokkal a hajdani dédnagybátyákkal, akiket ugyan személy szerint már nem ismertem, de mégis családi mende-mondákban őrzött emlékfoszlányok révén hozzám tartoznak, jellemzendő és jellemző alakok lennének egy önéletrajzot megelőző családi krónikában, alakjuk példázva színeznék azt a múlt századbeli Nagyváradról induló, Budapestbe torkolló utat, amelynek ismerete nélkül talán el sem lehet mesélni a magyar értelmiség mostani képének kibontakozását. Hiszen irodalomtörténeti közhely, hogy az a döntő fordulat, amely Ady és mellette a Nyugat szellemi forradalmával kezdődött, Nagyváradon következett be, abban a pezsgő és izgatott irodalmi-publicisztikai hevületben, amely a századfordulón oly jellemző arra a Budapesten és Bécsben szinte keresztülnézve, a távolabbi nyugattal akart szinkronban lenni, s amelynek liberális dzsentrijei, dzsentrikkel barátkozó, olykor érdekeikben össze is fonódott s nemritkán egyszerre a francia burzsoát és a helybeli dzsentrit majmoló polgárai városukat nem kis felvágással a „Körös-parti Párizs”-nak szerették nevezni, s ahol ennek a fordulatnak paródiájaként használatos „Pece-parti Párizs” gúny-, illetve öngúnynévben is bennelappang a korszerűség igénye. Ehhez olyan virágzó gazdasági, s hozzá kulturális élet kellett, amely nem akkor keletkezett a semmiből. Ehhez szükség volt a Partium egész múltjára. Ez a Partium, akár a Magyar Királyság vagy olykor átmenetileg a Török Hódoltság keleti vége volt Erdély felé, akár az Erdélyi

Fejedelemség nyugati vége volt Magyarország, esetleg a Török Birodalom felé, évszázadokon keresztül „tranzit” helyzetben volt, és főhelyének, a hajdani Váradnak, majd a három egymásba nőtt helységről – Váradból, Olasziból és Várad-Velencéből – korán egy várossá összenövő Nagyváradnak a történelmi-földrajzi-gazdasági helyzet folytán kereskedelmi központtá kellett fejlődnie. Egyházi központ, szellemi központ, polgárnevelő és polgárt magába szívó, a feudális körülmények közt is a feudalizmusból kinövő és túlfejlődő, hagyományait meghitt szeretettel őrző, s e hagyományokon szakadatlanul túllépő világ volt ez, kellő messzeségben a dunántúli, felvidéki, szepességi, erdélyi német ajkú vagy a komáromi, szentendrei, délvidéki hol görögnek, hol bunyevácnak nevezett, de így is, úgy is szerb polgárságtól s elég közel a Civitas Debreceniensis olykor városi köztársasági életet élő és világkereskedelmet űző címiseihez ahhoz, hogy ez a polgárság eleve magyar legyen, akárhonnét is kerültek oda még a török-kor előtt vagy a török-kor alatt, majd nem sokkal a hódoltság elmúltá után a szépapák. És túl sokáig tartozott az egész Partium az Erdélyi Fejedelemséghez, hogy hagyományul kapja a Bethlen Gábor fémjelezte példás vallási türelmet, ami a liberalizmus történelmi előiskolája volt.

Nagyvárad katolikus vallási centrum volt, de a szabadkőművességnek is az egyik első hazai centruma. Az egyház is, a helybeli (és általában bihari) nemesség nagyon is érdekelt volt az őket is gazdagító kereskedelemben. A kalmár pedig gyakorta éppen támaszának érezhette nemhogy a dzsentrit, de még az egyházat is. Szinte jelképe volt ennek a „coexistentia pacificalis”-nak a javarészt szegény zsidóklakta Katonaváros nevű külső fertály Templom tere, ahol békésen állt egymás mellett régesrég óta egy kis római katolikus, egy kis kálvinista és egy kis zsidó templom. A város legcentrumát jelentő Szent László téren pedig a római katolikus Szent László székesegyházhoz néhány lépésnyi közelségben áll a görög-keleti (vagyis pravoszláv) és a görög katolikus templom, s az innét nyíló

utcákban, békés szomszédokként a kálvinista és a zsidó nagytemplom. És aki a Körös hídján a Szent László térről átsétált a szemközti Bémer térre, ott három kávéházban találkozhatott az üzletelő polgárokkal, politizáló dzsentrikkel és mindenről vitázó újságírókkal meg egyéb értelmiségiekkel. Az egyház és a haladó értelmiség itt késhegyig menő vitákat folytatott, de a késhegyeket csak villogtatták és nem döfték egymásba. Közösen élték saját hagyományukként a réghajdani, rendteremtő Szent Lászlót, aki a német lovagi eszmény helyére itt formálta újfajta magatartás modelljévé a francia lovagi eszményt. A legklerikálisabb érzelmek is a maguk múltjának tudták Vitéz Jánost, aki itt teremtette meg a hazai humanizmus és reneszánsz első hazai otthonát, de az antiklerikálisok is családi érzelmekkel voltak büszkék, hogy itt született, innét indult Pázmány Péter. Ez a Nagyvárad, amelynek szelleme a mi századunk elején a „Holnap” antológiájában tetőződött és hatott egész kultúránkra, már a 18. században olyan előrenéző honoratior-központ volt, hogy Martinovicsék itt képzelték az álmódosva tervezett magyar polgári forradalom egyik kiindulópontját. A 19. században azután még a klerikális reakciót is a hazai szokványnál sokkal magasabb szellemi színvonalon képviselte Schlauch Lőrinc, a liberalizmussal is elkacérkodó, a vallási gyűlölködéssel, nemzetiségi előítéletekkel szembeszálló, Rómáig terjedő tekintélyű bíborospüspök. S ugyancsak az ő idejében Iványi Ödön itt írta meg *A püspök atyafiságával* az első igazán kritikai realista magyar regényt, nemcsak Mikszáthot, de egyben-másban már Móricz Zsigmondot előkészítve.

Ezt az úgyszólván Szent Lászlótól, Vitéz Jánostól és Pázmány Pétertől számítható és Ady forradalmáig, a Holnap országos hatásáig terjedő utat, ezt a folyton izgatott, mindenfajta szellemi törekvésnek otthont kínáló várost egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk a Szathmáry ügyvédék fiának indulásánál. A Pestre kerülő s hamarosan Szigligetivé váló fiatal mérnökjelölt jellegzetesen nagyváradai értelmiségi: egyszerre

volt érzéke hagyományokhoz és a legfrisebb aktualitásokhoz, széles körű műveltsége, amely nem volt mentes a könnyed felületességtől sem, örökös vállalkozókedve, vitatkozóhajlama, lelkialkatának rokonsága az újságírókkal is, a leleményes kereskedőkkel is – így együtt nagyon is jellemző egy akkor is, később is elég széles nagyváradi rétegre, amelyet a századfordulón is ott kell éreznünk háttérként az induló Ady és a kibontakozó Holnap-mozgalom mögött. Ha Szigligeti egy bőséges emberöltővel előbb születik, bizonyára Bessenyeiért, majd Martinovicsért lelkesedő aufklérista, de eléggé óvatos, hogy amikor itt a baj, ő valahogy menteni tudja a bőrét. Ha egy bőséges emberöltővel később születik, idősebb kortársként a Holnap-társaság tagja, talán éppen a színház igazgatója is, rokonszenvezik a szocialista forradalommal, de amikor ebből baj lehet, idejében távolmarad a veszélyes eseményektől.

De minthogy nem előbb és nem később született, tehát úgy volt 1848 egyik nagyhatású előkészítője, hogy a forradalomban semmiféle szerepet nem vállalt, sőt a bukás után ő teremthette újra a magyar színjátszást. Mindig minden újdonságban és újításban benne volt, de úgy, hogy kedves maradjon a konzervatív köröknek is. Segítette mindig a nála tehetségesebbeket, de azért ő sikeresebb szerző volt mindvégig, mint a tehetségesebbek. Úgy volt ünnepezt író és korszerű rutinos rendező, hogy mindennek igen jó tanára is tudott lenni. És a színházat ugyanolyan jól adminisztrálta, mint saját magát. Útja tehát attól kezdve, hogy hátat fordított a mérnöki pályának, és kockáztatva a családi haragot (amely egyébként nem tartott túl sokáig, és erről ő eleve meg is volt győződve) és léte színhelyének a színházat választotta, szakadatlanul feljebb haladt. Húszéves fővel színész (rossz színész), drámaíró (egyelőre igen alacsony színvonalon) és díszlettervező (állítólag igen ügyesen, hiszen jó rajzkészsége miatt gondolták otthon, hogy jó mérnök lesz belőle) – negyvennégy évvel később pedig úgy hal meg, mint ugyanannak a Nemzeti Színháznak, amelynek első pillanatától kezdve titkárként lelkes szolgálója

– az igazgatója (kitűnő igazgató), főrendezője (kitűnő rutinnal és magánál is jelentékenyebbeket nevelve), a színházi tudományok tanára (valóban tudós színvonalon) és több mint száz megírt és előadott dráma áll mögötte, amely látványos sikereket, könnyeden tudomásul vett bukásokat, és irodalmi elismertetést hozott a számára.

Ezekről a drámákról kellene végre megírnunk a régóta szükséges monográfiát, amelyből végül is egy olyan egyetlen értékű író arculata bontakoznék ki, akinek a legtöbb műve kockázat nélkül illethető a „silány” jelzővel, miközben ezek között is számos olyan kordokumentum akad, mint a méltán elfelejtett hajdani riporterek mégis gyakran újraolvasandó cikkeiben, tárcáiban. Műveinek nem kis része egy elmúlt ízlés átlagtermése, a silány fölött, az időtálló alatt. Remekmű – egy némiképpen is igényes mércével mérve – talán nem is akad az irdatlan életműben. De mégis van jó néhány – úgy tíz körül lehet a számuk –, amely nélkül nem mondható el a magyar drámatörténet, mivel összekötőkapocs Kisfaludy Károly olykor nem kevésbé felületes, de mégis új irodalmat teremtő kezdeményezése és a századfordulót előkészítő szerzők, elsősorban Csiky Gergely, és némileg Bródy Sándor között. És ezen a néhány fontos színházi életműben belül akad négy-öt, amely maradandó értékű, jó irodalmi mű és élő műsordarab a mi színházaink számára is. Kezdeményező ereje pedig mégis mégis odasorolja őt irodalmunk klasszikusai közé (hacsak olyan nagyságrendben is, ahogy az Aprószentek is beletartoznak az Acta Sanctorumba). Annyit mindenesetre máris állapítsunk meg, hogy jelentősége színházunk történetében, drámánk fejlődésében sokkal fontosabb, mint bármelyik műve külön-külön, vagy akár műveinek összessége.

*

Egy ízben azt vallotta egy önéletrajzi írásában, hogy szülei legszívesebben vették volna, ha papnak megy, ő azonban azt válaszolta apjának: „Ehhez én sem elég szent, sem elég kép-

mutató nem vagyok.” A szellemes kibúvó jól jellemzi egész magatartását, viszonyát eszmékhez, elvekhez, világnézetekhez. Igazán semmit sem hitt és semmit sem tagadott. Nem volt vallásosan hívő, mint családja, de nem volt hitetlen, vallástalan sem. Ha filozófiai pontossággal kívánnók megfogalmazni, nyilván *agnosztikus deista* volt, mint a 18. század végső negyedétől mindmáig az európai értelmiség nagy része, amely a tételes teológiákat már csak szeretett vagy nem szeretett, de komolyan venni képtelen történelmi emlékek tartja, de azt sem tudja elképzelni, hogy az egyre jobban megismerhető materiális valóságon kívül, illetve mögött nincs egy értelem és tapasztalat útján megközelíthetetlen másféle valóság, amely valamiképpen – első mozgatóként is, szüntelen hatással is – befolyásolja vagy irányítja az érzékelhető világot. Szigligeti emberi egyénisége, írói-színházművészeti életműve pontosan az átlagát fejezte ki ennek a nemesi gyökérzetű polgári liberalizmusnak.

Sikereinek fő oka, hogy maga is mindig azt hitte, amit nézőinek legnagyobb része hitt, érzett és gondolt. Egy író, egy művész, egy művészetszervező sikere vagy sikertelensége legalább annyira jellemző közönségére, mint saját magára. Szigligeti, a drámaszerző – hol jobban, hol gyöngébben – mindig pontosan azt adta, amit korának közönsége tapsolnivalónak tartott

Írói útjának első korszakában, tehát 1848-ig, a haladás és maradiság küzdelme a színpadon a romantikán belül, a francia és a német típusú romantika ellentétében nyilvánult meg. Victor Hugo olykor rémdrámát súroló áltörténelmi vadromantikája a liberális haladást, az antifeudalizmust, olykor – mint *A király mulatban* vagy a *Ruy Blasban* – egyenest a forradalom idézését jelentette. Ezt a hugói hangütést igyekezett átvenni drámaíróink haladó célzatú akkori nemzedéke. És lehetett Vörösmarty sokkal, de sokkal költőibb, lehetett a tragikusan torzónak maradt Czákó Zsigmond zseniálisabb ígéret, Obernyik Károly elegánsabban és irodalmibban tehetségesebb – az igazi, a tartós siker hamarosan

Szigligetihez szegődik. Ha ő hugói, akkor valódi áltörténelmi rémdrámát ír (*Dienes*), ha a kor tényleges problémáihoz nyúl, egyszerre ponyvább ízű is, de újságírósan publicisztikusabb is, mint pályatársai (*Szökött katona*), ha a bécsi fennhatóság, a metternichi rendszer elleni közérzetet akarja kifejezni, vezércikkeknél hatásosabb, átlátszó jelképű történelmi drámákkal mozgósít (*Vazul, Pókaiak, Aba*), és ami mindennél fontosabb, a *Szökött katonával* kezdett és a *Csikóssal* élete egyik legjobb művét megalkotó bűnügyi drámával megteremti azt a népszínművet, amely a közönség szemében a Petőfi–Arany–Tomba fémjelezte népiesség színpadi megfelelője.

De éppen a *Csikós*, ez a valóban az urakkal szemben a nép igazát hirdető, kitűnően szerkesztett krimi meg is felelt annak a politikai tartalomnak, amelyet ezidőben a legmagasabb irodalmi fokon Petőfi képvisel. Ekkor, 1847-ben éri el politikai fejlettségének csúcspontját. Amikor ez a forradalmiság már veszélyesnek látszik, Szigligeti – akárcsak közönségének jó része – jó lépéssel hátrálni is fog. Hasznos előkészítője ő is a forradalomnak, de lélekalkata szerint ugyanúgy nem forradalmár, mint a nála összehasonlíthatatlanul nagyobb művész, de hozzá hasonlóan képlékeny lelkű és közönségével úgyszintén mindig azonosuló Jókai. Optimista jókedvvel vetik magukat a forradalom első hullámába, de amikor vihar ígérkezik, hamarosan keresik a biztonságos partot.

A forradalom idején Szigligeti megírja az egész rövid korszak legsikeresebb drámáját, a *II. Rákóczi Ferenc fogságát*. – Saját és közönsége optimizmusára, amelyet az első nekilendülés, a könnyű győzelemnek tetsző március 15-e táplál, nagyon jellemző az a valójában képtelen, és lényegében mélységes történelmi hazugságot kifejező koncepció, hogy történelmünk egyik legtragikusabb nagyjáról happy-endes drámát ír. A kuruc vezért ebben nem mint kuruc vezért mutatja be, hanem mint tétova ifjút, aki boldog és boldogító kibontakozásként elfogadja a történelmi feladatot, hogy nagyúr létére a nép élére álljon; anélkül, hogy akárcsak sejtetné is a tragikus

végkifejletét. Mintha csak valaki úgy írta drámát 1848–49-ről, hogy nem március 15-ével kezdődik, hanem azzal végződik.

Szigligeti a forradalom kitöréséig tudott forradalmi lenni.

Drámatörténeti jelentősége ezekben a reformkori, forradalomra váró esztendőkből a legfontosabb kezdeményezők, és nagy ritkán a jelentékeny megvalósítók közé is sorolja. Elsősorban azzal, hogy megteremtette a magyar népszínházat. Mert ő teremtette meg. Gaál József kitűnő *Peleskei nótáriusa* – amelyet Szigligeti indulása idején, 1835-ben mutatnak be – a valójában még csak műfaji rokonságban sincs a népszínházzal, noha sokan innét szeretik datálni ezt a sokáig oly divatos zenés-táncos, egyre inkább falusi tárgyú operetté váló színházi műnemet. A *Peleskei nótárius*: perszifláz. Gvadányi kisnemesi eszményképének, a Budára érkező patriarkális életformájú és szemléletű, konzervatív kisúrnak igen mulatságos megfricskázása, a Gvadányi-féle maradiság-eszmény liberális szellemű kicsúfolása, sokkal közelebbi rokona a száz évvel későbbi „musical comedy”-nek, még Brecht *Koldusoperájának* is, mint a Szigligeti intonálta népszínházi műnek. Úgy, ahogy a *Szökött katonában* vagy éppen a *Csikósban* a népszínházi útjára indul, valóban ugyanannak az irodalmi törekvésnek színházi változata ígérkezett, amelyet a költészetben legmagasabb fokon Petőfi valósított meg. Népi világa és „couleur local”-ja, nemességellenes társadalomkritikája, helyzeteinek – a szerencsés kibontakozás ellenére is – tragikus lehetőségeket felmutató és a hazai valóság jellegzetes viszonyaiból táplálkozó jellege, így együtt a romantikán belül is nem kevés realista igényt és realizmus-előkészítő lehetőséget rejt magában. És éppen a *Csikós* gondosan szerkesztett, jól felépített, szemléletes jellemeket formáló mű. Témája, az ártatlanul megvádolt csikóslegény megigazulása és a bűnöző uraság leleplezése, az öreg csikós Sherlock Holmest előlegező nyomozó elméje az izgalmas (ma is izgalmas) drámát odakapcsolja a világirodalomban akkor éppen egészen friss bűnügyi irodalomhoz. Hiszen Amerikában Poe ezidőben írja a

műfajteremtő *Morgue utcai gyilkosságot*, amelyet Szigligeti még nem ismerhetett; Eugen Sue ponyvát súroló, de mégis társadalmi igazságért küzdő, bűnnel és bűnüldözéssel teljes regényei – főleg a *Párizs rejtelméi* – éppen divatosak, s ezeket a művelt Szigligeti bizonyosan ismeri; Nagy Ignác, majd Kuthy Lajos ugyanebben az évtizedben írja az első hazai bűnügyi regényeket, sőt még az írói fellépése pillanatától élő klasszikusnak számító Jósika Miklós, a régmúlt századok első igazán világszínvonalú magyar idézője (akinek írói nagyságát az sem rendítheti meg, hogy nyelvújítás-mérgezte nyelvezete számunkra már elavult, tehát ugyanúgy fordítani kellene mai magyarra, ahogy Villont franciára vagy a *Nibelungen-Liedet* németre fordítják), ez az igazi regényíró Jósika sem retten vissza a bűnügyi irodalomtól és a *Kétemeletes ház Pestenben* alighanem jobb krimi írt, mint azóta bármelyik magyar bűnügyi regényszerző. És azt hiszem – remélve, hogy állításom nem a korai keletű élmény maradandóan torzító hatása –, hogy a *Csikósnál* sem írtak azóta sem jobb magyar bűnügyi drámát. Ennek a bűnügyi drámának a formája azonban már pontosan az, amit ettől fogva népszínműnek nevezünk: énekes, paraszti körben játszódó, tragikus lehetőségű helyzetből szerencsés kibontakozásig vezetett színpadi játék. Vagyis operett.

Csakhogy ennek az operettnak kezdetben haladó társadalmi kritikája volt (és ez sem magában álló jelenség, hiszen a nemsokára már világdivatú Offenbach, illetve szövegíró munkatársai, Melilac és Halévy, nem kevésbé a francia polgári világ kritikusai, mint valamivel még öelőttük Szigligeti a magyar nemesi társadalomé). Alighanem ez a legfontosabb és legdöntőbb kezdeménye 1848-ig. Emellett azonban, ha nem is egyedül, de alighanem a legnagyobb hatással ő viszi győzelemre *színpadunkon* a francia, azaz Hugo-típusú *romantikus* történelmi drámát is, amely minden borzalmával a liberalizmust, a demokratikus nemzettudatot és az elnyomásellenességet fejezi ki a maga áttételes, de félre nem érthető módján. És a jó

néhány sikeres előkészítő próbálkozás után ebben a műnemben is sikerül egy irodalmilag hatásos, sőt jellemeiben hiteles tragédiát írnia: a *Grittit*. Persze ne Katona József mércéjével akarjunk mérni. A *Grittit*, a nagyformátumú lelkiismeretlen karrierista tragédiáját az akkori színpadokon népszerű hasonló műnemű drámák mellé kell állítani: Scribe, Sardou, Iffland, Raupach, Schenk vagy az itthoniak közül Obernyik vagy Tóth Lőrinc történelmi drámái mellé. (Odaállíthatjuk a valamennyinél zseniálisabb Czakó Zsigmond színre már nem kerülő, végső műveihez is, amelyekben történelmi témákkal kísérletezett, s amelyek olvastán magunk se tudjuk, hol a lángelme, a megbomlott lélek és az összezapott fércmű határvonala; gondolok itt a *János lovagra* vagy a *Szent László*-drámára.) Obernyik írőbb író volt Szigligetinél, de legsikeresebb történelmi drámája, a *Brankovics György*, szerelenebb, és valljuk be, gyengébb mű a *Grittinél*. Tóth Lőrincnek pedig legjobb drámája, *Az atyátlan* — amelyet elég méltatlanul felejtettünk el — sem éri el éppen ennek a Szigligeti-tragédiának, ritka kivételként, zavartalanul színvonalas, s ugyanakkor nagyon színszerű irodalmiságát. Semmivel sem gyöngébb mű ez, mint a komoly hangvételű Scribe, Sardou vagy, hogy német példát is mondjuk, Schenk-drámák; a *Portici néma*, a *Tosca* vagy a *Belizár*. (Persze az előbbieknél nem Auber zenéjére gondolok, amelyet nagyon szeretek, nem is Pucciniéra, amelyet nagyon nem szeretek: nem a híres operákat említem, hanem a híres drámai műveket, amelyek alapján idővel ugyanúgy készültek az operák, nemcsak Tóth Lőrinc *Hunyadi Lászlójából* és Katona *Bánk bánjából*, de mint ahogy nálunk Erkel Obernyik *Brankovicsából* is operát komponált.)

Szigligeti tehát színpadi irodalmunk hatásos szerzője, a forradalom előtti haladó irodalom jelentékeny alakja, aki számos, főleg publicisztikai hatásokra felépített sikeres műve közt két igazán jó drámát — a *Grittit* és a *Csikóst* — írt. Ilyen előzmények után ő volt a szerzője a forradalom kezdő

szakaszában kelt legoptimistább és igen ügyesen komponált, részlettényeiben inkább áltörténeti, mint igazi történelmi Rákóczi-színjátéknak.

A forradalom és a szabadságharc tragédiája azonban hamarosan szétfoszlatja az optimista reményeket. Jókai, aki pedig a forradalom egyik vezére volt, már szeptembertől kezdve békés kiegyezésre vágyódik. Szigligeti, aki még csak politikai vezér sem volt, elszürkül, és Jókainál is könnyebben menti át magát. Szigligeti szinte azonnal a bukás után „szalonképes” a győztesek, az elnyomók szemében. Még magyar színházat is rendezhet Pesten. A következő közel két évtizedben lényegében hasonló a szerepe Jókaiéhoz: vigasztalni az elkeseredetteket, táplálni a reményt, és annyira emlékeztetni a nemzeti közeli vagy távolabbi múltra, amennyire az éppen adott cenzurális körülmények közt lehet.

*

A fordulópont Szigligeti életében is, írói útján is: a *Liliomfi*. Ezt a vitathatatlanul kitűnő vígjátékot még 1847-ben kezdte el írni, a forradalom mámoros heteiben abbahagyta, a szabadságharc még sikeres szakaszában folytatta a jókedvű játék gondos építését, majd a nemzeti tragédia idején – szinte menekülve az elkomorult és borzalmakkal teljes külvilágtól – befejezte. De talán másképpen fejezte be, mint ahogy eleve elgondolta. Egy némiképpen hasonló tárgyú színjátékában, a *Vándorszínészekben*, a színésznek állt nemesúrfi nem megy vissza a biztonságot adó ősi kúriába, hanem vállalja a bohémságában is nemzettudat formáló művészi létbizonytalanságot. Hiszen ezt tette maga Szigligeti is, aki nem ment vissza a Szathmáryék nagyváradi dzsentrivilágába, hanem vállalva a gyakran bizonytalan holnapot, szülővárosának izgatottan haladó szellemét, kultúráját, polgárosodni akarását, és nem is ritkán felvágós felületességét hozta el és képviselte országos hatással a fővárosban.

Az mindenesetre eléggé különös, hogy a tragédia után újrainduló magyar színjátszás, a nemzeti komorságok közepette

egy bohózzal indul, még hozzá egy olyan bohózzal, amelyben a vándorszínésznek szökött úrfi, amikor kivívja szerelmét, hátat is fordít a polgárosító hivatásnak, és hazamegy most már nem nemesúrfinak, hanem ifjú házas nemesúrnak, persze afféle aufklérista, a haladással továbbra is rokon-szenvező, polgárosodást igénylő, de semmit sem kockáztató vidéki tekintetes úrnak. Szigligeti, aki nem így folytatta útját, még el is túlozta saját opportunizmusát. Hiszen ennek a kitűnően megírt, de lényegében igen léha világnézetű komédiának az az igazi mondanivalója, hogy művelt és szellemes fiatal uraságnak jó kaland, jó kirándulás a haladás szolgálata, de azután mégis az a legfontosabb, hogy megtaláljuk a szerelemrevaló élettársat és menjünk vissza okos és szellemes nemesúrnak; legyen meg a véleményünk, de ne éljünk veszélyesen.

Talán éppen ez volt a titka a dübörgő sikernek a közbánatok közepette. De nyilván nemcsak ez, hiszen a *Liliomfit* nem lehet úgy felújítani, hogy elmaradjon a siker. Helyzetei, alakjai, bonyolítása, játékos könnyedsége talán egészen Molnár Ferenc legjobb és legléhább szemléletű komédiáiig ezt a *Liliomfit* avatják a legjobban megírt magyar vígjátékká. Kétségtelen, hogy van még néhány jó Szigligeti-vígjáték is, komoly hangú dráma is . . . de ha csak a *Csikóst*, a *Grittit* és a *Liliomfit* írta volna, sokkal nagyobb írónak tartanók, mint összes művei ismeretében.

A filológia nemzedékről nemzedékre keresi, és nem találja a *Liliomfi* forrását vagy forrásait a külföldi irodalmakban. A filológia ugyanis nem tudja elképzelni, hogy egy magyar írónak eszébe juthat valami olyan is, amit nem külföldi szerzőnél olvasott. Egészen bizonyos, hogy a *Liliomfi*nak nincs semmiféle idegen forrása, ez Szigligeti legszemélyesebb ügye: a színésznek álló nemesifjú és a családja. A *Vándorszínészekben* is, más utalásokban is vissza-visszatér életének erre az alapélményére.

*

Szigligetinek szerencséje is volt: a sikeres indulás után, a jól megüzott forradalom után úgyszólván egyedül maradt a „placcon”. A mindenkinél zseniálisabbnak ígérkező Czakó még 1847-ben öngyilkossággal lépett ki a sorból. Az elegánsabb, irodalmibb, filozófiailag is megalapozottan szélesebb látókörű Obernyik az ötvenes évek első felében a kolera áldozatául esik. Az *Atyátlantól* kezdve a kezdeteknél sokkal többet ígérő, rendkívül nagy műveltségű Tóth Lőrinc, 1849-ben mint drámaíró, mindörökre elhallgat, illetve hátat fordít az irodalomnak, hogy országos hírű és tekintélyű jogtudós legyen. Igaz, 67-től lelkes kiegyezéspárti, de drámát akkor se ír és öreg korában egész más ajtón lép vissza az irodalomba: mint szellemesen gúnyos epigrammák költője. A később fellépők közül Toldy István tragikus fiatalon hal meg, Jósika Kálmánt, a naturalizmus hazai előfutárát pedig kritika is, közönség is szinte egyhangúan elutasítja, és sokkal jobban méltányolják a nagyemlékű Jósika Miklós unokaöccsében, hogy a világ egyik legelső biciklibajnoka (világszenzáció volt, amikor Budától Párizsig kerékpározott... az akkori országutakon!), mint hogy kiábrándítóan sivár drámákat írt a családi élet hazugságairól, sőt egy ízben még a pesti bordélyházakról is, mely műve egyetlen botrányos előadás után úgy lekerült a műsorról, hogy még sűgőpéldánya sem maradt meg; szerencséire Csiky Gergely látta, és saját bevallása szerint nagyon is hatott rá ez a bátran szemérmetlen színjáték.

Szigligetinek tehát nem volt igazi versenytársa, ezért kockázat nélkül nagylelkűen támogathatta rendezőként is, művészeti vezetőként is, végül színigazgatóként is a jelentkező drámaírókat, akiknek java része az ő példaadása nyomán főleg népszínműveket írt. Szigligeti volt a példa és a norma. Ő pedig nemcsak a műnem megteremtője, de hamarosan az elzüllesztője is. Igaz, a liberális-humanista célzat mindig is erkölcsi alapja maradt. De míg az 1848 előtti népszínművek világa közel volt az akkori falu valóságához, problémái igazi problémák – a tömegvizasztalás esztendeiben a népszínmű

egyre inkább falusi idillé változik. A paraszti gondok helyett javarészt híg szerelmi történetek, szerelmi bonyodalmak a tárgyai. Vagy, ha részvétet akar ébreszteni indokolatlanul megvetett típusok iránt – mint *A cigányban* vagy *A zsidóban* –, akkor belevész a szentimentalizmus olcsó könnyfakasztásába. Ez a népszínmű egyre inkább igazi súlytalan operetté válik, jóságos földesurakkal, akik nagylelkűen megoldják a megvetettek, a kisemmizettek vagy a szerelemre vágyó ifjak problémáit. Az elnyomatás esztendei alatt nem időszerű a 48-ban még részben haladónak is bizonyult hazai nemesség kritikája.

A hatvanas években maga Szigligeti ismeri fel a népszínmű eljelentéktelendését, és az újdonságok iránti mindig is meglevő, újságíró jó érzékével a népdráma felé próbál kievickélni. Jósika Kálmán naturalizmusa, amely a kezdeteinél elrekedt, szinkronban volt az akkori világirodalommal. Szigligeti óvatosabban igyekszik valamit belopni a naturalizmusból, hogy a nép ábrázolásában mégis újra közeledjék a valósághoz. Így születik meg végre megint egy igazán jó műve, *A lelenc*. (1863). Ez nem operett, itt nem zenélnék, nem énekelnek. A parasztság és a városi kispolgárság határvidékén játszódik a bár szintén happy-endes, de mégis igazi komoly problémát érintő, a kitett törvénytelen csecsemő anyjáról szóló dráma. S habár a cselekmény romantikusan bonyolított, mégis már-már az kezdődik vele, ami majd Bródy Sándor *Dadájában* fog nagyon sokára folytatódni. (Abonyi Lajos, aki Szigligeti után és Bródy előtt próbálkozott a népdramával, kritika és közönség ugyanolyan egyhangú elutasításával találkozott, mint Jósika Kálmán.) – Szigligetit a népábrázolásban csakis az operettszerű népszínmű útján lehetett folytatni még igen sokáig; hatása ezen az úton Gárdonyi *Boráig*, Móricz *Sári bírójáig* terjed, sőt talán a mi emberöltőnkben Urbán Emő paraszti tárgyú, immár szocialista eszmei töltésű falusi idilljeiig.

Szigligeti azonban folytatja a történelmi drámákat is. Ezeket tartja lényegesebb, irodalmibb műveinek. A Nagy

Constantinusról szóló *A világ urában* egyenest schilleri kívánna lenni. És ez nem neki való. Szigligeti akkor se költő, ha versben ír, és valójában sohase tudja átélni az emberi nagyságot. A kényes témáktól pedig óvatosan tartózkodik. Tanulságos példa, hogy Jókai *Dózsa Györgyét*, amelyet egyébként Szigligeti rendezett, milyen elutasító felháborodás követte. És amit Jókai, a közönség bálványa és a valóban nagy íróművész mert, azt nem merte a népszerűségére is, hivatali szalonképességére is óvatosan ügyelő Szigligeti. Ebből a korból viszonylag legjobb történelmi drámája a *Béldi Pál*, amely lényegében Jókai *Erdély aranykora* című népszerű regényének, illetve egyik mozzanatának dramatizálása. De ez sem vetekedhet a *Grittivel*. Ahogy azonban közeledik 67, akárcsak Jókai – aki az egész irodalomnak irányt tudott mutatni, mert nemcsak igazán nagy művész és igazán mindig érdekes író volt, de idegeiben, ujjahegyével érzekelte-tapintotta a történelmet és a közönség történelemformálta lelkét – Szigligeti is egyre gyakrabban fordul vissza 1848 emlékéhez. A *Bujdosó kuruccal* és az *Üldözött honvéddel* a 60-as években már vállalta a hivatalok megdöbbenését és haragját is, hiszen a téma melléje állította az egész közönséget.

A hatvanas években már lehetett kurucokat, sőt negyvennyolcas honvédeket is idézni . . . a kiegyezés reményében és szellemében.

*

A kiegyezés alapvető paradoxona, hogy lelkes 48-asok csinálták, azzal a megfontolással, hogy az adott körülmények közt nem lehet okosabbat csinálni.

Deák Ferenc, Eötvös József a forradalom minisztere volt, Andrássy Gyula, Tisza Kálmán a szabadságharc legendás honvédtisztjei, üldözöttek, halálrakeresettek. (Jókai a 48-as Tisza Kálmánról mintázta Baradlay Ödön szabadsághős figuráját.) A forradalom egykori liberális szárnya – élén Jókaival – még azt is hitte, hogy 1867-ben azt lehet folytatni,

ami abbamaradt 1848-ban. Az újságíró szellemű Szigligeti élete legkülönösebb, de felettébb dokumentumerejű drámájában, az 1867-ben kelt *Halottak emlékében* egy családi konfliktust mutat be, amelyben a reakciós apa és a forradalmár fiú egymás ellen lép fel képviselőjelöltnek, s mindketten ugyanarra a hősi halottra, a szabadságharcban elesett idősebb fiúra hivatkoznak: az apa számára fiát megölte, hogy forradalmár lett, az öccs számára példakép a szabadság mártírjává lett fivér. És a 67-es fiú 48 nevében győz az apával szemben. Történések vitatkozhatnak a dráma ideológiai tanulságán, de korrajznak kitűnő, múlhatatlan dokumentum 1867 közhangulatának legalábbis egyik részéről. Azt hiszem, Szigligeti egyik főműve. Annál különösebb, hogy egykori sikere ellenére máig sem jelent meg, csak kéziratos sűgópéldányban olvasható a múzeumban.

*

1867 után Szigligeti még 11 évig él, és szinte diktátora a színházi életnek. Kitűnő színművészeket fedez fel (például Vízváry Gyulát és Jászai Marit), pártolja az egyelőre újromantikusként jelentkező, majd kitűnő klasszikus műfordítónak bizonyuló Csiky Gergelyt, akit ő kezd rábeszélni a társadalmi drámára. De a *Proletárokat* Szigligeti már nem érte meg. Lelkesen segíti a nála jelentékenyebb rendezőket, mint az örök kísérletező Molnár Györgyöt és a hamarosan színházi főalakot, Szigligeti világviszonylatban is jelentékeny utódját előbb a főrendezői, majd az igazgatói székben: Paulay Edét. Népszerű ember a színházi világban, szélesíti a műsort, könnyűvé teszi az új írók jelentkezését. 1875-ben maga is segíti, hogy a Nemzeti mellé megalakuljon a Népszínház a könnyebb fajsúlyú színjátékok számára. Van úgy, hogy egyszerre játszanak Szigligeti játékot mind a két színházban. A közben megszületett Színiakadémia igen jó tanára. Tankönyve, *A dráma és válfajai* máig is jelentékeny darabja a hazai szakirodalomnak.

1875-ig művészeti vezetője a prózai résznek, hiszen addig az operáknak is a Nemzeti az otthona. De a Népszínház mellett az Opera is végre leválik. Akkor lesz Szigligeti színházának igazgatója. Ez az év a kezdete Tisza Kálmán másfél évtizedes miniszterelnökségének. Az egykori negyvennyolcas hős, a 67-ben még fenegyereknek tűnő ellenzéki vezér, átveszi a kormányt és Ferenc József legkövetkezetesebb kiszolgálójának bizonyul. Még mindig nagy adóssága a történelemnek a Tiszák történetének elemző megírása. De ezt sem lehet megírni a bihari dzsentrivilág aiaapos ismerete nélkül. A bihari Tisza Kálmán 1875-ben kerül az ország élére, és a nem kevésbé bihari Szigligeti ekkor lesz hivatalosan is a magyar színházi élet ura. Nem tudom, mi a közvetlen összefüggés, de saját bihari múltam alapján idegrendszerem mélyén érzem ezt az összefüggést. (Nagyapám egyik büszkesége volt az is, hogy egy ízben Tisza Kálmánnak készített csizmát díszmagyarjához).

Szigligeti, a drámaíró pedig aktualitás iránti érzékét soha olyan érzékenyen nem tudta érvényesíteni, mint ezekben a végső esztendőkkben. Láta, jelezte és leleményesen elkente a tényleg adott problémákat. Népszínművet írt a kivándorlásról (*Az amerikai*), a világrengető Párizsi Kommün korában a munkásmozgalomról (*A strike*, azaz mai írásmóddal: *A sztrájk*). Egyik rosszabb, mint a másik, de meghökkentően akutális. Meg akarja írni végre a nagy, a klasszikus történelmi drámát, a Schillerhez méltó drámát. A Schillert és Puskind egyként izgató Demetrius-Dmitrij témát fogalmazza át magyar történelmi tragédiává. Ez a *Trónkereső*. Sokan elhitték, s írták is, hogy főműve. Nem az, nem jó, még csak nem is eléggé érdekes dráma. Tessék egymás mellett elolvasni a *Borisz Godunovot* és ezt, vagy Schiller *Demetrius*-töredékét és ezt – azonnal kiderül, hogy igen rosszul sikerült utánézés. Pedig milyen jó téma Borisz herceg igénye a trónra, amelyről eldönthetetlen, hogy jogos-e vagy sem. Az író alatta maradt témájának. Holott körülbelül ugyanebben az időben sikerült egy olyan történelmi drámát írnia, amely méltó a *Gritti szerző-*

jéhez. Egy egykori dán karrierista dicsőségének és bukásának tragédiája: a *Struensee*. Ünnepi előadásban mutatták be, mint a szerző 100. drámáját. Kétséges, hogy hiteles-e a szám. Hiszen Szigligeti maga sem tudta, igazából hány színpadi művet írt. De a *Struensee* jó darab. Dialógusai hatásosak, jellemei hitelesek. Igazi nagy embert sose tudott szemléletesen színpadra állítani, de egy leleményes, ügyes karrieristát igen. Gritti is az volt, Struensee is az, habár ő nemes eszmék nevében. Egy kicsit Ruy Blas: annyival linkebb a francia mintaképnél, amennyivel Szigligeti linkebb volt Hugónál.

Ez a „link” jelző ugyanolyan ismeretes volt gyermekkorom Nagyváradján, mint felnőttkorom Budapestjén, és egyáltalán nem azonos azzal a német szóval, amely a szótár szerint magyarul *balt* jelent, habár nyilván ebből származott. A magyar – persze nem irodalmi, nem választékos, hanem szlengesen köznapi – link szónak, azt hiszem, nincs pontosan fedő szinonímája, csereszava; körülírva: egy kicsit szélhámost, de mégse becstelent jelent, benne van a kedves, ügyesen ügyeskedő, eléggé megbízhatatlan, könnyeden vállalkozókedvű, de közben mégis óvatos, aki hajlamos arra, hogy lehetőségeiben és életszínvonalában a valóságnál többet mutasson, vagyis a bihari-váradai régi népies fordulattal olyan ember vagy magatartás, akire vagy amelyre azt mondják, fenn az ernyő, nincsen kas. Nos, a karrierista jellemet a *Gritti*ben is, a *Struensee*ben is saját átlagszínvonalán felül ábrázolni tudó Szigligeti, élete egyik legjobb vígjátékában, a *Fenn az ernyő, nincsen kas*ban a jellemkomikum és a társadalmi szatíra erejével tudta megragadni a linkséget. A *Liliomfi* mellett ez a legjobb komédiája. Még stílusban is többet adott itt, mint abban az általában elég száraz, prózai szabatosságban, amellyel alakjait – még verses drámáiban is – beszélteti. Itt stílszerű a hangsúlyozott köznapiasság a verses szövegben, a komikus hatású párrímek a hétköznapi hanyagsággal pergő dialógusokban. Ez a bohózat a dzsentri- és polgári-linkségek enciklopédiája: a módjáról felül költokező hozományvadász és a

módján felül költekező, leányuknak férjet fogni kívánó család találkozása. Nem avuló helyzet, tehát bármikor aktuális. Itt is, mint oly ritkán, sikerült Szigligetinek többet, maradandóbbat adni saját színvonal átlagánál. Ennek sem kell keresni a forrását, ehhez éppen elegendő személyes tapasztalata volt egy pesti – élete végső éveiben budapesti – körülmények közé kerülő, polgári életet élő váradi dzsentrinek.

*

Tulajdonképpen beszélni kellene Szigligetinek azokról a törekvéseiről is, amelyekkel a magyar realista társadalmi drámát akarta megvalósítani, elsősorban a nemesi-polgári összefonódásról és belső ellentétről szóló *A fény árnyairól*, amelynek sivár mindennaposságához oly indokolatlan a szöveg shakespeare-i vagy Katona József-i rímtelen jambikus verselése. Bizonyára van is némi előkészítő jelentősége ennek a törekvésnek, és talán *A fény árnyai* sem olyan gyenge unalmas dráma, mint amilyennek én veszem tudomásul, amióta csak ismerem. Az oly jófülű, érzékeny ítéletű Galamb Sándor is jelentékeny drámának ítéli, ha nem is hallgatja el fenntartásait. Lehet, hogy nekem azért nem tetszett sohasem, mert viszonylag későn olvastam először, amikor már ismertem a francia tézis-drámák hasonló, de jobb darabjait, és főleg ismertem már Csikyt, akit első találkozástól mind a mai napig sokkal többre értékelek, mint irodalomtörténetünk közvéleménye. Csiky társadalmi drámái mellett felettébb halovány Szigligeti valamennyi úgynevezett polgári drámája, beleértve *A fény árnyait* is. De azt mégis elhiszem, hogy mint oly sokmindenben, itt is kedvescsináló, ösztönző erejű volt.

Ha pedig egyszer azt mondanák nekem, hogy állítsak össze egy olyan gyűjteményes kötetet, amely a legmagasabb színvonalán mutatná be Szigligeti Edét, akkor az irdatlan és túlvégyes életműből én a következőket emelném ki: *A csikós*, *Gritti*, *Liliomfi*, *A lelenc*, *Halottak emléke*, *Fenn az ernyő*,

nincsen kas és Struensee. – Aki ezt a hét színjátékot írta, sokkal nagyobb író, mint aki a száznál is több darab szerzője, aki – mi tagadás – színháztörténetünkben jelentékeny, de irodalmilag némiképpen link jelenség volt. De az mégis lehetséges, hogy kihagytam néhányat a saját színvonalánál magasabb és maradandóságot igényelhető művei közül, hiszen ötven-hatvannál nem olvastam többet műveiből. Aki majd azt a szükséges monográfiát mégis meg fogja írni, az nem kerülheti el azt a filosz-kötelességet, hogy végigolvassa türelemmel valamennyit . . . Hátha ezeknél is talál egy-két még jobbat. De talán annak az eljövendő monográfiaírónak sem lesz fölösleges, ha elolvassa ezeket az oldalakat is, amelyeket én – kétségtelenül igen szubjektíven, mintegy magánélményként – írtam itt Szigligetiről. Ez akkor sem haszontalan, ha nem ért egyet velem, hanem állításaimmal vitatkozva jut el az egyszer talán tartós érvénnyel megrajzolható Szigligeti-portréhoz.

HEGEDÜS GÉZA

FORUM

AZ IRODALMI LEVÉLTÁRAK PROBLÉMÁI*

A szlovákiai Turócszentmártonban tartott tanácskozás első referátuma (Eva Kostolná: *Vývoj a problémy literárnych archívov v ČSSR – A csehszlovákiai irodalmi levéltárak fejlődése és problémái*) a 18. század végétől, az első irodalmi levéltárnak nevezhető gyűjtemény létrejöttétől vázolja a szlovákiai és a csehországi irodalmi levéltárak, azaz „az irodalmi kéziratok összegyűjtésének” problematikáját.

Egy 1954. ápr. 27-én kelt törvény az 1863-ban alapított, 1875-ben betiltott, majd 1919 után újraindult Matica slovenskában működő könyvtárnak a nemzeti könyvtár szerepét és funkcióját biztosította, és meghatározta az irodalmi-kulturális, tehát főként nyomtatott, kézirat- és képgyűjtemények szervezeti helyét a könyvtárral, levéltárral és bibliográfiai osztállyal rendelkező intézmény keretében.

Időközben olyan tervek is felmerültek, hogy a Matica kéziratgyűjteményeit adják át a pozsonyi Állami Levéltárnak, illetve Szlovákia fővárosában hozzanak létre nemzeti könyvtárat. Hosszú viták eredményeképp mindkét javaslatot elvetették, és olyan megállapodás született, hogy a Turócszentmártonban maradó szlovák nemzeti könyvtártól különválnak az Irodalmi Levéltár és az Irodalmi Múzeum, és önálló szakosztályként működik a Matica slovenská keretén belül. 1955.

*Literárnoarchívne problémy. Zborník zo sympózia o literárnom archívničtve konanom v Martine 24–26. septembra 1973. Martin 1975, Matica slovenská. 311 l.

január 17-én hivatalosan megalakult a Matica slovenská önálló tudományos egységeként a könyvtár, a bibliográfiai szakosztály, a módszertani-tudományos kabinet, a könyvtár-tudományi központ – valamint a központi irodalmi levéltár és irodalmi múzeum. A referátum szerzője előadásának bevezető részében némi keserőséggel állapította meg, hogy „a szlovákok szomszédainkhoz képest igen elkéstek kulturális, elsősorban kéziratos emlékeik, dokumentumaik gyűjtése és megőrzése szervezésében”. Nos, a fent ismertetett rendelkezés napjainkban alaposan módosított a korábbi helyzeten: a Matica slovenská keretében működő önálló irodalmi levéltár és múzeum szervezete, felépítése messze a szlovákság szomszédai előtt jár. Az elmaradók között találjuk a magyar irodalmi levéltárügyet is.

E központi irodalmi levéltárnak beszerzési, katalogizációs, valamint kölcsönzési és tájékoztató osztálya volt. 1960-ban a mártoni Szlovák Nemzeti Múzeum levéltárából 80 000 egységnyi irodalmi kéziratgyűjtemény került az Irodalmi Levéltárba, majd 1960–61-ben az Irodalmi Múzeum is beolvadt az egyre terebélyesedő intézménybe. A levéltári gyűjtemények, illetve irodalmi hagyatékok jelentős része a gyűjtő intézmények szakosításáról elfogadott alapelveknek megfelelően országosan az irodalmi levéltárba került; Csehországban ezt a feladatot a „Nemzeti Írásbeliség Emlékházának Irodalmi Levéltára” tölti be. A két országos irodalmi levéltár mellett mind Szlovákiában, mind a cseh és a morva országrészekben számos irodalmi emlékház és múzeum működik, természetesen sokkal kisebb irodalmi levéltári anyaggal. Csehországban mindezekon kívül a cseh tudósok, politikusok és közéleti személyiségek hagyatékát gyűjtő speciális levéltárak is vannak, s valamennyi országos levéltári intézmény között igen szoros, konkrét formában megnyilvánuló kölcsönös együttműködést alakítottak ki. A Matica slovenská Irodalmi Levéltára mintegy 1 300 000, a prágai Irodalmi Levéltár körülbelül, 3 000 000 egységet tartalmaz.

Ezek után nem is meglepőek a szlovák Irodalmi Levéltár publikációs tevékenységének főbb adatai: 1964–1972 között 9 kötetnyi „Irodalmi levéltár”, 11 kötetnyi Documenta Litteraria Slovaca, 71 fondjegyzék, 2 kötetnyi kéziratleltár, 11 kötet faksimile, 20 fotofüzet és 8 egyéb kiadvány látott napvilágot. Az irodalmi kéziratokon kívül itt kaptak helyet a kézirat jellegű zenei emlékek, levelezések, fonográfhangerek, zeneelméleti munkák, magnetofonszalagok és a zeneművek mikrofilmjei is.

Az országos irodalmi levéltári nyilvántartás is egyre eredményesebben működik, és intenzíven ápolják a külföldi kapcsolatok, tapasztalatcserék valamennyi formáját.

Az irodalmi levéltári elmélet és gyakorlat továbbfejlesztése érdekében a mártoni és a prágai irodalmi levéltárat két, illetve egy munkatárs képviselte a moszkvai levéltáros-kongresszuson, amely magyar irodalmi levéltári küldött *nélkül* zajlott le. Terminológiai és gyakorlati kérdések mellett az előadás részletesen foglalkozott az irodalmi emlékházak és szobák kérdésével is, hangsúlyozva, hogy nem megengedhető az eredeti kéziratok kiállítása. Elsősorban állományvédelmi célokat szolgál a már említett országos kézirat-nyilvántartás elkészítése is.

Hasonló gondolatokkal – számos belső szervezési problémával – foglalkozik dr. Jaromir Loužil kandidátusnak, a prágai irodalmi levéltár munkatársának részletes beszámolója is. Égető kérdést vet fel előadásában dr. Antonín Boháč (ugyancsak a prágai irodalmi levéltárból) az irodalmi levéltárak és az irodalomtudomány kapcsolatáról: „Az irodalmi levéltárak munkája elképzelhetetlen az irodalomtudomány módszereinek és eredményeinek szüntelen alkalmazása, konfrontálása nélkül. Az irodalomtudomány céljainak mindenképpen szerepelniük kell az irodalmi levéltárak alapcélkitűzései között...” Ezek után természetesen hangzik, hogy alapos irodalomtudományi képzés nélkül szinte elképzelhetetlen az irodalmi levéltárak munkatársainak eredményes működése,

például a gyarapítási munkákban, kritikai kiadások előkészítésében, textológiai problémák megoldásában stb.

A hazai, szlovák és cseh referátumok után a konferencia külföldi résztvevői számoltak be az irodalmi levéltárügyről a Szovjetunióban, Bulgáriában, Magyarországon Lengyelországban és a Német Demokratikus Köztársaságban. J. V. Volkova korreferátuma szerint a Szovjetunió Központi Állami Irodalmi és Művészeti Levéltára (a forradalom előtti orosz, a szovjet irodalom, valamint zene, színház, film és képzőművészet) az állami levéltárak hálózatának része, állománya a szovjet állami levéltári fondokhoz tartozik. Kirila Vizvirova-Karateodorova a bolgár irodalmi levéltárügyről szólva megállapította az ország történelméből adódó viszonylagos elmaradást és az ebből következő érdekes feladatot: kalauzt óhajtanak összeállítani azon bolgár irodalmi-művészeti anyagokról, amelyek külföldi könyvtárakban vagy más intézmények bibliotékáiban találhatók. A lengyel Ossolineum, azaz a Nemzeti Könyvtár kizárólagos gyűjtője az irodalmi levéltári anyagnak, amely az Ossolineum kéziratárának mintegy 30%-a. „Monopol helyzete” már az ötvenes években is megnyilvánult, amikor az országos kézirat-mikrofilmmezést kizárólag a Nemzeti Könyvtár volt hivatott biztosítani. Volker Lieder a Német Demokratikus Köztársaság irodalmi levéltárhelyzetéről tartott beszámolót. Az NDK irodalmi levéltára a Művészeti Akadémia keretében működik, 1950-től, amikor Heinrich Mann, az intézmény első elnöke ott helyezte el irodalmi hagyatékát, amely később J. R. Becher, B. Brecht, F. C. Weiskopf és Arnold Zweig hasonló anyagával bővült. Ilyen módon a levéltár a 20. századi német irodalom központi levéltárává vált, míg a 18–19. század anyagával kapcsolatos feladatokat a weimari Goethe és Schiller-levéltár látja el. Az NDK irodalmi levéltárügyének érdekes sajátossága a bőséges könyvanyag, amely szintén az írói hagyatékokból kerül a levéltárba és a kéziratokhoz hasonlóan dolgozzák fel. A levéltár hatásköre kiterjed a nem állami intézmények levéltárainak irodalmi anyagára is.

Szándékosan kerítünk sort utolsónak V. Windisch Éva korreferátumára a magyar irodalmi levéltár problémáról. Az előadóval együtt sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy hazánkban tulajdonképpen *nem létezik* olyan gyűjtemény, amely a szó szoros értelmében irodalmi levéltárnak minősíthető. A levéltár funkcióját három nagy intézmény, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum tölti be, de más intézmények is foglalkozhatnak és foglalkoznak irodalmi levéltári anyagok gyűjtésével. Sőt! A Petőfi Irodalmi Múzeum kivételével valamennyi más intézmény kéziratgyűjtésére az jellemző, hogy az irodalom a gyűjtés szempontjainak egyike csupán, s az anyag feldolgozása az OSzK-ban (és részben másutt is) könyvtári, nem pedig levéltári módszerek alapján történik. A különböző kéziratárak között nincs szakosítás – legfeljebb annyiban, hogy valamennyi kézirat az Országos Levéltár „fennhatósága” alá tartozik.

Az előadó – érthetően – nem merült bele hazai irodalmi levéltárügyünk régi, megoldatlan, nemegyszer fejlődést gátló kérdéseinek elemzésébe a nemzetközi konferencián, „házon belül” azonban megteesszük helyette. Az említett levéltári törvény – a Szovjetunióban is érvényes hasonló törvény, az irodalmi levéltár azonban egységes külön intézmény! – nem lenne akadálya irodalmi levéltáraink eredményesebb munkájának, ha nem lenne kötelező a levéltári nomenklatúrák betartása, ami írókról, alkotókról lévén szó egyszerűen lehetetlen, mint ahogy összeegyeztethetetlen a levéltári és a kéziratári rendszer is.

Más országokkal ellentétben – mint arról néhány beszámoló estében képet kaptunk – nálunk „gazda” hiányában előfordulhat, hogy értékes irodalmi levéltári anyagok magánszemélyek kezébe kerülhetnek, hogy az írói hagyatékok köztulajdonba vétele helyett üzleti vállalkozásra kerül sor, hogy mindennek és egyéb okok következtében mindmáig hozzáférhetetlen például a Móricz-hagyatékok, és sorolhatnánk a problémákat tovább.

A minden baráti ország irodalmi levéltáránál fiatalabb budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum helyzete híven tükrözi a kezdeti nehézségeket, amelynek egyik jellemző „eredménye”, hogy az 1973. évi moszkvai nemzetközi levéltáros konferencia irodalmi levéltárosi szekciójában hazánkat egyetlen levéltáros sem képviselte, és igen távol vagyunk attól, hogy irodalmi levéltárosaink akár országos áttekintéssel rendelkezzenek az egyes gyűjtemények kompetenciájukba tartozó anyagáról, a hozzáférhetőségről nem is beszélve.

Miközben a turócszentmártoni konferencia rendezői és külföldi előadói már az irodalmi levéltárak továbbfejlesztésének, szakmai tökéletesítésének, tudományos használhatóságának igen fontos elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, nálunk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága – tanácsadó, nem végrehajtó testületként! – csupán napjainkban foglalkozhat az alapkérdések megoldására tett javaslatok kidolgozásával és továbbításával. Elsősorban a kéziratok országos nyilvántartásának megszervezése a közgyűjteményi hungarica-dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve formájában. Az *irodalmi levéltár* problematikája pedig mindennek bizony elég csekély része, s tulajdonképpen az a javaslat is alig megvalósítható, hogy az OSzK kéziratára kapjon megbízást a kéziratok országos nyilvántartására, mivel a tár jelenlegi személyi állománya a „napi” feladatokkal is alig tud megbirkózni.

Szomszédaink irodalmi levéltárügyének fejlődése dicséretes tempóban folyik tovább. A mártoni konferencia természetesen katalizátorszerepet játszott ezen a téren, ami pontosan érzékelhető az azóta napvilágot látott publikációkból. Úgy hisszük, nem érdektelen, ha befejezésül megemlítünk néhány címet a Matica slovenská gondozásában megjelenő Irodalmi Múzeumi Folyóirat 9. számából (1975): Kovačka, Miloš: *Az irodalmi bibliográfiai tájékoztatás alapjának létrehozása*; Michal Eliáš: *A*

Matica slovenská Irodalmi Levéltárának építése és további munkájának problémái; Juraj Chovan: *A Matica slovenská Irodalmi Múzeuma* stb. Néhány vitafelszólalás témája: A történelmi könyvtárak mint irodalmi emlékek és védelmük; Az irodalmi emlékek védelme és felhasználása stb. A kiadványokból megtudjuk, milyen irodalmi múzeumok működnek Szlovákiában, úgy is mint más múzeumok önálló irodalmi osztályai (Eperjes, a besztercebányai irodalmi-zenei múzeum, Alsósztrégova, Késmárk, Alsókubin, Liptószentmiklós, Korpóna, Modor, Zayugróc, Vágújhely, Szentgyörgy, Pozsony, Nyitra), hogy 20 emlékház, 16 emlékszoba fogadja az érdeklődőket.

A turócszentmártoni irodalmi levéltáros konferencia mindenki számára hasznos volt. Kár, hogy az előadások és a korreferátumok anyaga 300 példányban, a szlovák irodalmi levéltárügy színvonalához képest túlzottan is szerény formában jelent meg. A résztvevők határozatot fogadtak el, amelynek egyik pontja szerint helyeslik, hogy a Levéltárak Nemzetközi Szövetsége mellett alakuljon szakbizottság az irodalmi és művészeti levéltárak munkájának irányítására. Bizunk benne, hogy a következő nemzetközi találkozón a magyar irodalmi levéltárügy megnyugtató fejlődéséről is elhangozhatnak majd gazdag eredményekről számot adó beszámolók.

KÄFER ISTVÁN

KÉTKEDŐ SOROK AZ ESZTÉTIKATÖRTÉNET MARGÓJÁRA *

Zavarba ejtő és meggondolkodtató írás. A gazdagsága és a perspektívája zavarba ejt. Néhány következtetése meggondolkodtat. De a zavar nem zavartalan, tiszta zavar. A gondolkodás nem zavartalan, tiszta gondolkodás.

A gazdagság zavarába keveredik valami kajánság. Mert, hogy a szerző mindent ismer és mindent feldolgozott, az elengedhetetlen és biztosan jó. De, hogy minden, amit ismer és feldolgozott, bele is kerül a könyvbe, az nem elengedhetetlen és nem biztosan jó. Mert belekerül. Nemcsak a művészet dilemmáit tisztázni akaró nagy viták nagy anyaga, hanem a szakfőiskolák kertépítési jegyzeteit átszövő kis polémáik kis anyaga is. Nemcsak Lukács monumentális monográfiájának korszakalkotó esztétikai szintézise, hanem a hajdanvolt kritikus egyszeri villanásának efemer esztétikai ötlete is. Ez pedig eleve egyensúlyzavar és értékzavar. Mert a tényleg nagy ugyan nem lesz tőle önmagában kisebb. De a tényleg kicsi – már a megemlítés által – önmagában nagyobb lesz. És ez a nagyra is visszahat. Mert, ahol ennyi a fontos alak és a fontos vélemény, ott a sok fontosság által alakított fontos összefüggésrendszerben a valóban fontos már óhatatlanul kevésbé fontossá válik.

Ebből adódik, hogy a perspektívába is keveredik valami kajánság. Mert, ha a szerző nem szűri ki a ma szempontjából, ami tegnap történt, de nem történelem, akkor az olvasó megpróbálja kiszűrni a holnap szempontjából, ami ma íródott, de nem történelem. Persze ez negatív perspektíva. Nem megvilágítja, ami a múltból a mának maradandó, hanem elhomályosítja, ami a mából a jövőnek múlandó. De megkerülhetetlen. Szerdahelyi minden tényt feljegyez, amely a tudo-

*Szerdahelyi István: *A magyar esztétika története 1945–1975.* Kossuth, 1976

mányban történt. De nem minden tény, ami a tudományban történt tudománytörténeti tény. Ha a könyv nem választja szét a tudományban történtet és a tudománytörténetet, majd megteszi az idő. De ez nagyon kaján művelet. Korábban az írás szelektálhatta volna a tudományban történtek anyagát, most a tudománytörténet szelektálja majd az írásban rögzítettek anyagát.

És a következtetések meggondolásába is keveredik valami kajánság. De ez cinkos kajánság. Nem a szerző ellen van, hanem vele van. Nem ő okozza, hanem ő kelti. Azzal, hogy minden gondolati buktatót végigkövet, minden gondolati eredményt összefoglal. A buktatók és az eredmények között pedig meglepő az aránytalanság. A buktatók olykor izgalmasan újszerűek, az eredmények olykor meglepően laposak. Mert a buktató – ezért buktató – sokszor csak villanás, csak tévedés, csak torzó. Nem eredmény, legfeljebb ígért. Hogy eredmény legyen, rendszerezni kell. Rendszerezni csak lecsiszolva lehet. A csiszolás érdekességét-élességét veszi. Sokszor az érdekességét-eredetiségét is. Így lesz érdekes érvénytelenségből érvényes érdektelenség, feszítő-sejtető befejezetlenségből, kiürült-megfejtett befejezettség. De Szerdahelyi történetet ír, vonulatokban gondolkodik. Ezért meg kell szerveznie a szerveset, meg kell koncipiálnia a töredéket. A szervezés-koncipiálás nem válogatás – ha az lenne, jó lenne –, hanem szintetizálás. A szintetizálás alpművelete a közös nevezőre hozás. A közös nevezőre hozás ára a leegyszerűsítés. Így lesz a vonzóan aszimmetrikus materiából kijózanítóan szimmetrikus szisztéma. Nem a Szerdahelyi dilemmája ez, hanem az általa művelt műfajé. Dicséretére szól, hogy éli-szenvedi a dilemmát. Izgatott, amikor szüli a rendszert, skeptikus; amikor szemléli. Feszülten csinálja a műveletet, fanyaran fogadja az eredményt. Indokolt a feszültség, elkerülhetetlen a fanyarság. Az anyagot meg kell szervezni – ezt kíséri az örömet szülő feszültség. A megszervezett anyagon átütnek a tankönyvesztetikák kevésse relatív tézisei – ezt kíséri a szépsziszta szülő fanyarság.

Vegyünk csak hármat a kétes-kényes tételekből. A sokat vitatott realizmust, a sokat félreértett tartalom és formát, a sokszor félig értett esztétikai minőségeket.

A realizmusfogalom kanyargós útját gondosan-pontosan elemzi. Ahogy először összefonódik egy stílus sajátosságaival, és azokból csinál értékminőséget. Vagyis a 19. századi realista epika stílusával fonódik össze, és így kérdőjelezi meg a 20. századi irodalom nagy részét. Majd elválik a stiláris kötöttségektől és egy alkotómódszerhez, szemléletmódhoz és művészmagatartáshoz kapcsolódó esztétikai értékkritériummá nő. Szerdahelyi jól tudja: ennek az átnövésnek két teoretikus eredménye van. Egyrészt leválasztja a fogalmat a művészet-történet egy meghatározott periódusáról, és ezzel érvényét elvileg minden korszakra kiterjeszti. Másrészt pedig a művészet valóságrepresentáló funkciójának a fogalom mélyén rejlő kritériumát összekapcsolja az esztétikai elmélet legneuralgikusabb pontjával, az értékteóriával. Ironikusan fogalmazva: két bizonytalan tényező összekapcsolásától várja, hogy az azonosítás két pólusán az egyik bizonytalanság bizonyossággá formálja a másik bizonytalanságot. Csakhogy éppen ez az azonosítás – a realizmusé és az értéké – adja fel az igazi gondolati leckét.

Teljesen evidens, sokféle vitából tudjuk: a határt nem a realista művészet és a nem művészet, hanem a realista művészet és a nem realista művészet között kell meghúzni. Vagyis, ami nem realista, az nem nem művészet, hanem nem realista művészet. Ez persze rendben is van. De mindenki észreveheti: a realista művészet lényegjegyei (az „emberközpontúságtól” az intenzív totalitásig – hadd ne soroljam tovább!) rácsúsznak általában a művészet lényegjegyeire. Még ez sem végleges elméleti zsákutca. A realista művészet a fogalmának legjobban megfelelő művészet. A „leg”-ek művésze. A leglényegfeltáróbb, a legtotalisabb, a legkatartikusabb, a leginkább világgalalkotó – és így tovább. De az igazi probléma, az előbbi elválasztás problémája éppen itt kezdődik. Milyen akkor

a nem nem művészet, hanem a nem realista művészet? Valószínűleg kevésbé lényegfeltáró, kevésbé totális, kevésbé kataritikus, kevésbé világgalkotó – és így tovább. Igen, de akkor hol van a „kevésbé” és a „leg” között a határ, amelytől balra a nem realista művészet, jobbra a realista művészet helyezkedik el? (Mindkettő a művészet fogalmán belül!) És ha megvan, és a „leg”-ek művészete, a realista művészet „leg” voltának és realista voltának minőségei egybeesnek értékes voltának minőségeivel, akkor mitől értékes, ha csak „viszonylagosan” is – a „kevésbé” vagyis a nem realista művészet? Továbbá: a nem realista művészet nagyjai – mondjuk, Prousttól Kalkán át Camus-ig – jellemezhetők-e ezzel a „kevésbé”-vel és „viszonylagos”-sal? Ha igen, miben áll mégis a nagyságuk? Ha nem, talán nem igazi nagyságok, vagy ők is realista nagyságok? Nehéz felelni. Ha nagyságukat tagadjuk, az értékítéletünkkel van baj. Ha realista voltukat állítjuk, a realizmus fogalmával van baj. Nem érdemes folytatni. Realista művészet és művészet, realista művészet és nem művészet, realista művészet és nem realista művészet, realista művészet és érték, nem realista művészet és érték viszonylatrendszerére még alaposan végiggondolandó.

A realizmus-dilemmában indirekten, pusztán az összefoglalás által adja a könyv a gondolati leckét. A tartalom és forma ügyében direktbben megfogalmazottan. Mert, hogy mi a tartalom és mi a forma, és milyen részekből áll, viszonylag könnyen meg lehet mondani. Sőt többféleképpen is meg lehet mondani. És mindegyik egyformán vagy majdnem egyformán jó. A gond nem is itt kezdődik, hanem a híres egységénél. A tankönyvek kedvelt tartalom–forma egységénél. Annál, hogy ez a remekművekre érvényes követelmény vagy a fércművekre is jellemző tény.

A követelmény-koncepció így véli (ismét ironikusan fogalmazva): a művész rendelkezik egy, a tartalomra vonatkozó zárt elképzeléssel, majd hozzákezd a megvalósításhoz–megformáláshoz. Ha a tartalom mélyen tükrözi a társadalmi

valóság egy reprezentatív részletét, és megtalálja hozzá az adekvát formát, remekmű születik. Ha a formálás sekélyessége alatta marad a tartalom mélységének, elvontsággal, esetleg sematizmussal, ha a tartalom sekélyessége alatta marad a formálás mélységének, virtuozitással, esetleg formalizmussal van dolgunk. Az első esetben a tartalom túlnő a formán, és borul az egyensúly. A második esetben a forma túlnő a tartalmon, és ugyancsak borul az egyensúly. Mindkettő bűn. De mert a tartalom az elsődleges, az első bocsánatos, a második halálos.

A tény-konceptió így véli: (komolyan fogalmazva) a művésznek lehet előzetes koncepciója, de ez magánügy, legfeljebb biográfiai tény. Amit megfogalmazott, a műalkotás viszont már közügy, azaz esztétikai tény. Ebben a szándék nem számít, csak a megvalósulás. A megvalósult elem azonban nem tartalmi vagy formai, hanem a tartalom és forma filozófiai fogalmából következően tartalmi és formai. Mert, ha a műben ott van valami, csak formai elemként lehet ott, mert forma nélküli tartalom nem létezik. És ha a műben ott van valami, jelent is valamit, mert tartalom nélküli forma nem létezik. Ami ott van a műben, az egy adott tartalom adott formája, és amit jelent, az egy adott forma adott tartalma. Nincs a tartalmának meg nem felelő forma és a formájának meg nem felelő tartalom. Legfeljebb az előzetes szándéknak meg nem felelő forma és ezért meg nem felelő tartalom van. Mert a forma nem fejezheti ki rosszul a tartalmat, mert csak a maga tartalmát fejezheti ki. Ez lehet persze más tartalom vagy akár rossz tartalom. Szerdahelyi gondolatmenete mindezt világossá teszi. Tegyük még hozzá egy állítást és egy kérdést. Az állítás: a követelmény-egység helyett tény-egység tétele az elsődlegesség problémáját tautológiává teszi. A tartalom éppen úgy hozza létre a formát, mint ahogy a forma a tartalmat. A tartalom csak a formájában azonos önmagával, és lesz esztétikaivá, azaz megformált tartalommá. A forma csak a tartalmában azonos önmagával, és lesz esztétikaivá, azaz tartalmas formává. A

kérdés: a tartalom–forma tényegysége, a kategória egymás-ban-egymás által való léte nem szünteti-e meg éppen a kategóriapár „pár” jellegét, a benne levő ellentétet-feszültséget, amely magyarázhatná a műstruktúra ellentéteinek és feszültségeinek a teljes rendszerét? Világosabban: a tényszerű-törvényszerű egység bizonyítása egyben nem a kategóriapár praktikus használhatatlanságának a bizonyítása?

Az esztétikai minőségek, főleg a szép és a rút problémája még pikánsabb. Nemcsak az elméleti esztétika egyik kategóriájának a gondját mutatja, hanem az elméleti esztétika szemléletmódjának, módszerének a dilemmáját is. Szerdahelyi itt is pontosan és érzékenyen összegez. Annál világosabb minden. Mert egyfelől: az esztétikum a „teoretikus” érzékelés síkján megjelenő, azaz látható-hallható emberi lényeg. Az emberi lényeg legfőbb jegye, vagy éppen integratív jegye pedig a szabadság. Mert másfelől: az esztétikum konkrét megnyilvánulási formái a „teoretikus” érzékek síkján megjelenő, azaz látható-hallható esztétikai minőségek. Az esztétikai minőségek legfőbbike, a minőségek centrális kategóriája pedig a szépség. Evidens tehát az esztétikum tartalmát képező emberi lényeg központi kategóriájának, a szabadságnak és az esztétikum megjelenési formáit jelentő minőségek központi kategóriájának, a szépségnek a gondolati összekapcsolása. A szép tehát nem más, mint a „teoretikus” érzékelés síkján megragadott, azaz láthatóvá-hallhatóvá tett emberi szabadság. Ellentéte, a rút pedig a „teoretikus” érzékelés síkján megragadott, azaz láthatóvá-hallhatóvá tett emberi alávetettség vagy nem szabadság. Teoretikusan támadhatatlan gondolatsor. Egyetlen töprengeni valót vet fel. Annyira nem elméletit, hogy röstellem leírni. Azt, hogy nem szembesíthető a művekkel. Annál rosszabb a műveknek? Nem valószínű. Két út kínálkozik. Vagy meg kell találni azokat a műértelmezésbe bevezethető, közvetítő kategóriákat, amelyek áthidalják az úrt az elmélet tiszta logikája és a művek makacs tényanyaga között. Vagy újra kell gondolni az elmélet axiomatikus kiindulópontjait. Onnan, hogy az esztétikum bá-

zisa az emberi lényeg, odáig, hogy a minőségek centruma a szépség.

Tényleg zavarba ejtő és meggondolkodtató írás. Történeti és elméleti, diakron és szinkron egyszerre. Pontosan úgy adja hazai esztétikánk történetét, ahogy hazai esztétikánk jelenét. Történetnek álcázott esztétikai rendszer, rendszernek öltöztetett esztétikatörténet. Történetnek az első, ebből következnek az erényei és a gyengéi. Rendszernek nem az első, ebből következnek az erényei és a gyengéi. Mert összegez, és ettől világos lesz, ami erény és ami gyengeség. Hogy valami gyengeség, biztosan nem az ő hibája. Hogy világossá lesz, hogy gyengeség, biztosan az ő érdeme. Ezért megkerülhetetlen a könyve a történetírásban is, a rendszerezésben is.

POSZLER GYÖRGY

EGY PROBLÉMA – NÉGY MŰBEN

A marxista esztétika előtt több megoldandó feladat áll. Az egyik kitapintható a közelmúltban megjelent négy könyvből.

Minden műalkotásban – így az irodalmi műben is – különböző jellegű törvényszerűségek léteznek, amelyeknek különböző – de végső soron egymásba olvadó – funkcióik vannak. Elrendezésükkel, csoportosításukkal konstituálták a műalkotásokkal foglalkozó tudományágakat. Elvben tudjuk, hogy a tudományos kérdések közül melyeket tárgyal az esztétika, az ágazati esztétika, melyeket az irodalomelmélet és irodalomtörténet, s hogy mi tartozik a műelemzés és a napi kritika illetékességi körébe. Úgy tűnik tehát, hogy az irodalmi műveket vizsgáló tudományágak rendszertani kérdései a megoldott feladatok közé tartoznak.

Egy-egy tudományág voltaképp azon törvényszerűségek halmozát kutatja, amelyek a valóságnak az általa vizsgált területén

– részterületén – érvényesülnek. Ha a kérdéshez ebből a szemszögből közelítünk, az irodalomtudomány rendszertana távolról sem tűnik megnyugtatóan kidolgozottnak. Nemcsak azért, mert a művekben funkcionáló törvényszerűségek összemossódnak – minden tudományban, s az általuk vizsgált „területen” így van –, s nemcsak azért, mert más tudományágak (történelem, szociológia, nyelvészet stb.) eredményeit is hasznosítani kell. De elsősorban azért, mert az irodalmi mű, egyik alapfunkciója következtében a valóságot ismerteti meg és sajátítja el a befogadóval. Az irodalomtudományi elemzés tehát egy bizonyos megismerő és alkotó tevékenység következményeként létrejött bizonyos fajtájú végeredmény megismerését tűzi ki célul; ám ezt annak érdekében, hogy a befogadók az újabb – az irodalomtudományi – megismerés eredményeinek segítségével még jobban ismerhessék meg a műalkotást, s ezen a réven jobban sajátíthassák el a valóságot. Már ebből a trivialitásig leegyszerűsített megfogalmazásból is kitűnik, igen komplikált problémáról van itt szó.

A tudományrendszertani kérdéseket épp az szüli, hogy más-hogyan ismeri meg a valóságot az író és pl. egy filozófus, s e kétféle megismerés jelleg kétféle jellegű eredményt (művet) hoz létre. Viszont ismét másféle módon közelíthető és ismerhető meg a kész műalkotás; sőt: kissé másként az irodalomtudós és az olvasó által. Az olvasót a mű egyedi-egyszeri sajátossága érdekli, az esztétát és az irodalomelmélettel foglalkozót pedig azok a törvényszerűségek, amelyek minden műalkotásban, illetőleg az irodalmi művekben közösek. Az így megkapott eredmények szintetizálása másfajta szintetizálás, mint amely az ún. műelemzésben igényeltetik. Az esztétika, az ágazati esztétika, az irodalomelmélet nem az egyedi műalkotással foglalkozik. Így e három tudományág egyik funkciója, hogy alapot, elveket és eredményeket szolgáltatson az egyedi művekkel foglalkozó műelemzés és napi kritika számára. Ez utóbbi kettő alapvető funkciója viszont az, hogy az olvasókat, a befogadókat segítse a mű, s a művön keresztül a valóság jobb,

igazabb, mélyebb megismerésében. Így végeredményben az esztétika, ágazati esztétika és az irodalomelmélet „területeit” kell rendszertanilag elhatárolni.

A fenti kérdések vetődnek fel egy-két utóbb megjelent esztétikai műben. Az *Esztétikai Alapfogalmak* (Csibra István és Szerdahelyi István munkája) a tudományrendszertan szemszögéből már eredményeket is tartalmaz; Pintér Zoltán *Művészet és realizmus* c. könyve egy kérdést bont ki, a realizmusét mint alkotói módszerét; az *Eszmék harca az esztétikában* c. tanulmánygyűjtemény elsősorban a marxi értelmű ideológiának az esztétikában érvényesülő és itt szükséges szerepét hangsúlyozza; míg Kiss Lajos *Az esztétikum keresése* c. kötete épp a tudományrendszertan továbbfejlesztésének szükségességét mutatja, már csak azzal is, hogy ezen a címen napi kritikákat, irodalomelméleti és esztétikai tanulmányokat gyűjtött egybe.

Mind a négy műben – közvetlenül vagy közvetetten – egyértelmű, hogy az esztétika filozófiai tudomány, ami a tudományrendszertan számára is biztos alapot adhat. A műalkotásokban rejtőző igazságokat a filozófiai ismeretelmélet segítségével deríthetjük fel. Az *Eszmék harca az esztétikában* szerzői a szocialista országok esztétái, s a tizenhárom munka mindegyikét áthatja az a meggyőződés, hogy a művészet a valóság tükrözése, és egy-egy mű éppen ezért nem „új realitás”, nem „formateremtés”, nem „fantáziaproduktum” stb. A tanulmányok zöme a marxizmussal ellentétes elvekkel vitázik. Inkább tudósoknak, elméletíróknak szól; a befogadókat annyiban érintheti, hogy bizonyítják: a műalkotások segítséget nyújthatnak a valóság által felvetett konfliktusok végigharcolásában. A. Sztrojkov pl. a formalizmus gyökereit, E. Pracht pedig az imperialista ideológia mítoszkepző szerepét elemzi.

Az esztétikát az *Esztétikai Alapfogalmak* megfelelő címszócikkei is filozófiai diszciplínának tartják. „Az esztétika az esztétikum törvényszerűségeit feltáró tudomány”, olvashatjuk. Az esztétikumot pedig „nem lehet olyan viszonylag könnyen körülhatárolni, megjelölni, mint pl. valamilyen természeti je-

lenséget”, ezért helyezi az esztétikát tárgyának sajátossága a filozófia tudományágai közé. A filozófia foglalkozik ui. azokkal a jelenségekkel és lényekkel, amelyek „általánosabbelvontabb síkon jelentkeznek”.

Kiss Lajos és Pintér Zoltán ugyancsak abból az alapállásból nyúlnak az általuk tárgyaltaikhoz, hogy az esztétika filozófiai tudományág. Ez kiderül a realizmus fogalmának, jelentésének, tartalmának elemzéséből is.

A realizmust, a szerteágazó viták után, alkotói módszernek tartják. A módszer fogalma azonban igen sokféle értelmezést kap; Kiss Lajos szerint pl. „A mélyen és jól megértett valóság”, a „valóság tisztelete”, „A legáltalánosabb objektív összefüggések tudomásulvétele”, „A jelenség és lényeg valóságos dialektikájának megértése”. A realizmus így persze nem módszer, hanem végeredmény vagy a tudatban kialakult ismeretképződmény. Később azonban azt is mondja, hogy „a módszer az objektív összefüggések megragadásának hogyanját jelenti”. Azonban Kiss Lajos is, Pintér Zoltán is mellőzi annak az alapkérdésnek a tisztázását, hogy melyek a realizmusnak mint művészi alkotómódszernek a konkrét törvényszerűségei. Ha ui. a realizmus módszer, akkor szükségképpen olyan törvényszerűségek halmaza, amelyek segítségével a valóság igaz, korhoz kötött lényegét lehet felderíteni. A realizmus így azonban még ismeretelméleti, filozófiai kategóriának minősül. Pintér Zoltán érzékeli a problémát.

„A művészetben – írja – a valóság eszmei elsajátítása a valóság esztétikumának az elsajátítása, s mivel ez az esztétikum más objektum, mint pl. a gravitáció jelensége, az értéktöbblet termelése vagy egy Dieselmotor működése (. . .) az elsajátítás is sajátos esztétikai módon mehet végbe . . .”

Az esztétikum tehát a valóság „más” *objektuma*, ám ezt a „másságot” nem határozza meg. Azzal sem jutunk messzebbre, ha e „más” objektum elsajátítása „*sajátos* esztétikai módon mehet végbe”, amihez azonnal hozzáteszi, hogy „*ezért* beszé-

lünk a művészetben történő elsajátítás folyamatánál alkotói módszerről, s nem egyszerűen a megismerés (köznapi-tudományos) módszeréről”. Mindez azért bizonyul kevésnek, mert csak annyit mond, hogy a „más” objektum elsajátítása „sajátos” és „alkotói módszer”, amivel egyáltalán nem kapunk pontos meghatározást. Ugyanakkor Pintér Zoltán vitatkozik azokkal, akik szerint „a realizmus tükrözés elve a művészetet a filozófiai megismerés vázára” húzza. Könyvének minden vitathatatlan értéke ellenére hiányossága, hogy nem deríti fel, mikor és miért vezet a realista módszer egyszer filozófiai ismeret-hoz és műhöz, másszor művészileg megismert és megragadott igazsághoz és műalkotáshoz. Az *Esztétikai Alapfogalmak* szerzői jóval tovább mennek, mert megadják azokat a kategóriákat, amelyek az ismeretelmélettel összeötvöződve műalkotást hoznak létre. Ilyenek pl. a totalitás, különösség-tipikusság, tartalom és forma, eredetiség és pártosság. A kérdést azonban csak Lukács György *Esztétikája* oldotta meg azzal, hogy az ismeretelméleti kategóriákat a mimézisz fogalmával kapcsolta össze. Kiss Lajos és Pintér Zoltán munkái 1976-ban jelentek meg, noha Kiss Lajos erre vonatkozó tanulmányai 1964-ben és 1965-ben keletkeztek, s Pintér Zoltán is ezekben az években írta munkáját. Így tehát nem lehet számon kérni Lukács György művének eredményeit, ám mégis: ha egy kötet tíz évvel megírása után jelenik meg, s közben a kérdésben lényeges munkák születtek, szükséges lett volna erre legalább lábjegyzetben utalni.

Az *Eszmék harca* . . . több tanulmánya más aspektusból is felveti az esztétika és a filozófia viszonyát. A. Kucinska tanulmánya, *A megmentő művészet az esztétika és filozófia viszonyának történeti áttekintését is adja*, majd H. Read nézetei kapcsán szól a kérdéstről. Ha a művészi mű megértésében – akár a produktum létrejöttében, akár a létrejött produktum megértésében – a tudattalannak, az intuíciónak vagy irracionális tényezőknél tulajdonítunk szerepet – mint pl. H. Read –, akkor az esztétika megszűnik elsőrendűen filozófiai tudomány

lenni. Még akkor is, ha a pszichológiai tényezőket antropológiailag magyarázzák. (Az „antropologizáló esztétikáról” W. Schröder ír.)

Talán Németh Lajos tanulmánya világít rá legjobban, hogy a polgári esztéták miért viszolyognak attól, hogy az esztétikát filozófiai tudományágnak tekintsék, kivéve persze, ha nem irracionális filozófiáról van szó. *A modern művészet funkcióváltása* – mondja – a romantikával, illetőleg a 19. századvégi újromantikával kezdődött. Tehát a kapitalizmus talaján kinőtt művészetnek nincs meg az ún. közösségi funkciója. Ennek oka, hogy „a kapitalista társadalom lényegéből fakadóan tulajdonképpen nem is tudott a korábbi társadalmakhoz mérhető kollektívumra szerveződni”. A művészetekre vonatkozóan ez azt eredményezte, hogy megszűnt „a kötött ikonikus kódok társadalmilag szentesített rendje”, s így „a művészet közösségi modelljét mindinkább felváltotta a szubjektív modell”. A művész olyan jeleket talál fel, amelyek már nem funkcionálhatnak „nyelvként”, mert a jelek jelentéseit már nem a társadalom, a kollektívum rögzítette, hanem – pl. a festészetben – az emberi látás biológiai törvényszerűségei vagy épp a művész önkénye. A folyamat végső soron oda vezetett, hogy a teljesen egyéni jelet és jelrendszert nem lehetett megérteni, mert velük „a természetesnek ható látáskonvenciókkal alapvetően opponáló” megoldások és ábrázolásbeli jegyek jöttek létre; illetőleg a mű nem tükrözött semmit, mivel az nem más, mint a szerző „létezése egy pillanatának konkrét lenyomata”.

Azt a műalkotást – irodalmit is –, amely nem tükröz semmit, amely az egyén léte pillanatának „lenyomata”, az esztétikai, a mimézisszel összeötvözött ismeretelméleti kategóriák érthetetlenek vagy értelmetlenek minősítik. Ha valaki nem akarja elismerni bizonyos műalkotások értelmetlen vagy érthetetlen voltát, s mindenképpen magyarázni, értelmezni akarja, szükségszerűen fordul az irracionális filozófiához, illetőleg a pszichológiának a tudattalannal vagy az intuícióval foglalkozó ágazataihoz. Máskor a biológiai szférához nyúlnak,

természetesen mellőzve a társadalmi meghatározottságot, s innen merítenek magyarázatot. Az esztétika így feloldódik a pszichológiában vagy a biológiában.

A műalkotásokkal foglalkozó tudományágak rendszerezése nemcsak a műalkotások osztályainak, csoportjainak, típusainak logikai rendszere, illetőleg nemcsak a művészet törvényszerűségeinek logikai-rendszerező elhatárolása, hanem a műalkotások társadalmi lényegének kérdésével függ össze.

Ezért is fölöttébb hasznos volt, hogy a Tankönyvkiadó Vállalat megjelentette az *Esztétikai Alapfogalmak* gyűjteményét. Ebben a kötetben egyrészt tükröződik a tudományrendszertan problematikája, másrészt alapot nyújt részletesebb kidolgozására. A szerzők lexikont írtak olyan időben – bizonyos, hogy mindig „olyan” idő van –, amikor a marxista esztétika még sok kérdésben nem jutott egyértelműen elfogadott eredményekre. A kötetben nem lévén terük a vitaálláspontok mindegyikének ismertetésére, azt fogadták el helyesnek, amely „az eddigiek során leginkább tudta valószínűsíteni érvelésének igazságát”. Persze azt, hogy ki tudta leginkább valószínűsíteni, a szerzők döntötték el. Így sok fontos dolog kimaradt. A tanítási gyakorlatban több olyan kérdés vetődik fel szinte naponként, amelyre Lukács György *Esztétikája* előtt elégtelen vagy impresszionisztikus válasz volt adható. Az *Alapfogalmak* közt nem említik pl. a partikularitás és nembeliség problémáját, amely tudvalevőleg Lukács György művének egyik alap gondolata. Így aztán nem tudjuk meg innen, hogy a művészet a nembeli öntudatfejlődést rögzíti, s hogy ilyen értelemben az emberiség emlékezte. Úgy látszik, Lukács György nem tudta valószínűsíteni ezt az igazságot. Ebből pedig az következik, hogy a kötetből nem kapunk választ a tanítás minden szintjén felvetődő kérdésre, hogy ti. miért rendelkezhet eleven hatóerővel még ma is egy több száz vagy ezer évvel ezelőtt megírt műalkotás. De ugyanígy hiányzik az inherencia, a művészet kontinuitásának és diszkontinuitásának kérdése stb.

A tudományrendszeren kidolgozatlanságát, illetve az esztétikai közgondolkodás állapotát tükrözi, hogy esztétikai alapfogalomként tárgyalnak olyan kérdéseket, mint pl. a „Kompozíció”, „Műfajok és műelemek”, „Stílus” stb. Ezek a köznyelvi értelemben valóban esztétikai kérdések, de vajon egyértelműen azok-e a tudományban is?

Az „Esztétika” címszócikkben az olvasható:

„Az általános esztétika azokat a *közös lényegi jegyeket* kutatja, amelyek az esztétikum valamennyi szférájában, az esztétikai viszonyok mindegyikében egyaránt jellemzők”.

Ugyanazon az oldalon a művészetelméletről ezt mondják:

„Az esztétikum művészeti szférájának *általános jellemvonásait*, azaz a különböző művészeti ágak *közös sajátosságait*, és ezek rendszertani problémáit, továbbá a művészeti alkotás és befogadás esztétikai törvényszerűségeit a *művészetelmélet* tárja fel, szemben az egyes művészeti ágak külön esztétikai törvényszerűségeivel foglalkozó ágazati esztétikákkal.”

Most eltekintve attól, hogy a fentiek szerint majdnem ugyanazzal foglalkozik az általános esztétika, mint a művészetelmélet, csak az a kérdés, hogy az általános esztétika tárgyalhatja-e – minden további megszorítás nélkül! – azokat a közös lényegi jegyeket, amelyek az esztétikai szférák mindegyikében megtalálhatók. Kétségkívül: minden műalkotásban léteznek, vannak esztétikai minőségek, mindegyiknek van kompozíciója és stílusa, vannak műnemi és műfaji törvényszerűségeik, sőt minden művészeti ágban létezik ritmus stb. A felsoroltak – és még sok más – mindegyike közös jegy, azaz minden műalkotásban megtalálható. Csak az a kérdés, azonos logikai alpból határozható-e meg pl. a stílus vagy a kompozíció a különböző művészeti ágakban. Ha a műalkotásokban megjelenő jellemzők és jegyek csak azon az alapon tartoznak az esztétikához, hogy *közös jegyek*, akkor az esztétika teljesen tág tudomány lesz, s

pl. megszűnik a művészeti ágak elmélete, az irodalomelmélet is. Az elmélet ezek szerint voltaképp csak azzal foglalkozik, hogy mi a különbség a különböző művészeti ágakban megjelenő művek megalkotásának és befogadásának esztétikai törvényszerűségei között, s hogy ebben a vonatkozásban melyek az adott ág külön sajátosságai. Ez még önmagában nem lenne baj. Ám ha az esztétikát a közös jegyek konstituálják, eklektikus tudományág lesz, mert a közös jegyek közül sokat nem lehet azonos logikai alapból meghatározni.

Mindegyik művészeti ágban létrejött művek csoportosíthatók. A legnagyobb csoportok azonban nem alakíthatók ki azonos logikai alapból pl. a zenében és az irodalomban. A zenei művek két legnagyobb csoportja az instrumentális és a vokális műveké, s ezeket azon az alapon konstituáljuk, hogy a zene egynemű közegének anyagát, a zenei hangot milyen eszköz kelti életre. Az irodalmi művek csoportosítása azon az alapon, hogy a nyelvet mi hozza létre, mi kelti életre, értelmetlen és elképzelhetetlen. Minden műalkotásnak van kompozíciója, ami általános, lényegi jegy. Ám ezt minden művészeti ág műalkotásaira vonatkoztatva csak oly általánosságban határozhatjuk meg, miszerint a kompozíció a részek egymáshoz és az egészhez viszonyított rendje. Ám ez a nem-művészeti produktumok kompozíciójára is érvényes. Éppen ezért megítélésünk szerint célszerű lenne, ha az általános esztétikához csak azokat a lényegi jegyeket sorolnánk, amelyek nemcsak közösek, hanem ugyanakkor *azonos logikai alapból* határozhatók meg.

Az *Esztétikai Alapfogalmak* című kötet mindazonáltal több szempontból is nagyon hasznos. A tudomány számára azzal, hogy rendszerezi és összefoglalja a marxista esztétikának azokat az új eredményeit, illetőleg azok egy részét, amelyek az *Esztétikai Kislexikon* megjelenése óta születtek meg. A tudományrendszertan számára is kínál eredményesnek minősülő kiindulási elveket, különösen az „Esztétika”, „Művészet” és a „Tükrözés” címszócikkekben.

Egyáltalán nem mellékes, hogy a kötetet a Tankönyvkiadó adta ki. Ezáltal ui. jóval könnyebben jut el az általános és középiskolai tanárokhoz, akiknek esztétikai műveltsége bizony eléggé gyenge. Remélhető, hogy ez a munka is hozzájárul az áldatlan helyzet megszüntetéséhez. Lényeges, hogy a díszítő- és iparművészettel is foglalkozik, amelyekről az iskolai oktatásban nem sok szó esik.

BÉCSY TAMÁS

KARÁCSONYI MADONNA

(MEGJEGYZÉSEK BABITS ELSŐ NOVELLÁSKÖNYVÉHEZ)

A Tanácsköztársaság bukását követő első időben, közvetlenül a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című tanulmány megjelenése után Babits nem számított arra, hogy önálló verseskötettel léphet az olvasók elé. 1920 legelején ezért új műfajokban jelentkezett: egy novelláskönyvvel, egy műfordítás-kötettel, egy erotikus verseket tartalmazó gyűjteménnyel és az *Isteni színjáték* fordításával.

A négy könyv közül legfontosabb a *Karácsonyi Madonna* című kötet volt. Ebben Babits korábbi novellái legjavát gyűjtötte egybe. Ezek a novellák – a művek megjelenésétől számítva – tíz év termését jelentik. Az első két írást, a *Telet* és a *Karácsonyi Madonnát* 1909-ben közölte a *Nyugat*; az *Éliás testvér hiteles története* és a *Mese a Dekameronból* 1910-ben, a *Huszdik, huszadik század* 1911-ben, a *Novella az emberi húsról és csontokról* 1913-ban, a *Szerelem* 1914-ben jelent meg. Az *Odüsszeus és a szirének*, a *Drága élet*, *Az angyal*, a *Mythológia* és egy jelenet, melyben Babits Kazinczy életének egyik epizódját dolgozta föl, 1916 és 1918 között került az olvasók elé.

Babits négy írás esetében jelezte, hogy a művek korábban készültek el. A *Karácsonyi Madonna* alá a keletkezés éveként 1907-t, a *Télhez és a Huszadik, huszadik századhoz* 1908-t, a *Szerelemhez* pedig 1912-t írt.

A költő önéletrajzaiból azonban kiviláglik, hogy Babits nem 1907-ben kezdett el foglalkozni prózáírással. Első alkotásai sorában, azok között a művek között, amelyekről már érdemesnek tartotta, hogy Szabó Lőrinc is tudomást szerezzen, egyformán voltak versek és prózai kísérletek. Legelső irodalmi próbálkozása meg éppen egy regény volt: második gimnazistaként (Verne hatására) egy fantasztikus regény írásába kezdett bele. A gimnáziumban később főként a prózáírók érdekelték: a kor szokásos Jókai és Vas Gereben élménye után, 15 évesen, a Dreyfus-pört követően egy zolai naturalista regény írásával kísérletezett.¹ Az epika változatlanul vonzotta egyetemista korában is. Akárcsak Ady, ő is állandóan próbálkozott epikai alkotásokkal: 1904-ben például „szatirikus novellácskái”-ról és egy „Dialektikai regény” munkálatairól számolt be Kosztolányinak, 1905-ben pedig arról írt, hogy egy „társadalmi regény terve foglalkoztatja”.² Az 1905 októberében Kosztolányinak küldött leveléből az is kiderült, hogy ekkor egy „byronikus beszély”-be akart belekezdeni „a renaissance korából”; „a beszély tartalmát Boccacciónak egyik novellájából” szándékozott meríteni, de a történet lélektani háttérét meg akarta változtatni. Könnyen lehetséges, hogy ez a novella (a forrást, a feldolgozás módját vagy talán a témát tekintve is) a *Mese a Dekameronból* előképe, első változata volt már.

¹ Vö. Babits Mihály: *Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből*. Közölte: Gál István. Jelenkor, 1973. 1007–1018; B. M.: *Önéletrajz*. Közölte: Pók Lajos: *B. M. alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi, 1970. 32–39.

² *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Akadémiai, 1959. 10; 79; 104.

Ugyanígy föltételezhető, hogy 1907-re elkészült a *Karácsonyi Madonna* más darabja is. Babitsnak ekkorra mindenképpen több befejezett novellája volt. Erre lehet következtetni Kosztolányi 1908-ban kelt leveléből, amelyben általában mondott ítéletet Babits prózájáról, valamint Kun Józsefnek, a költő egykori barátjának ugyanezen év végén küldött értesítéséből is.³

A felsorolt tények alapján két lehetőség látszik valószínűnek. Az egyik: Babits a *Karácsonyi Madonnában* olvasható alkotásokat talán korábban írta, s a megjelenés időpontja vagy a közölt dátum csak a végleges változat szempontjából ad eligazítást. Ugyanígy lehetséges azonban az is, hogy a költő, akárcsak legelső verseivel tette, első novelláit sem engedte kinyomtatni; ezeket az írásokat vagy megsemmisítette, vagy teljesen átdolgozta. Akár így van, akár úgy, az mindenképpen valószínűnek tetszik, hogy a *Karácsonyi Madonna* nem egyszerűen tíz év termését reprezentálja. Babits ebben a kötetben azokat a novellákat válogatta össze, amelyeket (egy nagyobb anyagból szedegetve) összegyűjtésre, megőrzésre méltónak talált.

A kötet belső mondanivalója is ilyen tudatos írói szándékot tükröz. Nem az 1920-as élettől akart elfordulni Babits ezekben a novellákban, amint azt Kuncz Aladár föltételezte, nem a „sok összevisszaság, lárma, mimika és kifestettség” riasztotta el a költő képzeletét.⁴ A magyar élethez közelebb eső írások (például a már megjelent *György, a favágó*) kihagyásával, az antik-bibliás-gótikus-reneszansz-modern világ megidézésével saját kultúrateremtő feladatát kívánta bizonyítani. Azt erősítette ezzel magamentőn, hogy a politikába belekeveredett költő igazi területe az irodalom. E mellett érvelt a Dante-fordítással,

³ Uo. 167; 302.

⁴ A *Karácsonyi Madonna* fogadtatásáról: Császár Elemér: Magyar Múza, 1920. 183–184; Kuncz Aladár: Nyugat, 1920. 636–638; Szini Gyula: Uo. 322–323.

a *Pávatollakkal* és az *Eratóval* is.⁵ Mindhárom mű előszavában vagy összeállításában a művészet különleges jogait, sérthetetlenlenségét, területenkívüliségét hangoztatta.⁶

A *Karácsonyi Madonna*, az *Erato* és a *Purgatórium* megjelenítésében a politikai témától való opportunus eltávolodás mellett valószínűleg anyagi szempontok is közrejátszottak. Az állás és nyugdíj nélkül maradt, a pénzügyi nehézségektől mindig betegesen irtózó költő 1919 végén, 1920 elején nehéz helyzetbe került. „Szobája fűtetlen volt – jegyezte meg róla Keresztury Dezső –; ágyba bújva, dermedt kézzel írta munkáit...” A könyvekért felajánlott tiszteletdíjra tehát nagy szüksége volt.⁷ Könnyen elképzelhető, hogy az *Eratót* kiadó bécsi Hellas Verlag, a *Pávatollakat* és a *Karácsonyi Madonnát* megrendelő Táltos tudatosan akart a költőn segíteni a nehéz helyzetben. A Táltos esetében ennek a segítségnek még személyes-baráti oka is lehetett.⁸

Az 1920-ban megjelent négy könyv közül – ismételjük – a *Karácsonyi Madonna* a legfontosabb. Babits, aki 1904 és 1908 között (levelei tanúsága szerint) Anatole France, Maeterlinck, Hofmannsthal, Verlaine, Mallarmé, Leconte de Lisle műveit olvasta, Baudelaire, Liliencorn, Meredith, Poe, Richepin, Rossetti, Swinburne és Wilde alkotásait fordította, ebben a könyvében a kor európai irodalmi eszményeihez vonzódott. Amint erről önéletrajzi vallomásaiban, a *Keresztül-kasul az életemen*

⁵ B. M.: *Pávatollak*. Műfordítások. Táltos, 1920. 5–6; Keresztury Dezső: *Előszó az Erato második kiadásához*. Szépirodalmi, 1973; Dante, Alighieri: *Purgatórium*. Fordította: B. M. Bp. 1920.

⁶ Rába György: „Az új horizontok keresését nem utolsósorban ösztönözte szembefordulása (ti. a Babitsé) a társadalmi környezetével.” *A szép hűtlenek*. Akadémiai, 1969. 25.

⁷ Keresztury Dezső: I. h. 5.

⁸ A kiadó vezetője ekkor Farkas László volt, az az egykor fiatal irodalmár, akit Kosztolányi egy Juhásznak írt 1905-ös levelében „tiszelt barátja”-ként említett, s aki így – közvetve – társa, tanúja volt Babits, Kosztolányi és Juhász együttes indulásának is. *Vö. Lev. 107; 271.*

című munkájában írt, megvetette a konzervatív művészetet és új magyar irodalmat akart teremteni. Ennek megfelelően, prózaíróként, nem Jókai és Mikszáth epikus hagyományait kívánta folytatni, hanem az európai kisépika akkor hagyományos helyzeteit, megoldásait vette át. Ő is a múlthoz fordult: a nietzschei–dionüszoszi görögséghez, a misztikus középkorhoz, a Burckhardtnál, Merezkovszkijnál, Gobineau-nál, Muthernél megismerhető reneszánszhoz.⁹ Első novelláiban azonban nemcsak az ábrázolásra kiszemelt múltat kölcsönözte európai kortársaitól és elődeitől. Mivel ekkor még saját művészi modellel nem rendelkezett, ezért az alkotás egyéb mozzanataiban is megpróbálta őket utánozni.¹⁰ Esztétikai felfogásának megfelelően azonban nemcsak másolni akart, hanem egyben teremteni is. Az emberi lélek örök vágya hajtotta őt a mindig újra (írta Kosztolányinak), s ezért ezekben a történetekben valami sohanemvoltat is próbált: az átlagosnál alaposabb lélektani szempontú ábrázolásra törekedett, s (sok író társához, közöttük az ekkor induló Kaffka Margithoz hasonlóan) „roppant lélektanivá” igyekezett tenni a történeteket.¹¹

Ezt az írói szándékot a századvégen különösen fejlődésnek indult pszichológia önmagában is indokolta már. A pszichológia ugyanis, amelyről Kant még azt hihette, hogy sosem lesz egzakt tudomány, az 1870-es évektől kezdődően rövid idő alatt igazi kísérleti diszciplína lett. Spencer evolúciós tana, Wundt laboratóriumi kísérletei, Jamesnek a tudatra vonatkozó következtetései, a módszerek általános fejlődése és az 1900 után közvetlenül megjelent könyvek jól mutatták ezt. Babitsot azonban novellairóként mégsem ilyen értelemben vonzotta a

⁹ Uo. 104.

¹⁰ B. M.: *Könyvről könyvre*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Belia György. Magyar Helikon, 1973. 281.

¹¹ Vö. Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén*. Juhász Gyula, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső ifjúkori barátsága. Akadémiai, 1962; Bata Imre: *Babits és a magyar irodalomtörténet*. Doktori értekezés. Kézirat, Debrecen, 1959.

lélektan. Figyelemmel kísérte ugyan a tudomány legújabb eredményeit (erről tanúskodnak recenziói¹²), össze akarta kapcsolni kedves tárgyát, a filológiát a pszichológiával (ez lett volna a pszichofilológia, amely segítségével Arany Jánosról szakdolgozatot akart írni), a lélektani kutatásokat azonban (természetesen) nem közvetlenül kívánta követni vagy illusztrálni. Ez a tudomány – csakúgy, mint bármilyen más tudományos elmélet vagy felfedezés – inkább csak ürügyet szolgáltatott az írónak az alkotásra.¹³ Mégpedig többféleképpen. Elsősorban úgy, hogy olyan epikai helyzetek leírását kínálta, amelyek a tudományos érdeklődés és a nyomában járó vulgárpeszichológia révén váltak közismertté, másodsorban pedig úgy, hogy a már földolgozott történetek újrainterpretálására¹⁴ serkentette az író. Az elsöre jó példa ebből a kötetből a *Drága élet*, a másodikra az *Odüsszeusz és a szirének* és a *Mese a Dekameronból*.

A *Drága élet*, amely a freudi pszichológia intézményes magyarországi térhódítása,¹⁵ 1913 után keletkezett, egy maga-

¹² Babits legelső nyomtatásban megjelent munkái ehhez a tudományhoz kapcsolódtak: Jewelnek *Az álmok pszichológiájáról* és Senetnek a gyermekeknel tapasztalható nyctophobiáról (a sötétség félelméről) szóló tanulmányait ismertette a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben. 1905. XV. 32–39; 1906. 169–170.

¹³ Vö. Farkas Ferenc: *A kettős viszonyulás kérdése Babits Mihály életművében*. It. 1972. 58–81. A kortársak – például Kassák Lajos – nem ezen a véleményen voltak. Kassák szerint a *Gólyakalifában* például „Babits, a mélylelkű költő megelégszik a *freudizmus* illusztrálásával.” Bécsi Magyar Ujság. 1921. márc. 18. In.: K. L.: *Csavargók, alkotók*. Válogatott irodalmi tanulmányok. Magvető, 1975. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ferenc Zsuzsa

¹⁴ A *Mythológia* elemzése kapcsán használja ezt a kifejezést Erdélyi Ildikó. Vö. E. I.: *Mythológia. Egy Babits-novella elemzése*. Studia Litteraria, 1970. 53–61.

¹⁵ A pszichoanalitikusok magyarországi csoportja 1913-ban alakult Ferenczi Sándor elnökletével (az alakuló kongresszus egyetlen nem pszichológus résztvevője Ignótus volt), 1915-ben jelent meg magyarul Freud: *Három tanulmány a szexualitás köréből* és *Öt előadás a pszicho-*

tartás és egy érzelm lélektani elemzését végzi el. A külső történet itt viszonylag egyszerű. Van Leberghe, a Franciaország-szerte jól ismert író beteg lett. Felesége „valósággal önfeláldozással ápolta”, „életét adta volna, hogy segíthessen urán.” Hasonlóképpen éreztek leányai is. A betegség azonban nehéz kötelességet rótt a családra. Egy indiai herceg segítségével – súlyos anyagi áldozatok árán – különleges gyógyszerhez jutottak. Az orvosság meghosszabbította a beteg pusztá életét. Az ily módon meghosszabbított étellel azonban az író nem tudott mit kezdeni: nem alkotott, a kapott rövid élet-határidő megbénította képzeletét. A gyógyszer beszerzése pedig egyre elviselhetetlenebb terheket jelentett a családnak: fölemésztette megtakarított pénzüket, a feleség hozományát, el kellett hagyniuk régi lakásukat, régi környezetüket, a lányoknak munkát kellett vállalniuk. A történet elején még az életét is feláldozni kész asszony leányaival együtt lassan az író halálát kezdte kívánni. Az asszony számára egy álom tudatosította az igazi érzéseket: azt álmodta, hogy együtt utaznak férjével, s a száguldó vonatban egy nyitott ajtó előtt állnak. „Egy gyenge ujjlökés – álmodta tovább az asszony –, és férje kalimpálva bukik le véresen az útra, és ő egyszerre valami rettenetes megkönnyebülést érez...” Az élet, amely az álmokat folytatta, csak egyféleképpen érhetett véget: a lányok is az apjuk ellen fordultak, s az egyik, Claire egy pisztollyal lelőtte a beteget. A történet, amely jól példázhatná Babits filozófiai érdeklődését is, Freud hamar népszerűvé vált tételeit ismételte meg: az ellenkező nemű szülő iránti szeretet, a családi érzés mélyén látens formában élő indulatok, a társadalmi konvenciók miatt elnyomásra ítélt, a tudatalatti rétegekbe szorított érzelmeket és végül az álmot, amelynek lényege, ahogy ezt Freud megfogalmazta, egy lappangó vágy teljesülése. Ezek a

analízisről, című műve; 1918-ban pedig – a budapesti pszichoanalitikus kongresszus évében – nálunk is kiadták a *Totem és tabu*. Vö. Jones, Ernest: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, 1973.

pszichológiából átvett motívumok a novellában akár írói közlés, akár belső monológ formájában jelennek meg, akár a történés részét képezik – csupán a leírásra kiszemelt terület határait tágítják.

A kor lélektani ismeretei szerint valóságosabb, igazabb és újszerűbb magyarázatra való törekvés vezette Babitsot akkor, amikor Lisetta de ca Quirino boccacciói históriáját és Odüsszeusz történetét dolgozta át. Az elsőben (a *Karácsonyi Madonna* más darabjaihoz hasonlóan) a vallásos érzés mélyén lappangó erotikus vágyat írta le. Az eredeti pajzán meséből itt semmi sem maradt: a fiatalasszony, aki a vallásban találta meg a földön keresett vigaszt, Babits novellájában minden érzését a túlvilághoz, a szentekhez és Krisztushoz kapcsolta, egész életében várta és kereste azt a pillanatot, amikor lelkében „a vallás és a szerelem” ölelkezhet. Nem a vágy hajtotta őt, mint Boccaccio figuráit nemegyszer, hanem a hit ereje. Babits Odüsszeusz sorsában is az ókori forrástól eltérő magyarázatot talált. Az ókori hőst szerinte nem a megismerés utáni sóvárgás űzte el otthonról, amint azt Dante is hirdette, hanem egy tisztázatlan, megmagyarázhatatlan vágy, a szirének tudatalatti emléke. Homérosz eposza – pontosan a tizenkettedik ének vonatkozó része – ehhez a megoldáshoz nem szolgáltatott adalékot. Ahhoz, hogy Babits a mindent mozgató tudásvágyat a szirének énekével, emlékével helyettesíthesse, meg kellett változtatnia az eredeti anyagot. Egyrészt valamilyen módon érthetővé kellett tennie a szirének vonzerejét, másrészt pedig érzékeltetnie kellett azt, hogy Odüsszeuszban legyőzhetetlen vágy támadt az ismeretlen világ iránt. A művészi-lélektani cél érdekében a költő újraszerkesztette az egész jelenetet. Először a szirének életét írta le. Sorsukat azzal emelte meg, hogy bennük – akár a *Karácsonyi Madonna* más darabjaiban: *Az angyalban*, a *Novella az emberi húsról és csontról* című történetben, a *Dekameron*ból vett *Mesében* – összekapcsolta az isteni, mítoszi világot az emberi léttel, a véges emberi életet a végtelenséggel. A végtelenséget az óceán zenéje érzékeltette a

novella nyitó jelentében. Az óceán zenéje ugyanis az „idők elejétől fogva” tart, betölti a mindenséget; ez a zene nemcsak a hajósokat ejti rabul, hanem átrendezi a természetet, előcsalja a csillagokat is. Ez a misztikus, mindenhova elérő zene kísérte a sziréneket. A szirének világában a földi és az égi, a valóságos és az éteri örömök töltenek be mindent. Odüsszeusz, aki valamit hallott-látott ebből a világból, ettől már nem tud szabadulni később sem. Ezután akár hajón ül, akár Ithaka partján állt, akár Pénelopét ölelte – mindig a szirének énekét hallotta. „. . . éneket hallott, egészen tisztán hallotta . . . És újra érezte a régi megbánást, hogy maga kötöztette meg magát.”

A lélektanivá tevés fiatalosan naiv szándékától ösztönözve Babits nem elégedett meg a pszichológia által föltárt területek rögtöni művészi birtokbavételével és a régi történetek újrainterpretálásával, hanem (a tudomány általános fejlődésének inspirációjára) fantasztikus történetek elmondására is vállalkozott. Ezenközben Babits néha olyan eseményeket írt le, amelyekben (lehet, hogy véletlenül) a fantasztikus, a misztikus és a tudományos elemek keveredése nyomán egymás mellé kerültek a pszichológia tudományos nyelvére is lefordítható részek. Jó példa erre a *Novella az emberi húsról és csontról* két bekezdése. Ebben az alkotásban a főhős, Lovagh – aki előtt egyszer elsötétül a világ, máskor meg szinte a dolgok mélyébe lát – színházba ment. Itt, miután kedvére gyönyörködött a fődetlen vállak szépségében, aztán pedig az első rész színpompás szcénájában, különös dolog történt vele.

„A színpad szélső részei elsötétültek, a szép és már-már szinte meztelen test átvilágodott, keresztül süttött rajta a fény, húsa áttetszővé vált, és különös kemény, szögletes, sötétszürke vonalak kezdtek átütni rajta. A hús egyre finomodott, olvadt . . . Végre már csak úgy terjengett a váz körül, mint árnyék a magva körül: s a váz vékony és visszataszító vonalai mind élesebben piszkosodtak ki a közepéből.

Lovagh azonnal megismerte a Röntgen-ábra vonalait. Még homályos volt a rajz, de már láthatta a szép vállakon és melken keresztül a háromszögű lapockákat és a bordák abrongsos skatulyáját . . . S amint

felnézett Lovagh, im a szép fejen keresztül megjelent a vigyorgó koponya csúf állkapcaival, mintha bizonyos pornográf képeket a fény felé tartasz, a legszebb toilleteken át- meg átláthatod a legpörébb csupasz- ságot . . .”

Ebben a részletben a századelő vízió divatja, a remegő atmoszférát megjelenítő impresszionista technika és a Röntgen-szenzáció felhasználása mellett a korszak népszerű pszichológiai formulái: (szaknyelven szólva) az élettelenülés és a kóros szexuális asszociációk is megjelentek. Egy-egy érzés vagy magatartás lélektanának elemzése és a hitelesebb magyarázatra való törekvés mellett Babits különleges lélektani érdeklődését ezek az apró momentumok is jól mutatják.¹⁶

A *Karácsonyi Madonna* darabjai a korhangulat visszaadására és a pszichológiai háttér elmélyítésére mutató szándék mellett a valóság és az álom, a konkrét és az absztrakt, a szubjektív és az objektív közti határok elmosásával az írónak a misztikus iránti hajlandóságát is jelezték. Az ekkor fordított *Infernó*ból áradó középkoriság és az 1911-ben írt *Laodameia* transzcendenciája találkozott ezekben a novellákban a Maeterlinck, Verhaeren, Rilke, Claudel írásaiban is föllelhető misztikus koré- zéssel. A fiatal Babits, amint egyik levele is tanúsítja, pontosan megérezte korának a fantasztikus és misztikus után sóvárgó kívánságát: ő is megvetette az „orthodox realizmus”-t, a természet puszta utánzását, a fantasztikus után vágyott és azt próbálta meg le is írni.¹⁷ Evvel a szándékával – akárcsak a leírás tárgyának megválasztásával – a kortárs írók nyomdo- kaiba kívánt lépni. Kuncz Aladár és Rába György ebben a vonatkozásban egybehangozóan Anatole France hatását fedez-

¹⁶ Egy sor olyan adatot lehetne idézni tanulmányaiból, amelyek mind ezt az érdeklődést bizonyítanák. Itt most egyetlen adalék is elég – jelzőként: B. M.: *Dante fordítása*. Műhelytanulmány. 1912. In.: *Irodalmi problémák*. Nyugat folyóirat kiadása. Bp. 1917.

¹⁷ *Lev.* 29–34.

ték föl Babits novelláiban, elképzelhető azonban az is, hogy a saját művészi modelljét kereső íróra hatással voltak a középkor után újjáéledő misztikus novella akkor népszerű mesterei, E. T. A. Hoffman és E. A. Poe is. Ez utóbbi befolyása különösen valószínűnek látszik. Erre lehet következtetni abból, hogy a levelezésében oly sokat emlegetett Poe-t *Az európai irodalom történetében* értékeli,¹⁸ de erre mutatnak azok az egyezések is, amelyek Poe és Babits novelláiban a környezet rajzában és a művek hangulatában egyaránt föllelhetők. Babits hősei ugyanis, akárcsak Poe alakjai, szintén a homályból lépnek elő (*Tél*), a valóságos eseményeket félelmes képekben látják (*Éliás testvér*), életüket és sorsukat irracionális erők irányítják. Ezek az alakok arc nélküli emberek. Nem cselekedetekkel jellemzi őket az író, amint azt Boccaccio megkívánta, hanem csupán egy-egy vonásukat sejdíti meg: kíváncsiságukat (*Karácsonyi Madonna*), egy-egy személy vagy jelenség iránti indokolatlan rajongásukat (*Tél*). A hősök elmosódó karakterének megfelelően a tér és az idő határai is viszonylagossá válnak. Első pillanatra úgy tűnhetik, mintha a novellák pontosan meghatározható időben játszódnának: *Az angyal* például a történelem előtti korban, a *Karácsonyi Madonna* a 13. században, a *Drága élet* pedig a 19–20. század fordulóján. A cselekmény ideje azonban – a látszat ellenére – sohasem konkrét idő. Akár szerzői elbeszélésként, akár „Ich Erzählung”-formában, akár személye és a tárgy között distanciát teremtve mondja el Babits a történeteket, jól érződik, hogy a novellák ideje általánossá transzformált múlt vagy jelen.

Babits novelláinak harmadik vonása a kettős feszültség, amely egyrészt a reális környezetben élő-mozgó valószínű hősök és a fantasztikus-misztikus elemek, másrészt a novellák háttérében megjelenő (sajátosan értelmezhető) valóság és az irracionális között van. Az irracionális és racionális Babits műveiben sohasem úgy találkozott, mint másutt, például Poe

¹⁸ B. M.: *Az európai irodalom története*. 378–379.

elbeszéléseiben. A költő általában nem az egész novellát építette a fantasztikus ötletre, hanem megelégedett azzal, hogy meghatározott helyen fölhasznált egyetlen fantasztikus momentumot. Ez a fantasztikum, amely lehet egy titokzatos orvosság, egy látomás vagy testet ölthet a hős eredetében, az egész valóságosága folytán élesebben különül el a történettől, mint általában az ilyen típusú novellákban lenni szokott. Az irracionális és racionális közti távolságot Babits még fokozta is: a teljesen fiktív cselekmény helyett (amelyre ebben a kötetben a *Tél*, a későbbiekben pedig az 1920-as *A torony árnyéka* lehet jó példa) olyan eseménysort választott, amelyben a részletek valóságosságához a háttér valóságosága is társult. Ez a háttérvalóság sokféle lehet. Lehet pusztán fokozott nyelvi realitás (mint – későbbi példát hozva – a *Dzsoni, a tengerész* esetében), lehet történeti (*Karácsonyi Madonna*), lehet mítoszi (*Az angyal*) vagy egy másik alkotásban már korábban testet öltött művészi átírás „valósága” is (*Odüsszeusz és a szirének, Mese a Dekameronból*). A realitásnak ez a fajtája érezhetően arra szolgált, hogy – az „időtlenség” ellentétéként – az emberiség korszakait belülről végigélni akaró Babits az érzésben és az atmoszférában még pontosabban tudja reprodukálni magának „a régi kor összes szellemi árnyalatait”.¹⁹ A Dante-fordítással párhuzamosan készülõ-megjelenõ novellákban ezek a háttér adó elmosódó tények az emberiség mitikus-misztikus múltjához és a Babits által csodált (fantasztikus) középkorhoz kapcsolódtak. *Az angyalban* ezek a sejtetõ utalások a héber mitológiából valók. A valódi történet, amely a megáradt folyóval, az átkelni akaró Azáziellel, a révészekkel és Azáziel gyermekeivel: Náhorral és Háránnal az általánossá transzformált múltban

¹⁹ B. M.: *Irodalmi problémák*. I.h. 212. (A korhangulat visszaadását többen a Babits-novellák legfontosabb vonásának tartották. Vö. Benedek Marcell: *Babits Mihály*. Gondolat, 1969. 88; Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Tanulmányok a magyar kortársakról. Szépirodalmi, 1958. I. k. 253; Rába György: *A magyar irodalom története* V. k. 247.)

játszódik, a helyszínrre utaló (és a cselekmény idejét általában jelölő) mozzanatok révén a bibliai időkhöz kötődik. Náhor – vagy ahogy a mitológiában inkább előfordul: Nákhor – és Hárán, a testvérek küzdelme, a földi nőkkel kötött házasság emlegetése ezt a történetet azonban a legtávolabbi mítoszi múlthoz: az ősapák korához kapcsolja. A megáradt folyó, a sáros ruha, a mocsár, a révészek, a felgyújtott karám részletvalósága, a főhős mitikus eredete és a háttér így különös, sajátos kapcsolatba kerültek egymással. A mítoszi háttér, amely az eredeti helyén az egészről kiszakítva, önállóan csupán a hitre tarthat igényt, itt arra szolgál, hogy kiemelje az egyetlen művön belül szervezett saját világ nem teljesen fiktív jellegét. A *Karácsonyi Madonna* esetében is hasonló novellaépítés figyelhető meg. Itt a történethez (karácsony éjjelén Arthur lovag bemászik a templomba), az ehhez társuló látomáshoz (a templomban megjelenik Mária, a gyermek Jézus és az angyalok serege) Babits kétszáz évnyi időközből válogat tényeket. A középkori misztikus eseménysorba így került be Abelard mester, a 12. századi szerelmi história hőse, a Nagy Lajos által az aacheni székesegyház mellett a Szent Erzsébet tiszteletére épített kápolna, a híres magyar zarándokhely (ez magyarázza Bor és Kádár vitéz jelenlétét és Magyarország védszónyának emlegetését²⁰), továbbá így került a novellába annak az ablaknak a leírása, amelyen az árpádházi szent a rózsák között látható (ezt az ablakot törte be Arthur lovag a csákányával). Babits ezeknek a háttérbe vonható adatoknak a segítségével – ismételjük – a misztikus elem és a részletek realitása között meglevő ellentétet egy sajátos feszültséget hozó momentummal egészítette ki. Ilyen vagy olyan mértékben ez a kettős feszültség majd minden novellában megtalálható.

*

²⁰ Benedek Marcell – idézett könyvében – a történet főhősét Magyarország emlegetése miatt magyarnak tartja, a cselekmény színhelyét pedig Magyarországon jelöli meg. I. m. 93.

Ezek a novellák azonban, annak ellenére, hogy Babits ben-
nük a korszerűbb európai hagyományt követte, nem váltak – a
szó köznapi értelmében – közismert, iskolát teremtő alkotá-
sokká. „Valamivel messzebbre objektívalva ugyanarról” tettek
vallomást – írta róluk Schöpflin Aladár 1931-ben –, mint a
Babits-versek. Nem a cervantesi váratlan eseményt mondták el,
sem közvetlenül, sem közvetve nem épültek „az életben meg-
levő ellentmondásokra”, amint ezt Sklovszkij kívánja a műfaj-
tól, nem a teljesebb epikus hagyományt követték, amelyre
Kosztolányi adott példát az *Adonis ünnepén* című 1904-ben
megjelent novellájában és az 1908-as kötetben. Nem vallottak
ezek a művek igazi epikus alkatra. Kosztolányi ezért írta 1908-
ban Babitsnak barátja verseit magasztaló levelében: költemé-
nyeidet „nem is merem összehasonlítani prózáddal”.^{2 1}

SIPOS LAJOS

A LÉLEKMADÁR-KÉPZET KÖZELI ÉS TÁVOLI EMLÉKEI*

I. *A gyűjtemény elve.* Kovács Sándor Iván bevezető ta-
nulmánya, személyes élményt és irodalomtörténeti tárgy-
szerűséget ihletetten egyesítve, leszögezi: a könyv címadó ver-
sében „a lélekmadár-képzet emléke” éled; a cseremiszek
ugyanis

„hosszú pózna végére illesztett, fából faragott kakukk-madarat állítot-
tak a sír fölé, a figyelő madár a halott tájékoztatását és szórakoztatását
szolgáltatta, híven beszámolt az elköltözöttnek a sír körül történekről.”

^{2 1} Schöpflin Aladár: *B. M., a novellairó.* Nyugat, 1931. II. k. 171–173; Sklovszkij: *A széppróza.* Vélemények és fejtegetések. Fordította: Lányi Sarolta. Gondolat, 1963. 129; Kosztolányi Dezső: *Elbeszések.* Helikon, 1965; Lev. 167.

*Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel.* Szépirodalmi, 1977.

Ez az átfogó poézis-feltárás, Weöres könyve, a magyar költészet rejtett értékeinek és furcsaságainak gyűjteménye a kezdektől a múlt század végéig, hisszük, nem választhatott volna találóbb jelképet.

Árva borjú anyátlan,
Pusztá pajta fedetlen,
Három verébnek hat szeme,
Szenes csutak fekete.

Weöres magyarázata (47. oldal):

„Pusztá pajta fedetlen: a még üres sírverem. Három veréb hat szemmel: a jó szellemek segítségül hívása, akik hárman hatfelé tekintve vigyázzanak a megboldogultra . . .”

A könyv különböző értékű darabjait jelesül fogja össze, megrendülést keltve színezi ez a gondolat. Ha így olvassuk, vidám színei ellenére tragikus-forma könyv a magyar irodalom elhanyagoltabb ága-boga is mind, csakúgy, ahogy a „fő vonulat” komoly, felelősséget hordozó, történelmileg *közvetlenül* meghatározott. Weöres modern értelmezést ad itt hagyományainknak: úgy, hogy legősibb forrásaikig vezeti figyelmünket. Meltán következik e négy soros törmelék-remekmű után a kötet egyik legszebb s legteljesebb darabja, a *Feltámadás végítéletkor*:

Csont kürttel kürtölnek,
Arany deszkák hasadnak,
Földi férgek mozognak.

A pogány és a keresztény látomás mintegy alaphangütés a későbbiekben bőséggel szerteágazó polifóniához. Mivel ennek történeti értelmezését Weöres és munkatársai kitűnően elvégezték.

ték (Bata Imre a már-már lehetetlen feladatot oldotta meg *Költészetünk vonulata* című tanulmányában, és Weöres zár- szava, személyes objektivitással, Kovács Sándor Iván munkáját állítja – egyáltalán nem paradox módon – az azonosság fé- nyébe), úgy vélem, a gyűjtemény elvének rövid meghatározása után az antológiát elsődleg is *tanulmányoznom* kell, *szemelget- nem* lehet csupán, hangsúlyozva a Weöres-féle munkamódszer jellegzetességeit; a *Három veréb hat szemmel* szerzője ugyanis olyképp szuverénül tekinti át, vallatja a magyar költészet egé- szét, hogy kritikájára vállalkozni csak még terjedelmesebb, a könyvnél is átfogóbb (ha ez elképzelhető e pillanatban) tanul- mányban lehetne. A gyűjtemény elve a történetiség; esztétikája az értékmentés; látszik már ebből is, hogy mértékegységei hatalmasak. Feszültségét az anyag, a költői nyersanyag töré- kenysége, védelemigénye adja. Aktuálisan szól hozzá ez a könyv irodalmi tudatunk mai kérdéseihez mindenekelőtt azzal, hogy szemléletesen veti fel az időmúlás kérdését; a „nagy dalok korának” pillanatnyi múltá fokozottabb érdeklődést in- dukál a mellőzött részletek iránt; hátha ott lapulnak olyan értékek, amelyek – épp *tökéletesség-hújaikkal* – frissebbnek hatni ha nem bírhatnak is, elevebbé a jobban ismert *nagyköl- tészeti környezetet* bizonyára tehetik még. A gyűjtemény elve tehát ez: irodalmunk rejtett értékeinek felmutatásával ne úgy növeljük az ismertebb, tudatosultabb fő vonulatok értékét, hogy dombok mellett még magasabbnak látsszék néhány orom, hanem az egész domborzat szerves egésze, eredendő egysége tudatosuljon, s az az olvasói öröm is újult kielégülést nyerhessen, amelynek egészen egyszerű neve s lényege: bűvár- lás. Szó sincs róla tehát, hogy barlangrendszerek feltárása volna ez a *közösségi* antológia; olykor nagyon is szellős vidéken járunk, s a cél nem a kitekintés, hanem a közel-térképezés, közel-élményképzés. A mikrofilológia rabságából (már ha van ilyen; mondjuk finomabban: szakvilágából) szabadítják ki a szerzők a méltó anyagot. Weöres Sándor, a költő és tudós bűvárló az antológia arányainak, elemeinek megformálásához

életműve nagy tanulságait adta; így válik szerves *egésszé* a szerves *kiegészítő* matéria. Egy-egy lábjegyzet, szóértelmezés, egy-egy rövid irodalomtörténeti összefoglalás nemcsak múltbéli irodalmunkra vetít fényt; mutatja, hogyan is lehet verssel bánni manapság és egyáltalán

II. *Weöres megjegyzéseiről*. Az antológia jegyzetanyaga: költői regény. Tényregény. Jegyzetanyagon nyilvánvalóan nem a könyv *jegyzeteit* értem itt, hanem azt az önálló, de a versektől sosem önállósuló egészet alkotó szöveg-művet, melyet Weöres, mint a közösségi munka poéta-komponense, irodalmunk kiemelkedő teljesítményeinek színvonalára emel. Hogyan éri el, hogy az értelmező, magyarázó megjegyzések szuverén írói művé váljanak, anélkül, hogy külön „produkció” lenne belőlük? Azonosulással. Ennek előgyakorlata volt a téma egytömb változata, a főmű *Psyché*; példátlan világirodalmi vállalkozás ez így együtt: hogy a nemzet egyik kiemelkedő költője saját művének legszerveesebb anyagán bizonyítja, próbálja ki előbb hibátlan történelemérzőkét, mondjuk bátran: zseniális átélőképességét; mert a *Három veréb hat szemmel* nem csupán összeállítás, hanem egyetlen egészként áttekintett, eggyé-élt költészettörténet. Ezt az egységet korántsem kiegészítőkként: nagyon is érezhetően rokon-rangú alkotókként szolgálták az együttműködő társak. Weöres azonban saját felelősségére alakítja ki az antológia (nevezzük így) végső formáját; ítéletei is szuverének. Határozottsága meghökkentő: a nem harcias kerülhetetlenség nagy példája. Azt hiszem, ideje volna végre nem okvetlenül negyven-ötven évekre visszanyúlnunk etikai-erkölcs-gyakorlati, esztétikai-felelősségtani példákért. A maiak között fontos helyet foglal el, az élen, Weöres Sándoré. A magyar költészet rejtett értékeinek antológiájával; s nem okvetlenül a vállalkozással (ez lehetne önmagában *fontos, becses* stb. csupán; nem a részletek megmutatásával e vállalkozás mikro-értékeiként), hanem a kidolgozás mikéntjével. Ahogy Weöres *író* tud lenni a lehetetlenül kis, szűk toldás-helyeken; ahogy egy-egy mondatával *szemléletet* villant és igazol; ahogy a nemzeti

komolyság egészen új húrjain játszik; ahogy ezt a *tartalmat* a forma (nem a szómágia! hanem a gondolatiságból pattanó tömörség) határozza meg, a legteljesebb szintézisként: gondolom, értékmentő feladatán túl *értékteremtővé* lendíti a könyvet. Így válik újabb évtizedeink irodalmának nem csupán irodalomtörténeti vallomásává ez a Weöres-mű. Így válik névvel jegyezhető *művé*.

III. *Tallózás*. Jegyzeteim közül ezt venném valamennyinél előbbre: „Mind ez együtt!” Maga az anyag is; áradó prédikátorok, ma is jól használható töredékesség-értékekkel és tökélyes-őrült vagy pompásan léha verselők; Madách végsőkig leszűrt, tehát nem keserű, nem *csak* keserves (pesszimista! törölhető e szó, költészetünk roppant gazdagságának áradata elsodorja a rész-túlzásokat), látszatot nem ismerő eszmeisége és a nőköltők rengeteg színe-árnyalata, érzékletessége; néhány versben holtbizonyossággal igazolt Petőfink lángelméje, „társalogván” szinte; a tiz-sorosok mestere a 15. századból a naivnál is érdekesebb szervezésű művészet korai műve, disszonanciáival, és a kántálók-oktatók, „beszélgetők”; mind ők együtt! S mitől együtt valóban? Weöres szövegeitől, amelyek nemcsak „összekötnek”. Az antológia szerzője – és együttese – megteremtett egy olyan *közeget*, amely a magyar irodalom *egyik* lehetséges „regényének” ágya; ebben vannak azután, kavicsként és érték-kövekként, ékkövekként, törmelékeként, éles üvegcserepeként a por alól kitisztogatott darabok. Költészetünket eszmévilága és nyelvi tökélye dicséri nemzeti tudatunkban. Ezekben a rejtett furcsaságokban és értékekben a vers-szervezés öncélú bonyolultságai szintén kevésbé lelhetőek fel; s nem-öncélúak is kevészer akadnak; mégis roppant eleven izgalmat okoz a régi költemények ritkán látott szerveződés-rendszere; a belső törésvonalak, egyezések, esetlegességek és bűvópatakos összefonódások; maga egy-egy *vers* tekinthető kisebbfajta sziklafalnak vagy barlangnak, kalandozhatunk már a nézésével is, próbálhatjuk megmászását, végig-bűvását. Tehát a *bűvárlás* értelme is gazdagodik: nem csupán *kotorászás* ez itt, hanem alkalom,

hogy különben könnyen kisebbszerűnek mondott alkotásokat (egymás szomszédsága okán és az öntörvényű alkotó módján kalauzolgató Weöres Sándor értelmezései szerint) érdemük, valódi értékük és jelen pillanatbeli helyi értékük pontosabb közelítésével *ismerjünk meg*. A megjegyzések szervesen fonódnak össze a versanyaggal; Kalmárról például nyersen érdes szavakat ejt Weöres, és így kelti föl *egyáltalán* az érdeklődésünket; kontrasztot érzünk, a költő javára, s bizony, ha ilyesképp bírálatát nem vesszük, eltévedünk kásahegyében; Weöres a kritika által hívja fel méltóbb figyelmünket. Izzásai e kommentároknak oly különbözőek! Hatszor annyi fontolás rejlik mögöttük, mint a végül ránk néző szöveg-*egyszem*. Többnyire nélkülözhetetlenek az eligazításai; ahogy az ismeretlen szerző *Magyar passióját az Ó-magyar Mária-síralommal* rokonítja; ahogy Lázár Jánost felfedezendőként ajánlja (s mily sok szavát kell így megszívlelnünk; korábbi tanácsait is haszonnal kamatoztatja már könyvkiadásunk); ahogy Teleki Józsefet érdeklődést-keltve feddi: „... kissé fakó ez a fekete-ezüst versezet, de ... a zilált modern művész olykor rácsodálkozik erre az élettelen tökéletességre”. (Szándékkal nem a *verseket* idézem most már; Weöres magas teljesítményét próbálom érzékeltetni inkább; bár ez a munka, a költemények köré épülő próza-szöveg méltóbb értékelésre vár jelen ismertetőmnél.) Ahogy Kalmárnál bátran odavág: „... aztán jönnek az elképesztő hülyeségek ...” Majd ahogy Petőfiről, „a legnagyobb magyar lírikus”-ról ezt írja:

„Nem nekünk-szánt üzeneteiből válogattam, hanem a papírkosarából. De az is igaz, hogy kincseket dobott el, és széria-darabokat tucatjával megőrzött; ... ám ezt majdnem minden múzsafira elmondhatnám, e sorok írójára leginkább.”

Ez a méltányos értékelésbe szövődő önirónia sem *magában* becses csupán, hanem a kitekintés bármikori sokféleségének lehetőségét jelezvén. Weöres teljes költőként vonul fel ebben az antológiában; bizony egyetlen megállapítását sem találok

kirostálásra-ítélhetőnek. Ritka szellemi csemege – s nem azért, mert „ő mondja” – minden olyas megállapítása is, hogy például: „. . . ez a rémlátomás-sorozat, kevésbé jellemző Petőfire, inkább Vörösmartyra . . .” Nagy költőink örök-antológiadarabjai nem szerepelnek *ebben* a gyűjteményben; mégis irodalomtörténetet lehetne tanítani a *Három veréb* . . . segítségével. S általában is: ahogy egyébbeni *alapp* megállapításokhoz éltető elemet Weöres megjegyzései, akképp adnak élénkítő szomszéd-közeget, s szép rendben, a mű darabjai külön-külön. Furcsa kettősség jön létre: a magyar irodalom *bizonyos* egészét forgathatjuk itt, és egy nagy költő látomását a magyar irodalom vonulatainak egyikéről. Nem bonyolodom ellentmondásba a szerzői kollektíva helyes megállapításaival, amikor *vonulatról* beszélek; nem történetileg értem a szót; a vers jelleg, a kispóézis ereje az a folyamatosság, amely – Weöres is mondja! – éltető érrendszere a nagy keringésnek. Weöres arra tanít, hogy mindent az értéke, valója, állaga szerint becsüljünk, s azután ami *érték* így aktuális, használjuk. Weöres antológiája a méltányosság szépségét tárja fel; ám ez a méltányosság csak a legnagyobb szigort jelentheti: Máskülönben érvénytelen. A magyar költészet érvényességének nagy könyvét tette elénk Weöres Sándor. De mintha a magányosság szele is meglegyintene minket így: ez a könyv, holtbizonyos, lefordíthatatlan. Mint az egészséges nemzeti-irodalmi tudat, evidenciáját történelmi létünkben hordozza.

TANDORI DEZSŐ

VITA

ADY ENDRE „SAJÁT KEZŰ” LEVELEI BARÓTI MARIKÁHOZ

(HOZZÁSZÓLÁS SCHWEITZER PÁL KÖZLEMÉNYÉHEZ)

A költő öccsének 1940-ben bekövetkezett halála után egy esztendővel, Ady Lajos özvegye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának ajándékozta férje birtokában volt Ady-dokumentumok jelentős részét. A nagybecsű ajándék a költőtől származó kéziratokat tartalmazott, hozzá írott leveleket, fényképeket és egyéb dokumentumokat. A Kézirattárban dolgozó három irodalmár, Halász Gábor, Joó Tibor, és e sorok írója nem kis izgalommal bújta az ajándékba kapott új „szerzeményeket”, az Ady-kutatás számára jelentős darabokat. Volt azonban a hagyatékban mosolykeltő anyag is. Ez pedig nem más, mint Baróti Marika bőbeszédű, sose látott terjedelmű, gyerekes hangmegütésű, „Endrebácsizó”, a költőt „III. apjának” nevező, rajongó levelei. A levelek első olvasása idején Baróti Marikáról nem tudtunk többet annál, amit a levelekben önmagáról elárult. Többek között azt, hogy leánya Baróti Lajos történetírónak, aki – mivel átdolgozója volt Szalay László *Magyarország története* c., az időben közkézen forgó műnek – a „Szalay–Baróti” címszóként élt tudatunkban. Adynak a Lédával történt szakítása utáni asszonykapcsolatairól, rajongóiról annak idején – minthogy többségük még az élők sorában volt – az Ady-irodalom is többnyire rendkívül diszkréten szólt, a költő versbéli névhasználatát követve: „Adá”-t „Mylittá”-t, „Arany”-t, „Zsuká”-t stb. írván. Baróti Marikáról – tudomásom szerint akkor – csupán Ady Lajos könyve tett említést, de ő is csak lapalji jegyzetben, mindössze „egy Marika” megjelöléssel élve. Mondandóim szempontjából

idézendőnek tartom a költő öccse művéből nemcsak az „egy Mariká”-ról szóló jegyzetnek, hanem az ezt megelőző szöveg tekintélyes részének idézését:

„Az ő (t.i. Ady Endre) leveles-ládájának anyaga csak egyharmadrészben (!?) úgynevezett irodalmi, vagy legalábbis irodalmi vonatkozású levél. Kétharmadában asszonyi levelek ezek, amelyek mindjárt 1905-ben (!) az *Uj Versek* lármás fogadtatása idején kezdettek hozzá szállingózni, s az évek teltevel jöttek egyre, mit sem törődve a majdnem hitvesi nyíltságú és állandóságú Léda-viszonnal.

... nemcsak híresség-smokkok, 'meg nem értett asszonyok', írónői vagy színésznői ambíciókkal gyötrődő exaltált leányok és egyébfajta hisztérikáktól jöttek a levelek – nagyobbik felük persze ezektől jött –, hanem igazán irodalombarát (Kazinczy idejében azt mondták volna: széplelkű) asszonyoktól és leányoktól is, akik semmit sem akartak a költőtől, még csak autogramot vagy fényképet sem. A nevüket se mindig árulták el előtte, hanem csak arról kívántak számot adni, azért akartak köszönetet mondani, amit nekik az Ady-versek élményként jelentettek.

Amíg a 'Léda ajkai között' volt, ezeket a leveleket emóció nélkül rakta félre; mikor később már csak a kezei között érezte magát, az érkező levelek újabb meg újabb pörpatvarkodás forrásaivá lettek. A szakítás idejétől kezdve azonban a leveleket különösebb gondozás alá vetette velem, s az én 'professzori józanságom' elbírálásától tette függővé, hogy egy-egy levélnek mi legyen a sorsa . . .”

Majd a Baróti Marikára utaló lapalji jegyzet:

„. . . Volt egy-két olyan makacs levelező, aki 5–6 éven át szabályos időközökben újra meg újra jelentkezett. Közülük különösen kivált egy Marika nevű, aki még asszonykorában is megírta évente a maga 8–10 levelét . . .”

Ady Lajos szól arról is, hogy milyen jellegű levelek voltak azok, amelyekre egyáltalában nem ment válasz, arról is, melyeknek igen, s még arról is beszél, milyen típusúak voltak a válaszok. Végül ezt olvassuk:

„A nők litterális formájú jelentkezését ekként, titkári minőség, megfelelően lehetett elintézni.”¹

Visszatérve az Ady Lajos-féle gyűjtemény egy részének a Széchényi Könyvtárba kerüléséhez. A Kézirattárban – mint a legfiatalabb irodalmárnak – az én feladatomból volt az anyag első rendezése. A munka során persze kérdések merültek fel. Azokkal a problémákkal, amelyeket magam nem tudtam megoldani, a kimeríthetetlen élő forráshoz, Schöpflin Aladárhoz fordultam. Baróti Marikával kapcsolatban Schöpflin nem tudott felvilágosítást adni, s tanácsolta, forduljak Ady hajdani titkárához, Steinfeld Nándorhoz – aki a Léda-kapcsolat lezárulását követő időszakról kezdve mindenkinél jobban ismeri a költő napjait, magánéletének mozzanatait.

Steinfeld Nándorról megemlékezik már Ady Lajos idézett műve ugyanúgy, mint Bölöni György *Az igazi Ady* c. könyvében.² Ady és Steinfeld ismeretsége – miként a költő öccse írja – a Dorottya utca 2. alatti, Magyar Király Szállodában vette kezdetét. 1912 és 1916 között – mint ismeretes – ez a szálloda volt Ady állandó budapesti lakhelye, s a hotel vendéglőjét ez időben Nándor édesanyja bérelte. (Bölöni szerint a szállodai vendéglő bérlői a szülők voltak.³) Szó szerint idézve Ady Lajos további szavait:

„Innen ered az ismeretség, mégpedig akként, hogy a Léda-korszak lezárultával az addig ritkábban érkező női levelek hihetetlenül megsaporodtak. Az egyre gyűlő, s választ, autogrammot, fényképet, találkozást sürgető levelek egy részére pedig mégiscsak válaszolni kellett. Erre a munkára vállalkozott az akkor 18 éves, naív Ady-rajongó Nándor fiú’ s lassanként a Bandi levelezésének intézése mellett minden

¹ Vö. Ady Lajos: *Ady Endre* Budapest, Amicus kiadás, év nélkül. [1923], 157–158.

² Első kiadás: Páris, 1934. Hivatkozásaim a Szépirodalmi Könyvkiadó-nál, Budapesten, 1966-ban megjelent kiadás lapszámaira utalnak.

³ I.m. 384.

...as természetű ügy (pénzügyek, hitelezők) gondozása is az ő tiszte
... Így lett a Nándor fiú 'titkárrá' s vitte e tisztet 4–5 éven át
...esen és buzgósággal, anyagi ellenérték nélkül.”⁴

Bölöni György egy 1914. április 15-én, Érmindszentről
keltezt Ady-levél kapcsán beszél a titkárról. A levél néhány
soros, így hangzik:

„Drága Itókám és Gyurkám, *mióta láttalak, majdnem meghaltam.*
Harminckilenc fok huszonnégy órán át. Mindegy: ezt is kihevertem, s a
titkárral hazahozattam magamat. Itt pedig fölséges idő van: kár értetek.
Adytok.”

⁴Vö. Ady Lajos: *l.m.* 173. – Illés Béla szerint, akinek iskolatársa
volt Steinfeld az István úti – ma Ajtósi Dürer sori gimnáziumban,
1894-ben született: „Ő egy évvel volt idősebb, mint én. 1894-ben
született.” Ebből az adatból következtetve – minthogy Ady Lajos
szerint 18 éves volt Steinfeld a megismerkedés idején – az ismerkedés
legkorábban 1912-ben, de valószínűleg 1913-ban történhetett. Ezt a
dátumot látszanak alátámasztani a különböző levelek, Adyéi, Stein-
feldéi és az asszonyokhoz intézettek. Illés Béla két alkalommal is írt
ifjúkori barátjáról, a költő titkáráról. Első írása *A protektor* címen, az
Anekdóták könyvében jelent meg, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó,
1959. 16–19. A másik írását már bénán, kórházi ágyon diktálta: *Talál-
kozások Steinfeld Nándorral* címen a *Kortársban* adta közre, 1965. 9.
szeptemberi számban, 1466–1469. – Illés Béla mindkét cikkében szól
arról, hogy Steinfeld mutatta be őt a New York kávéházban Adynak, s
az egyszeri találkozás után – a költőnek Osvát Ernőhöz írott ajánló sorai
nyomán – jelent meg első írása nyomtatásban, a *Nyugatban*. – A
második cikkében közli Illés barátja születési dátumát, i.h. 1466, és
ugyanebben közreadja Adynak egy rövidke, *Nyugatban* megjelent „fi-
gyelő” cikkét: *A Hősök a költető gépben*, i.h. 1467–1468. A rövidke
háborúellenes cikk abból az alkalomból íródott, hogy Nándort katonai
szolgálatra való behívás veszélye fenyegette. Az Ady-cikk eredeti megje-
lenése: *Nyugat*, 1914. II. kötet 267–268. – Ahhoz a kérdéshez, amit
Ady Lajos így fogalmaz meg: „minden bizalmas természetű ügy (pénz-
ügyek, hitelezők) gondozása is az ő (t.i. Steinfeld) tiszte lett . . .” L.:
Illés Béla *Kortársbeli* írásának, folytatásaként Steinfeld Nándor özve-
gyétől, Alice-től közreadott leveleket: *Ady Endre levelei Steinfeld Nán-
dorhoz*, i.h. 1469–1475.

Drága jó Gyurkóim, in-
 van 1 darab, 2 zombolom,
 hogy 1 telenet 5 eleg honza
 i. 1 1 1 1 1 1 1 1 1
 lan 3 1 1 1 1 1 1
 redtel. 1 1 1 1 1
 by - 1 1 1 1 1 1 1
 e 1 1 1 1 1 1 1
 Karabon 3 1 1 1 1 1
 tingszen 1 1 1 1 1 1
 helyesen. Child - 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1

E levéldézethez fűzve szól Steinfeldről; hasonlókat emlegetve, mint Ady Lajos, egy eltéréssel, amire már korábban utaltunk, majd anekdotikus befejezéssel a következőket írja:

„A 'titkár' Steinfeld Nándor, Ady hűséges ifjú embere, aki a kereskedelmi akadémia padjairól cseppent Ady körébe . . . Nándor szolgálata-kész gyermek, így lesz 'titkár' fizetség nélkül. Büszke a pozíciójára, és bejut Ady társaságába. Bandi a nők körüli buzgalmaért sokat évődött vele, s emiatt kapta a titkár tőlünk a tréfás 'Hangyász' nevet. Kötődései során Ady rendjelet is alapított, és szolgálatai jutalmául kitüntette a 'titkárt' egy női fűző rózsaszín selyem szalagján az 'Alice rend' térd-szalagjával.”⁵

Bölöni ugyan az 1914. április 15-én keltezett Ady-levél kapcsán szól a titkárrol, de mint a költő legbizalmasabb embe-reinek egyike, nyilván már régen ismerte, hiszen ő maga írta, hogy „bejut Ady társaságába”. Maga Steinfeld Bölönivel is bizalmas kapcsolatban lehetett. Erről tanúskodik a még 1914. április 13-án hozzá intézett, közvetlen hangú levele a költő állapotáról: „Hazavitem Belzebubot s jól van, s jól érzi ma-gát.”⁶

Mielőtt Schöpflin Aladár tanácsára Steinfeld Nándort fel-kerestem, Ady Lajosnak és Bölöni Györgynek idézett szavait már ismertem. De olvastam Steinfeldnek a költőről szóló egyetlen rövid írását is, ami a Huszadik Század Ady-számában látott napvilágot. Megírja a cikkben, hogy a Magyar Király éttermében ismerkedett meg a költővel; estétől éjfélig együtt voltak, őszinte beszélgetés alakult ki közöttük, „s másnapra – írja Steinfeld –: magához kérve búcsúzott el tőlem”. Titkári szerepéről a következők olvashatók rövid írásában:

„A következő nap siettem hozzá s ő újra szíves barátsággal fogadott s örvendett, hogy eljöttem. Beszélgetés közben megmutatta az auto-grammkérő és ismeretlen nőktől jövő szerelmes, jórészt felbontatlan

⁵ Bölöni i.m. 384.

⁶ A levéldézetet L: Bölöni i.m. 384.

leveleket és válasz nélkül hagyott levelek tömegét. Vállalkoztam rá, hogy segítségére leszek a levelek elintézésében, s ő örült, hogy megszabadul ettől a gondjától. Ady csakhamar kegyébe fogadott és – boldogan dicsekszem vele – látva hozzá való hűségemet és érte-rajongásomat, az ő nagy szívére valló szeretettel ölelt magához. Barátainak, ismerőseinek, mint titkárját és fogadott fiát mutatott be, nevelt, tanított, intett és a legjobb, legszeretőbb barátom, igazán jóakaró és bölcs tanácsadóm volt. Mindenüvé magával vitt és amikor a mozgalmas és hajszás városi élettől kimerülten, rövid időre szüleihez Érmindszentre menekült, türelmetlen és kedves leveleiben követelte, hogy naponta informáljam barátairól, akikkel az ő megbízásából távolléte alatt is állandóan kellett érintkeznem.”⁷

Az eddigiek során ismertetett tájékozottságommal kerestem föl a hajdani titkárt. Ady halála után több mint két évtizedes életútjának részleteit nem ismertem, s ma sem ismerem. 1941-ben azonban, amikor felkerestem – nyilván nem újkeletűen – a fűzfői vegyiművek főrésztvevényese volt, s mint ilyen, fontos szerepet töltött be az üzem vezetésében. Állandó lakása is odalent volt, de Budapesten is rendelkezett irodával, ami itt-tartózkodásai idején szálláshelyéül szolgált. Fővárosi iro-

⁷ *Feljegyzések Ady Endréről*, Huszadik Század, 1919. augusztus, 134–135. – Ugyanez megjelent: *Arcok és harcok Ady körül* c. kiadványban, hely és év nélkül. (1929?) – Harmadszorra közreadta: József Farkas, „*Mindenki újakra készül...*” c. sorozatos gyűjteménye IV. kötetében, Akadémiai, Budapest, 1967. 679–681. – Steinfeldnek ahhoz a megjegyzéséhez, hogy „mint titkárját és fogadott fiát mutatta be”, hogy mennyire szerette, kedvelte: ismeretes a *Ki látott engem*: kötetben a szinte becéző dedikáció, *Az én ingoványom* vers címe alatt: „Kedves kis titkáromnak küldöm.” Hozzá írott leveleiben Ady efféle megszólításokkal él: „Drága fiam...” – „Drága fiam, Nándor...”, „Kedves Nándor fiam...” és ekként fejezi be leveleit: „szerető öreg apád Ady” – „Ölelő szerető apád Bandi” – „ölellek, szeretlek Apád” – a titkár pedig ekként szólítja meg levélben a költőt: „Drága jó Apám, Bandikám” befejező soraiból: „Szeretettel ölel, üdvözlöd Nándor fiad” vagy: „szerető fiad Nándor” – Adynak Steinfeldhez írt leveleit lásd 4. sz. jegyzetben i.h. – Steinfeldnek Adyhoz szóló levelei az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában olvashatók.

dája a Sziget utca (ma Radnóti Miklós utca) egyik házának kis földszinti lakásában volt. Itt kerestem fel egy koradélután.

Steinfeld negyvenhat éves ekkor. Kissé elhízott férfi, bal felől elválasztott haja már erősen kopaszodott, nagy, meleg szemei közvetlenséget fejeztek ki. Tíz-tizenöt perc elteltével megértettem, hogy ez az oldott, közvetlenséget árasztó ember miért találkozhatott Ady Endre magányos, emberséget, hűséget kereső személyiségével. Hűsz évnél is régebben aligha élt már irodalmi környezetben. Mégis, nemcsak az egykori tényeket, hanem a költő környezetében átélt atmoszférát is idézték, felidéztek szavai. Még ekkor is Ady személyes bűvöletében élt. Sok mindenről esett szó közöttünk, a költőnek a Kézirattárba került hagyatéka kapcsán. Ady Lajosról, a nagy matematikusról, Fejér Lipótról – akitől a költőnek dedikált arcképe ott volt a gyűjteményben, „Lipi” aláírással – persze Baróti Marikáról, és ki tudná megmondani, hogy még kiről és mi mindenkiről. A leglényegesebb mozzanatára a találkozásnak azonban pontosan emlékszem. Szinte még ma is hallom szemérmesen csendes hangját, látom mosolyát, felsőtestének az íróasztalra hajoló mozdulatát, s kezének lassú mozgását. „Titkári” működésének részletei iránt érdeklődtem. Steinfeld válasz helyett papirost tett maga elé, kezébe ceruzát vett, s írni kezdett megtévesztően „adyul”. Néhány sor papírra vetése után elmesélte, hogy már gyerekként annyira rajongott a költőért, hogy megtanulta kézírását, s megismervén gondolkozását, a tömegesen jelentkező asszony-levelekre jórészt ő válaszolt; a magáévá tett adys betűformálással, a költő gondolkozásának szellemében. Ő írta a válaszleveleket – mint mondotta, Baróti Marikának. Az más kérdés – erről is tudott Steinfeld –, hogy később Csinszka már a maga nevében is írt Marikának leveleket. Bár – ezt is Steinfeldtől hallottam először – Csinszka is tudta utánozni férje kézírását.

A „titkárnál” tett látogatáskor látottak és hallottak szenzációként hatottak reám, noha azt is meg kell jegyeznem, hogy ilyenfajta „íródeák” szerepről valami homályos sejtésem már

voln akkor is, mielőtt Steinfeldet személyesen felkerestem. Hiszen mit jelenthettek, ha nem ezt, Ady Lajosnak már idézett, diszkrétnek tekintendő szavai:

„Az egyre gyűlő, s választ, autogrammot, fényképet, találkozást sürgető levelek *egy részére pedig mégiscsak válaszolni kellett. Erre vállalkozott az akkor 18 éves, naiv Ady-rajongó 'Nándor fiú' s lassanként a Bandi levelezésének intézése mellett . . .*” (A kiemelés tőlem – T. G.)

Ezt sejtette velem magának Steinfeldnek már ugyancsak idézett mondata:

Vállalkoztam rá, hogy *segítségére leszek a levelek elintézésében s ő állt, hogy megszabadult ettől a gondjától.*” (A kiemelés tőlem – T. G.)

Immáron több mint három és fél évtizedes ismeretem birtokában érdeklődéssel olvastam Schweitzer Pál *Ady és Csinszka levelei Baróti Marikához* című, Az Irodalomtörténet 1977/4. számában megjelent közleményét.⁸ A cikk kétségtelenül hozzájárulás az Ady-filológiához. Azonban ez a hozzájárulás csak akkor válik teljessé, ha az általam elmondottak is tudatossá válnak e különös levélváltással kapcsolatban. Szükségesnek tartottam a további Ady-kutatás szempontjából is megírni Steinfeld-Nándornak a költő utolsó fél évtizede levelezésében betöltött szerepét, hiszen alighanem én vagyok ma már az egyetlen, akinek tudomása van erről a kérdésről.

Szavaim nyomán az olvasó joggal kérdezheti, miként lehetséges, hogy az elmondottak mindmáig rejtve voltak az Ady-kutatók előtt? A kérdésre a válasz egyszerű. Nyilván Ady maga sem verte dobra, hogy a Léda-korszak után címére érkezett asszony-levelek többségére nem ő maga, hanem „hűséges ifjú embere” válaszolt. A legközelebbi barátok pedig – utaltam

⁸ I.h. 926–956.

már erre – a még élő, többnyire fiatal asszonyokra való tekintettel kötelességüknek tartották a bizalmas hallgatást. De még olyan jó barátja a költőnek, mint Móricz Zsigmond sem tudta pontosan, milyen szerepet töltött be Ady mellett Steinfeld Nándor. Móricz csupán annyit tudott, s nem mástól, mint a költőtől, hogy a titkár autogramokat adott helyette. Az író leánya, Móricz Virág jegyezte fel a maga emlékeire és édesapja följegyzéseire támaszkodva a következőket:

„... anyám utálta az autogramkérőket... Apám nem is adott soha senkinek, soha életében nem írta le csak úgy a nevét. Könyvébe igen szívesen, ismerősöknek sokszor hosszú, ötletes, nagybetűs ajánlást is kanyarított, de idegennek is, ha kérte, bármikor beleírta a saját könyvébe a nevét. De egy darab papírra? Soha. Mondta is neki Ady Endre:

– Milyen ravasz vagy! Nem adsz autogrammot! De én meg a titkárommal íratom. Az irodalomtörténet feladata lesz, hogy most már állapítsák meg, melyik az eredeti, melyik a hamisítás! – és kajánul nevetett.”⁹

Móricz Zsigmond szavait megismerve újra csak joggal kérdezheti az olvasó: – nem lehetséges-e, hogy a kortárs és jóbarát szavai a hitelesek, és e sorok írójának emlékezete téved; 1941-ben, Steinfeld Nándorral történt találkozása óta nem deformálódtak-e tudatában a tőle hallott szavak?! A kérdés teljes tisztázása céljából szakértőhöz fordultam. Újlaki Lajos „az ország területén működő írásszakértő” tüzetes vizsgálattal összevetette a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában levő, „Kedves Kicsi kollégám” kezdetű, „Szeretettel üdvözli Endre bátyja” végződésű, Baróti Marikának küldött, 1913. november 2-i postabélyegzővel datálható levelet, a „Drága Gyurkám” kezdetű, „csókollak Ady” végződésű, 1914-ből származó, két-

⁹Vö. Móricz Virág: *Apám regénye*, Szépirodalmi, Budapest, 1953. 229. – Móricz Virág idevágó följegyzésére B. Csáky Edit hívta föl figyelmemet.

séget kizáróan Adytól való, Bölöni Györgyhöz írott levéllel. A több gépirásos lapon olvasható, a részletes szakértői vélemény végső eredménye a következő:¹⁰

A vizsgálat eredményét összegezve megállapítottam, hogy az 1. pont alatt leírt "Kedves kicsi kollégám" kezdetű, "Szeretettel üdvözli Endre bátyja" végződésű szöveg kézírása nem származik

Ady Endre

kezétől.

B u d a p e s t , 19

Ujlaki Lajos

TOLNAI GÁBOR

¹⁰ Ujlaki Lajos írászakértői véleményének teljes szövege a következő:

1.) „Kedves kicsi kollégám” kezdetű, „Szeretettel üdvözli Endre bátyja” végződésű, folyóírással írt szöveg kézírása, mint kérdéses kézírás.

2.) „Drága jó Gyurkám” kezdetű, „csókollak Ady” végződésű folyóírással írt szöveg kézírása, mint próba- kézírás, mely Ady Endre eredeti kézírásaként lett bemutatva.

A vizsgálat feladata megállapítani, hogy az 1. pont alatt leírt kérdéses kézírás megegyezik-e a 2. pont alatt leírt próba-kézírással.

A műszeres laboratóriumi vizsgálat során megállapítottam, hogy az 1. pont alatt leírt kérdéses kézírás nem egyezik meg a 2. pont alatt leírt próba-kézírással.

Az írás általános sajátosságai közül lényeges eltérés tapasztalható az írás sebességénél, az árnyékolásnál, a betűk méretarányánál, a szóközti távolságnál, az ékezetek elhelyezésénél. A különös sajátosságok közül az alábbi eltérő sajátosságokat kívánom kiemelni:

az „a” a kérdéses kézírásban i-képzésű, mozgásiránya ellentétes az óra forgásának irányával, oválisa egy lendületes bőhurkot képez, végvonala hosszú, egyenes, határozott.

A próba-kézírásnál kezdővonal nélküli, c-képzésű, oválisa zárt, törzsvonala rövid, végvonala ívelt, ék-szerűen elrántott.

a „g” a kérdéses kézírásnál kezdőszára rövid, oválisa lapos, nyitott, az oválist záró vonal keresztülfut az oválison, törzsvonala ívelt, alsó oválisa mélyen helyezkedik el, végvonala határozott, hosszú.

A próba-kézírásnál c-képzésű, törzsvonala ívelt, alsó oválisa elmarad, alsó oválisát egy felfelé tartó, árnyékolt ívelt vonal helyettesíti.

a „gy” a kérdéses kézírásnál az „y” féloválisa elmarad, a féloválist egy halvány vonal helyettesíti, mely ívelten kapcsolódik a törzsvonalhoz, a törzsvonal fokozatosan árnyékolva van, a törzsvonal aljából indul a halvány végvonala, mely a törzsvonal jobb oldalán helyezkedik el.

A próba-kézírásnál az „y” kezdővonal vakhurokból indul, kezdővonal árnyékolt, törzsvonala ívelt, végvonala vakhurokból indul.

az „f” a kérdéses kézírásnál kezdőszára hosszú, ívelt, halvány. Felső oválisa kisvelésű, törzsvonala hosszú, áthúzó vonala a törzsvonal aljából indul, a jobboldalon egy hurkot képez, átfut a baloldalra, majd vakhurokból indul az egyenes hosszú végvonala. A próba-kézírásnál felső oválisa elmarad, kezdővonal és törzsvonala egy ívet képez, végvonala a törzsvonal aljából indul, a törzsvonal jobboldalán egy hurkot alkot, átfut a törzsvonal baloldalára, s innen hurok nélkül indul az egyenes árnyékolt végvonala.

az „m” a kérdéses kézírásnál kezdővonal nélküli, girlandos képzésű, szárai felül csúcsosak, alul az oválok árnyékoltak.

A próba-kézírásnál a betű árkados képzésű, szárait határozott ívelt vonal köti össze, végvonala erősen árnyékolt.

a „p” a kérdéses kézírásnál kezdőszára rövid, törzsvonala árnyékolt, a törzsvonala egy kis reflexvonalban végződik, mely horogszerű és a törzsvonal jobboldalán van. Okdal féloválisa tollfelemeléssel van képezve, végvonala egy kis hurokból indul.

A próba-kézírásnál kezdővonal határozott, törzsvonala hosszú, végvonala a törzsvonal aljából indul, mely vakhurkot alkot a törzsvonallal, felül erősen megtört.

az „r” a kérdéses kézírásnál francia-képzésű, kezdővonalát és törzsvonalát egy egyenes vonal köti össze, törzsvonala és végvonala ívelt, erősen árnyékolt.

A próba-kézírásnál latin-képzésű, féloválisa elmarad, egy ívelt vonal helyettesíti, törzsvonala magas, felfelé tartó, zászlórésze elmarad, egy kis reflexvonal helyettesíti.

az „s” a kérdéses kézírásnál kezdőszára ívelt, ovális-féloválisa árnyékolt, végvonala fölfelé tartó, keresztülfut a kezdővonalon. Gyakori a felül hurkolt betű is.

A próba-kézírásnál kezdőszára elmarad, oválisa nyitott, árnyékolt, gyakori az olyan betű, mely alul hurkolt, s ebből indul a határozott végvonal, mely árnyékolt.

A kiemelt sajátosságokon kívül a többi sajátosság is lényegesen eltér egymástól.

A vizsgálat eredményét összegezve megállapítottam, hogy az 1. pont alatt leírt „Kedves kicsi kollégám” kezdetű, „Szeretettel üdvözli Endre bátyja” végződésű szöveg kézírása nem származik

A D Y E N D R E

kezétől.

Budapest, 1978. január

P.H.

Ujlaki Lajos

DOKUMENTUM

EMLÉKEZÉS A VASÁRNAPI TÁRSASÁGRA

Oly sok szó esik mostanában e Társaságról, hogy szükségesnek vélem elmondani, ami hatvan év távolságából még világos maradt emlékezetemben.

Balázs Béla Naphegy utcai lakásán gyülekezett a 10–15 személynyi társaság. 1918 ősze és 1919 márciusa közt a szólásszabadság hiánytalan, senki sem tarthat attól, hogy bárminő szélsőséges vélekedése rendőri tilalomba ütközik.

A lakás legtágasabb szobájában, kerek asztal körül ült a vezetőség. Közülük négy férfiúra emlékszem: Lukács György, Fülep Lajos, Mannheim Károly és a házigazda Balázs Béla voltak szóvivők. A többiek, leginkább fiatalok, állva sorakozott a falak mentén körül.

Igen tanulságos volt jól odafigyelni, miket beszélnek a vezetők. Elsősorban bölcséleti kérdések kerültek napirendre. Akkoriban az említett gondolkodók még főként az ún. újkantiánus eszmélkedést vallották magukénak. Ezen az alapon bírálták tk. Simmelt, az akkor divatos német filozófust, helyezték el rendszerükben Kierkegaardot, Nietzschét és a többi nagynevű elmét. Az irodalomban Goethén kívül főként Stendhal jutott élénk megbeszélésre, az a regényíró, akinek nagysága épp azokban az években vált evidenssé. (A festők közül hasonló emancipációnak örvendhett akkoriban Greco.)

Úgy ment végbe a tárgyalás, hogy egyikük fölvetett valami gondolatot – lehetőleg újat és még nem tisztázottat –, erre ő maga kifejtette véleményét, majd hozzászóltak a többiek, s mindig legvégül Lukács. Az ő szavai összefoglalták az addigit, és egyúttal nagy tekintélyénél fogva Lukács véleménye került elfogadásra.

A környező fiatalok semmibe sem szólt bele. Szerepe mégcsak a görög kórusé sem volt, mert teljesen némán asszisztált. Jelen volt ugyan két nő is, Balázs Béla akkori és jövője neje, Hajós Edit és Schlamadingerné Anna – mindkettő már akkor erős bolsevik hívő –, ám szintén némán. Semmi esetre sem a „mulier taceat in Ecclesia” alapján, hanem nyilván belátásból.

Hogy a nevezettek mily módon verték el a port azokon a gondolkodókon, akik nem osztották világnézetüket, arra részletesen nem emlékszem. Csak annyi maradt meg bennem, hogy a vélemény formája, módja mindig fölényes, apodiktikus volt. A jelenlevők egységesen csodálták Lukács kivételes tudását, és mindenki természetesnek érezte, hogy az utolsó szó joga őt illeti. Ehhez még hozzáteendő: ahogyan 10 évvel később a Kerényi Károly-féle *Sziget*, úgy a Vasárnapi Társaság eszmélete is kétségtelenül meglegházi kertészlet volt a magyar művelődés területén. Egész mivoltával nyugati eredmények átültetését jelentette.

Csupán egyetlenegy ülés végeredménye ragadt meg szinte szóról szóra az elmémben. Bizonyára azért, mivel sorsdöntőnek bizonyult. Valaki március elején fölvetette a kérdést: hogyan kell állást foglalni, ha történetesen bolsevik kormány venné át a hatalmat? Több vélekedés hangzott el, majd ekkor is Lukács döntött. „Nekünk mindig ahhoz a politikához kell csatlakoznunk – mondotta –, amely aránylag a legtöbb embernek biztosít legtöbb jogot.”

MOLNÁR ANTAL

SZERB ANTAL ARCKÉPÉHEZ

EMLÉKEK – ADALÉKOK

Úgy tízesztendőös voltam, amikor megismertem Szerb Antalt, mint a VIII. kerületi Vas utcai Széchenyi István felsőkereskedelmi iskola kezdő tanárát. Apám ebben az intézményben tanított – ma is őrzöm Szerb magyar irodalomtörténetének első kiadású példányát, amelyet „bölcs és drága kollégájának” ajánlott.

Szép emlékezősek őrzik Szerb Antal felejthetetlenül vonzó egyéniségét. De alig esik szó arról, hogy Szerb nemcsak író, irodalomtörténész és kritikus volt, hanem – csaknem két évtizeden át – középiskolai tanár is. Poszler György pályaképe sem igen terjed ki erre az el nem hanyagolható tényre. Tudomásom szerint csak Gál István emlékezése¹ érinti Szerb Antal tanári tevékenységét; néhány lényeges adat mellett közli 1934. március 15-i beszédét.

A „Vas utca” – Budapest egyik legszebb szecessziós épülete, Lajta Béla alkotása – a főváros egyik legmagasabb színvonalú oktatási intéz-

¹ Gál István: *Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához*. ItK. 1971/5. 633–635.

ménye volt, tudományos és művészeti téren igen tevékeny tanári karral. Meggyőződésem szerint jóval demokratikusabb szellemű volt az átlagosnál.

Gyakran bejártam az iskolába, aminek oka éppen az volt, hogy érdekes emberekkel, köztük Szerb Antallal találkozhattam. Nagy örömet szerzett kedves, érdeklődő szavaival, dedikált tanulmányaival, bübájos stílusjátékának, *Kölcsey mantrájában* c. versének kéziratával. Diákkoromban gyakran látogattam a Vajda János Társaságban és másutt tartott, az irodalom végzetes szeretetét sugárzó, az ironia szivárványszíneiben tündöklő, „nem középiskolás fokú” csevegéseit.

Tehetségét nem vonta kétségbe a konzervatív irodalomtudomány olyan képviselője sem, mint Császár Elemér, aki érthető módon rosszalóan tekintett a tőle nemcsak világnézetileg távol álló, hanem egyébként is „rendhagyó” fiatal tudósra. Döme Mihály kollégám többek között rá is hivatkozott bemutatott szemináriumi dolgozatában. „Rossz cég” – jegyezte meg Császár, a fejét csóválva.

Szerb Antallal való kapcsolatom egyetemi éveim folyamán is fennállott; a háború vetett neki véget, amely messze sodort tőle.

Az alábbiakban pedagógusi tevékenységéről szólok, az iskolában elhangzott néhány előadását kiemelve a feledésből.

Az iskola 1926–27-es értesítője tudósít az új tanárokról, köztük Szerb Antalról.² Magyar, angol és német órákat kapott.

Milyen volt Szerb az osztályban? Nem volt eszményi középiskolai tanár. Ennek egyik akadályá volt már kislány megjelenése is (Borbély bácsi, a szigorú pedellus, nem akarta kiengedni az iskolából: azt hitte, lógni készülő diák – Szerbnek igazolnia kellett magát); természetéből pedig teljesen hiányzott az a határozottság, amely az éretlen kamaszok között elengedhetetlen. Mint tanítványa, Gink Károly fotóművész közli: az osztályba belépésekor óriási zaj fogadt. Szerb halkán beszélt. Elkezdett néhány gyerekkel foglalkozni. Lassan elcsitult a lárma. Szerbet észrevehetően bántotta a tanulók fegyelmezetlensége, de ezt soha nem torolta meg. Abszolút humánus volt. Szerény volt; soha nem akarta ráerőszakolni saját nézeteit másokra.³

Az Önképzőkör munkájáról tájékoztató sorokban olvashatjuk: „A szabad (szavaló) versenyen az intézet legjobb szavalója: Untener László, I.b.”⁴ Így mutatkozott be a majdani Ungvári László, kétszeres Kossuth-

² *Széchenyi István Felsőkereskedelmi Fiúiskola Értesítője, 1926–1927. Bp. 1927. 106.*

³ Gink Károly közlése

⁴ *Értesítő.* Id. hely: 140.

díjas kiváló művész, a cingár fiú, akinek előadásában földbegyökerezetten hallgattam Babits *Mozgófényképét*.

A következő tanévben Szerb angolt tanított abban az osztályban, amelynek apám volt osztályfőnöke és magyar tanára. Általában angolt és németet tanított, viszonylag kevés magyar órát kapott. Az Önképzőkör vezetését is csak néhány év múlva bízták rá. Hatása az ifjúság irodalmi, művészeti látókörének szélesedésében már tanárelnöki megbízatása előtt is igen nagy lehetett. Az Önképzőkör vezetősége az 1928–29-es tanévben köszönetet mond több tanárnak, köztük Szerb Antalnak is, azért a segítségért, amelyet a Körnek nyújtottak.⁵ Szerb Párizsról és Franciaországról tartott vetített képes előadást.⁶ Az 1930–31-es tanévben lett a Széchenyi Ifjúsági Kör tanárelnöke.⁷ Az Önképzőkör akkori diákelnöke így emlékezik meg Szerb Antal tevékenységéről:

„... Amennyire akkor meg tudtam ítélni, úgy láttam – összehasonlítva az előző önképzőkörök munkájával –, hogy fel akarta rázni a megszokott sablonos lagymatagságból önképzőkörünket. Mint az akkori tanári kar egyik legfiatalabb tagja, valóban fiatalos lelkesedéssel foglalkozott velünk. Ez meg is látszott az 1930–31-es tanév kulturális műsorain és ülésein. Szabad idejében még lakásán is foglalkozott műsoraink szereplő gárdájával. Közvetlen, barátságos, nem tanáros modorával közelebb került a mi talán gyanakvó, kamaszos lelkünkhöz. Mi ilyenkor nem a tanárt láttuk benne, hanem idősebb bátyánkat, aki humorral és megértéssel nyesegette kamaszos modorunk vadhajtásait. Tudása és nagy műveltsége által, azok, akik megértették, bepillanthattak egy szebb, igazabb világba.”⁸

Az ezévi *Értesítő* arról is tájékoztat, hogy Untener László, az iskola volt tanulója már mint színiakadémiai növendék szerepelt az 1930. december 7-i műsoros esten.⁹

⁵ *Értesítő*, 1928–1929. 125.

⁶ Uo. 127.

⁷ Uo. 1930–1931. 98.

⁸ Flandera János közlése

⁹ *Értesítő*, 1930–1931. 104–105.

Önképzőköri elnökségének idején Szerb tudatosan irányította a fiatalok figyelmét a modern irodalom értékeire. Az 1931–32-es tanévben a szavalóverseny tárgya Babits *Esti kérdése*; magyar pályatétele: Interjú egy íróval.¹⁰

Szerb több előadást tartott nemcsak az Önképzőkör ülésein, hanem szülői értekezleten, évfordulón, nemzeti ünnepeken is. Ezeknek az előadásoknak egy részéről csak az Értesítőkből tudunk: más részük (valószínűleg rövidített) szövege megjelent az Értesítőben. Az előbbieket időrendben felsoroljuk, az utóbbiak szövegét helyenként rövidítve közöljük.

1935. január 20-án ünnepi beszédet mondott Madáchról,¹¹ április 8-án Rákócziról,¹² 1938. november 23-án Kőlcseyről,¹³ halálának századik évfordulóján.

Az 1943–44. tanév Értesítőjében még szerepel az iskola tanárai között.¹⁴

A mozgóképszínház kulturális jelentősége¹⁵

A 20. század első éveiben szinte a szemünk előtt láttunk megszületni és felnővekedni egy új művészetet, mely azóta arányaiban beláthatatlan fontosságra nőtt a növekedésnek azzal a szédületes tempójával, mely századunkat jellemzi: a mozi. A mozi föld alatti gyökerei a 19. század elejére nyúlnak vissza; ekkor jöttek rá az emberek, hogy ha a szemünk előtt gyors egymásutánban bizonyos képsorozatot vonultatunk fel, az bennünk a mozgás illúzióját kelti fel: ez a csodaszekrény, mely mint gyermekjáték, ma is él még. A fényképezés feltalálá-

¹⁰ Uo. 1931–1932. 16–17.

¹¹ Uo. 1934–1935. 19. A beszéd szövegét nem közli.

¹² Uo. 20. A beszéd szövegét nem közli.

¹³ Uo. 1938–1939. 40. A beszéd szövegét nem közli.

¹⁴ Uo. 1943–1944. 44.

¹⁵ Előadás az 1927. április 29-én tartott szülői értekezleten. Uo. 1926–1927. 52–54.

sa, majd a film feltalálása volt a következő lépés, míg nem Edison tökéletesítései révén megszületett a mozi a mai formájában. Ma a mozi egyike korunk legfontosabb összetevőinek, számolnia kell vele a kultúrfilozófusnak, mikor a kor szellemi életét vizsgálja, számolnia kell vele a pszichológusnak, mert a mozi átalakította a fiatal generáció fantáziáját és képzetalkotási módját, számolnia kell vele a közgazdásznak, a mozi óriási ipari fontossága miatt, hiszen Amerika negyedik, Németország harmadik legnagyobb iparáról van szó és számolnia kell vele annak, kinek tudománya mind az előbbieken épül fel: a pedagógusnak is.

A mozi pedagógiai szempontból kétféleképp jöhet tekintetbe: közvetlen és közvetett hatása révén.

1. A mozi közvetlen pedagógiai hatása alatt azt értjük, amikor a mozi kifejezetten oktató vagy nevelő célokat kíván szolgálni. Ezt annál is inkább megteheti, mert hiszen eredetileg nem is láttak a moziban mást, mint tudományos segéd-eszközt.

A mozi oktatásra való felhasználása kézenfekvő, elsősorban a földrajz oktatásánál. A mozivászon a tanuló szeme elé idézheti a távoli városokat, melyekről tanult, azok iparát, népét, épületeit; a mozivásznon bejárhatunk távoli földrészeket, amint az újabb időben elszaporodott Afrika-filmek mutatták. Mindazonáltal nem szabad e tekintetben a mozi fontosságát túlbecsülni: a mozi igazán hatásosan és elevenen csak azt tudja bemutatni, amit a mozi számára állítottak be.

A mozi segítségére siet a természettudósnak is: költséges és nehéz kísérletek a mozivásznon mindenki számára megközelíthetőkké válnak. A paleontológiai filmek fantasztikus módon feltámasztják a föld őskorát, őszálataival és ősnövényeivel.

A humaniorák közül a történelem látja a mozi hasznát a sokszor igen nagy művelődéstörténeti alapossággal készült történelmi filmek révén. Igaz, hogy a filmrendező igen sokszor meghamisítja a történelem szellemét, hogy publikuma kedvében járjon.

Közvetlen nevelő hatásuk lehet a tendenciózus és propagandafilmeknek, melyek erkölcsi, társadalmi vagy nemzeti eszmék szolgálatában állhatnak.

Azonban mindezeknek az oktató és nevelő filmeknek pedagógiai szempontból egy roppant hibájuk van: hogy nem vonzóak, nem érdeklik az ifjúságot. Aki nem olvas tudományos könyvet, nem fog szívesen megnézni egy tudományos mozifilmet sem. A tendenciózus filmeknek pedig az a bajuk, mint minden tendenciózus alkotásnak: az ember ösztönösen érzi, hogy itt művészetten kívüli célokat szolgál a művészet, tehát nem igazi művészet, és a publikum, mely öntudatlanul is a *l'art pour l'art* híve, elfordul tőle. Éppen ezért mi sokkal többre becsüljük a mozi közvetett pedagógiai hatását.

2. Közvetett pedagógiai hatását a mozi azáltal éri el, hogy művészet, és minden művészet nevelő hatású. Minden művészet felemeli a lelket a valóság fölötti, ideális világba, megtisztítja aljasabb ösztöneitől, ideálokat állít elébe és az érzelmein keresztül akarataira hat.

Kérdés azonban, valóban művészet-e a mozi? Azok, akik gyermekkorukban még nem idegezték be a mozi sajátos művészeti akarását, nem érzik annak. Ennek oka az, hogy a mozi művészetet nem önmagából, hanem a szomszédos művészet-területekről kiindulva vizsgálják. Már pedig a mozi nem irodalom, a mese legkevésbé fontos a moziban, a сюжет-író nevét nem is szokták kiírni; a mozi nem festészet, bármily dekoratív hatásokra képes, hiányzik belőle a szín, és alapelem^a mozgás; a mozi nem színjátszás, mert nincs meg benne az élő beszéd varázsa, viszont megvan a gesztusoké, mely a színházban csökevényes.

A mozi látható dolgok művészete, az irodalomnak, a gondolható dolgok művészetének poláris ellentéte. Korunkban erősen él a vágy, hogy annyi század könyvkultúrája, absztrakt és testetlen szellemisége után visszatérjenek a látható dolgok realitásához. Hogy kiemeljék újra azokat az elsüllyedt lélekrétegeket, melyek szavakkal és absztraktumokban ki nem fejez-

hetők, hanem csak testtel, mozdulattal. Ezért a tánc fontossága mérhetetlenül megnőtt korunkban, ezért a sokszor undorító négerkultusz: a négerek még nem szakadtak el ezektől a lélekrétegektől. És ezért a mozi.

A mozi a mai kor egyetlen kollektív művészete: népművészet. Technikai mivoltában rejlik, hogy nem lehet magányos műélvezők monopóliuma, mint a többi művészet; egy közönségben felolvadva kell élvezni. Ezért a mozi primitív, primitív érzelmeket is kelt az emberben, aki belép a moziba, leegyszerűsödik.

A mozi művészi eszközei:

a) Az arcjáték és a gesztus. A premier plan, az egészen közlőről való felvétel, a mozi legfontosabb művészi mozzanata. A színpadon a mimika és a gesztus csak a ráadás a beszéd mellett, nem is nagyon figyelhető meg; a moziban ez minden. Az arcjáték sok tekintetben sokkal alkalmasabb a lelki élet kifejezésére, semmint a beszéd: egyidőben ellentétes érzelmeket tud kifejezni a szem és száj önellenmondása által, folyamatosan tudja ábrázolni a lelki történést stb. Az arcjáték a lelki élet kifejezésének végtelen tárházát jelenti.

b) A realitás szépsége. A moziban egy szép arc, szép test egyszerűen azáltal, hogy van, látható és él, művészetté válik. Hasonlóképp a szép tájak, szép házak, szép szobák a mozi roppant dekoratív gazdagsága.

c) Az atmoszféra művészete. Tökéletesen ki tudja fejezni a dolgok, tárgyak, szobák, tájak hangulatát a rendező ügyessége által: a kiemelés és formálás segítségével az élettelen dolgok is az ember lelkiéletének kifejezőjévé válhatnak.

d) A kis dolgok művészete: amelyek színpadon észre nem vehetők, az irodalomban nehezen nyerhetnek realitást. Állat- és gyermekfilmek. Az amerikai film mindinkább halad az idill felé.

e) A víziók művészete. Álmodások, látomások, csodák a moziban mind láthatóvá válhatnak, és ezáltal a mozi a legalkalmasabb a tudat alatti és tudat feletti lélekrétegek kifejezésére.

A mozi lelki gyökereiben minden művészettel közös: ez is vágyteljesedés, még pedig a mai ember számára, a művészettel nem foglalkozó ember számára fokozottabb mértékben, mint bármely más művészet. Nem kell hozzá semmi előtanulmány; a szegény ember beül a moziba és élheti a gazdagok életét; aki távoli országokba vágyik, eljuthat oda, és akinek lelke a múlt után sóvárog, maga előtt látja a középkor napjait. A mozi az emberek boldogságának egyik hatalmas eszköze, talán a legjóságosabb minden művészet között.

És amennyiben művészet, annyiban nevelő hatású is. Legmagasabb ideáink, a Jóság, az Igazság és a Szépség misztikus egységet alkotnak, a szép is a jó és az igaz felé mutatja az utat. Beauty is Truth, Truth is Beauty, a szépség igazság, és az igazság szépség. A mozi mint esztétikai nevelőeszköz mai sok sallangjától és ferdeségétől egykor megszabadulva, az ember egyik nagy ösztönzőjévé válhat: a külön ember felé.

Gúzsba kötve táncolni: ilyen feladat lehetett az ellenforradalmat gyűlölő, haladó gondolkodású pedagógus számára a nemzeti ünnepeken beszédet mondani. Ilyen teljesítmények Szerb Antal 1934. március 15-i emlékezése a szabadságharc hőseiről és 1937. október 6-i beszéde az aradi vértanúk gyászünnepén. Az előbbi nem csak Szerb Antal mély hazafiságáról, a nemzeti tragédiák, az elbukott szabadságharc és Trianon minden fájdalmának átéléséről tanúskodik. Szerb Antal, a „köztisztviselő”, a fővárosi középiskolai tanár tiltakozik a szabadság eszméjével való visszaélések ellen – *ad hominem* vitázik a fasizmus vezérével, aki szerint „a szabadság oszlásnak induló hullá”. Csodálkozhatunk-e, hogy Szerb lényeges mondanivalóját az adott körülmények között a hivatalos felfogás szerinti nacionalista, irredentisztikus fordulatokba ágyazta be, hogy elfogadhatóvá tegye? Ugyanez vonatkozik másik beszédére, amelynek mondanivalója a vértanúság misztikus-vallásos fejtegetéseinek burkában emlékeztet arra a programra, amelyet Móricz Zsigmond hirdetett meg ezekben az években: a munka az, amely megmentheti, fenntarthatja a nemzetet a válságos világpolitikai korszakban.

Szabadságünnepély, 1934.
március 15-én^{1 6}

... Március 15-e, a magyar szabadságeszme legfőbb ünnepi dátuma, csodálatosképpen egybeesik a szabadságnak egy ősbibb és egyetemesebb dátumával. Március 15-e, március idusa volt az a nap, amikor a szabad római köztársaság rajongó hívei, Brutus, Cassius és társaik a Forumon törzsurásokkal kivégezték Caesart, a zsarnokot. Ezt a napot ünnepli kétezer éve legenda-építő történelem, költészet és tragédia. Nem tudom, véletlen volt-e, hogy a magyar szabadság szimbolikus napja egybeesett a világszabadság ünnepével, de úgy képzem, ez nem lehetett pusztá véletlen. Ezzel is hangsúlyozni akarjuk, hogy a magyar szabadság ügyében az egész emberiség ügyéről van szó, hogy a magyar nép, amikor a szabadság harcosául szenteli fel magát, a legnagyobb és legszebb európai hagyomány útjára lép, a fehér ember ősi titkos vallásának szertartását celebrálja, bemutatja áldozatát a Szabadság-istennő előtt.

Mint minden, ami nagyszerű építő eszme az emberiség életében, a szabadság kultusza is a klasszikus ókorból ered. A szabadság a görögöknél a zsarnok gyűlöletét jelentette és a felszabadító tett a zsarnokgyilkosságot. A nagy tragédiaíró, Euripidész, a zsarnokgyilkost a mitikus hősökhez hasonlítja, akik dúló szörnyetegektől szabadították meg az országot és az isteneknek tetsző áldozatot mutattak be. Harmodiosz és Arisztogeiton, mikor megölték Athén zsarnokát, műtuszlombok közé fonták be szabályjukat, és a nép félistenként imádta őket. A középkor, mikor keresztényi irányban továbbépítette az antik eszmevilágot, nem vetette el a zsarnokgyilkosság érényét. Aquinói szent Tamás Summájában a zsarnokgyilkosságot megengedhetőnek mondja. Az olasz reneszánsz kis városállamaiban, hol hatalmas emberek mindegyre korlátlan hatalom

^{1 6} Ünnepi beszéd 1934. március 15-én. *Értesítő*, 1933–1934. 63–67.

kiépítésére törekedtek, egymást érték a zsarnokgyilkosságok, és az összeesküvők még a külső formák betartásában is igyekeztek minél hívebbek maradni a klasszikus ókorból rájuk hagyományozott mintákhoz, ezzel is hangsúlyozva, hogy itt nemcsak egy egyszerű cselekedetről van szó, hanem egy ősi szertartás teljesítéséről, mert a zsarnok megölése szent és Istennek tetsző dolog.

Később, a XVII. és XVIII. század folyamán a szabadság kultusza, ez a legmélyebb európai hagyomány, kiszélesedett az emberi jogok tanává, és a zsarnokgyilkosság egyéni aktusát elhomályosította hírnévben a nagy nemzeti zsarnokgyilkosság, az angol és azután a francia forradalom. A mi márciusi ifjaink, amikor a mozgalmat megszervezték, már a forradalmi történet láncába kapcsolódtak be; előttük álltak az angol és főképp a francia mintaképek, és ők híven követték utasításait. Tisztában voltak vele, hogy „Európa színpadán” szerepelnek és hogy méltóakká kell válniuk a nagy közös európai hagyományokhoz.

De a magyarságnak, az európai összefüggéstől külön is, a maga sajátos magyar voltában is, valami misztikus kapcsolata volt a szabadság eszméjével. Ha értő szemmel olvassuk a magyarok fájdalmas történetét, láthatjuk, hogy a magyar fajta legfőbb szenvedélye, hajtóereje és belső tragédiája mindig a függetlenség volt. Már az ősi népek is, a magyarok elődei, valahogy szimbolikus formában ránk hagyták azt a valamit, ami a magyar függetlenség speciális formája. Azt a valamit, amit újabban egy kitűnő gondolkozónk „gyepü-szellemnek” nevez. Az avarok, a magyaroknak ezek az elődei, gyűrű alakú föld-sáncokkal vették magukat körül, és amikor Nagy Károly megtámadta őket, példátlan elszántsággal védtek a gyűrűket és mind egy szálig odavesztek a védelemben. A honfoglaló magyarok is ilyen gyűrűket, gyepüket szerveztek, és a gyepük szelleme, az otthonnak, a sajátnak, a függetlenségnek a végső-kig elszánt védelme a honfoglaló ősök örökségként a késő utódokra maradt.

Szegény magyar nemzet, hányszor kellett védelmeznie a gyepüket, mennyi áldozat árán, mennyiféle ellenség ellen. [. . .] Az ősi gyepü-szellem nem engedte, hogy beletörődjék abba, hogy idegen legyen az úr a szent határokon belül, harcolnia kellett állandóan és elvéreznie, hajdan viruló nagy népből kis töredékké lennie, aki a saját honában nincs odahaza. Közben pedig belül is meg kellett védenie a belső függetlenséget, a lelkiismeret szabadságát Bocskai és Bethlen Gábor nagy napjaiban és az alkotmány ősi szabadságát Thököly és Rákóczi alatt.

1848. március idusán egymásra találtak és összeszövetkeztek európai szabadság gondolat és ősi magyar gyepü-szellem. A márciusi ifjak a magyar szellem gyepüit, a sajtószabadságot és szólásszabadságot védve, egyúttal a világszabadságnak is harcosává álltak ki az európai térré. Bethlen Gábor felkelése óta ez volt az első pillanat, amikor a magyar történelem világtörténelem volt.

A mi számunkra a márciusi napok hőskölteménybe kívánczó lendülete egy embernek a glóriájába sűrűsödött össze, a csodálatos költőébe, aki olyan fiatalon halt meg, hogy alakja örök ifjúságban él örökre közöttünk. Március 15-e Petőfi Sándor évről évre megisméltődő emlékünnepe. A mi szabadsághősünk nem volt véres kardú zsarnokgyilkos, mint az antik Harmodiosz és Arisztogeton, nem volt diadalmas seregek zordon parancsnoka, mint az angol Cromwell, és nem borul fölėje a guillotine kísérteties fenyegető árnya, mint Danton és Robespierre fölé. A daloló lelkű magyar nép szabadsághőse a költő, kinek versében ezer színben tükröződik a lélek, mint a magyar tóban, a Balatonban, az ég. A szabadság hangja csak egyik hang volt a lantján, de a legmélyebb, a legzengzetesebb.

Petőfi számára a szabadság vallásos élmény volt. A szabadságot lelke istenének és istennőnek nevezi verseiben, nagyszerű és véres istennőnek rajzolja, aki örömmel veszi át a költő levágott fejét, melyet álmában a költő maga nyújt át neki. Petőfi számára a szabadság istennő nemcsak költői szóvirág

volt, nemcsak „megszemélyesítés”, mint amilyenről a stilisztikában tanulunk, hanem éltető valóság, mint a görögök számára a görög istenek. Isteni valamit jelentett, amelyet nagyobb, elevebb tisztelettel lehet és kell imádni, mint a leányt, ki szívében az istenivel osztozik; a szabadság-istennő az, akiért élni egyedül érdemes és akiért meghalni, messze hegyek közt futó országúton a lemenő napban, barbár lándzsák hegyén, rohanó lovak patája alatt, egyetlen férfihoz méltó halál.

És a magyarság szankcióját, isteni elhivatottságát, elsőségét a nemzetek sorában Petőfi szemében az adja meg, hogy a magyar a szabadság nemzete. A magyarság történelmi hivatását abban látja, hogy a szabadság ügyét diadalra vigye. 1849-ben, mikor Európa csendes körös-körül, elültek forradalmi, és a magyar egymaga vívja kétségbeesett harcát, Petőfi így énekel:

Ha a mi fényünk nem lobogna
A véghetetlen éjen át,
Azt gondolhatnák fönn az égben,
Hogy elenyészett a világ.

Tekints reánk, tekints, szabadság,
Ismerd meg mostan népedet:
Midőn más könnyet sem mer adni,
Mi vérrel áldozunk neked.

És ez, értsük meg, Petőfi testámentuma. Ha megértjük, mit jelent Petőfi eszméje ma, és szívünkbe zárjuk, méltón ültük meg emlékének ünnepét.

Az emberiség mozgató nagy eszméinek van egy közös sajátosságuk: hogy nem egyértelműek. A szabadság-észme koronként mást és mást jelentett, sőt, egyazon korban, egyazon mozgalomban is sokféle értelme van. Petőfi számára a szabadság-észme például jelentette az általa zsarnoknak tekintett királytól való elszakadást, jelentette a polgári szabadságot, mely törvény előtti egyenlőségben, sajtó- és szólásszabadságban nyil-

vánul meg, és jelentette az elnyomottak, a jobbágyok felszabadítását. Nincs még egy eszme, mely annyiféle interpretációt engedne meg, mint a szabadság eszméje. Nincs még egy eszme, mely annyi véres és hiábavaló áldozatot követelt volna, mint a szabadság. (. . .) A szabadság fogalma soha olyan tisztázatlan és bizonytalan tartalmú nem volt, mint napjainkban. Sokan, a legjobb lelkek közül, csömörrel fordultak el tőle, mikor látták, mennyien élnek vissza egykor ragyogó nevével, úgy, hogy korunk egyik államférfia [. . .] azt mondhatta, hogy a szabadság oszlásnak induló hullá.

Mi nem mondhatjuk ezt. Nálunk a szabadság megtagadása magyar voltunknak a megtagadása volna. A mi történelmünk nagy pillanatai sokkal szorosabban egybeforrtak a szabadság glóriájával, semhogy megtagadhatnánk a szabadságot. Vele együtt történelmünket kellene lábbal tiporni.

Mi a szabadság? Nem tudjuk megmondani, mint ahogy nem tudjuk megmondani, mi az életünk értelme. Csak érezzük. Érezzük minden tavasszal, amikor kozmikus erők vívják a természet nagy szabadságharcát, hogy bennünk is van valami, ami áradó folyókkal és meginduló forrásokkal rokon; valami, ami nem ismer korlátokat és a napsugár útján halad a végtelen felé. Kérdezzék meg az alkotó művészeket, akiknek látnoki intuíciója messze előre száll a gyalogló kor előtt, kérdezzék meg a jövődő szálláscsinálóit: mind azt mondják, hogy a szabadságnak valami új értelme van születőben, valami, ami szélesebb és emberibb értelem lesz minden eddigiénél. . . .

Emlékbeszéd, 1937. október 6-án¹⁷

. . . Nem az öröm visszaemlékezése diadalmasabb napokra hozott össze bennünket, hanem a nemzeti gyászé. Összejötünk, hogy kiragadva egy mozdulatlan pillanatot örökmozgó

¹⁷ Emlékbeszéd 1937. október 6-án. Uo. 1937–1938. 112–115.

életünkől, megmerítsük lelkünket az ország régi bánatában; összejöttünk, hogy képzeletünk fekete zászlaját meghajtsuk a vértanúk katafalkja előtt. (. . .)

Talán nincs még egy nemzete a világnak, mely a mártírok sokaságára nézve annyira hasonlatos volna az egyházhoz, mint a magyar. Négy évszázaddal ezelőtt a mohácsi síkon a török ágyúk elébe vágatott királyával az élén húszezer magyar vértanú; másfélszázadon át a török hajtotta be a véradót a népeken, ahol magyar mártírok, magyar testek fala védte a keresztény kultúrát, védte nyugatot – a szabadságért átharcolt századokban Rákóczi katonáitól az aradi tizenháromig a mártírok sírja jelzi a magyar történelem szomorú útját – és az utolsó nagy világégés kataklizmáiban elsodort halottaink száma légió. Legnagyobbjainkat mind tragikus sors ölte meg. (. . .) A magyar történelem kiemelkedő pontjai mind tragikus pontok, halálos fortisszimók, a magyar történelem sírok története – és a magyar nemzet a vértanúk nemzete.

Valaki mondhatná nekünk: szerencsétlen ország – ha már oly végzetes sors írta elő pályafutástokat, legalább igyekezzenek elfelejteni –, ne tekintsetek hátra, a romokkal és üszkökkel rémítő magyar éjszakába, inkább valami túlnanról derengő mennyei jövő felé – nehogy az ezeréves nemzet kiáltása elölje bátorságtokat, vámpírként kiszívja véreketek és a kétségbeesés sápadt színét vetítse a magyar égre. Ünnepejétek csak a nemzet kevés ujjongó pillanatának emlékezetét: március 15-ét, az ifjúság, a tavasz diadalát – felejtsetek el az októbert, az aradi őszt.

Erre szeretnék felelni ma is itt; szeretném bizonyítani azt a paradoxont, melynek igéjéről mélyen meg vagyok győződve: hogy a gyászünnep mélyén rejlik valami öröm is, valami fel-emelő ünnepi hangulat, valami a továbbmenésre erőt adó, lendítő igazság; a mártírok emlékezete nem keserít el, hanem ellenkezőleg: haláluk bennünket élni tanít. (. . .) Aki a halált önként vállalja valami nagyobbért, mint az élet, annak a halála nem pusztán történés, melyet az emberrel csak sorshatalmak

tesznek, hanem az emberi tettek legnagyobbika. (...) Az áldozat az erkölcsi világ legnagyobb realitása.

A magyarság eltűnt volna a föld színéről, mint néptársai, akikkel együtt jött a népek kapuján – a kazárok, az avarok –, ha útját nem egyengetik a mártírok porladó csontjai.

Miért kell az áldozat? Miféle gonosz sors kényszeríti az embereket arra, hogy eldobják maguktól azt, amihez legjobban ragaszkodnak és hogy furcsa örömet találjanak ebben a lemondásban? Kell az áldozat, mert az áldozat tanúságtétel a szeretet mellett. Áldozat nélkül nincs szeretet. Aki nem tud lemondani, nem tud szeretni, és aki nagyon szeret, nagyon nagy áldozatokra képes. Akinek a szeretete izzó, végsőkéig feszített, világokat áttüzesítő valami, az az életét is könnyed és nyugodt gesztussal el tudja dobni magától, ha úgy kívánja a fő-fő úr, a szeretet. (...)

Damjanich és társai a legnagyobb szeretet emberei voltak és odaadták életüket barátjukért, legfőbb szerelmükért, az országért. Az ő szeretetük igazán halálos szerelem volt, a szó legrégebb és egyben legkonkrétabb értelmében. Szerelem, mely elment az emberi legvégsőbbig, a továbbmehetetlen heroizmusig, az életáldozatig. Ahol a gondolat elhallgat, és csak a közvetlen átélés, az intuíció sejtet örvényes mélységeket.

És amikor a halálos szakadékokba tekintünk, a szédülésen és a riasztó aggodalmon át ezerszeresen érezzük, miért örök dicsőség, miért mondhatatlan öröm az aradi tizenhárom áldozata. Egyszer csak érezzük, hogy nevükre átjárja ereinket valami, mint a nemes bor és hevesebb ütésre ösztökéli: dicsőség embermagunknak, és dicsőség magyarmagunknak, hogy voltak ilyen emberek, hogy voltak Damjanichok és aradi vértanúk, akik tanúságot tettek a szeretet mellett, akik tanúságot tettek amellest, amit szerettek, az ország mellett, a magyar sors mellett. Olyan véresen igaz és komoly tehetségek, akik mellett a magyar nemzet minden diadalmas pontja eltörpül; hogy ilyen emberi, ilyen szeretetűk volt, ez a magyarság legmélyebb diadala.

A vértanúk sorsa több, mint egyéni sors; – dicsőségük több, mint egyéni dicsőség; bennük a magyarság fokozódott föl véres eksztázisban a heroizmus magaslatára; a magyarság, mely legjava véreből kiteremté őket. – Glóriájuk a nemzet homlokán glória. Bennük tipikus és monumentális formát öltött a magyar sors, a magyar mártíromság, millió és millió magyarok ezeréves kicsi mártíromságai; emberfölöttire nőtt mártírvezérei a mártírok nemzetének.

És itt állunk mi, búsabb kor búsabb fiai, megindultan, elfogultan, kissé szégyenkezve is az akkori októberi nagy időbátyánk előtt. Oly nagy volt Damjanich, és olyan senkik vagyunk mi. Példaadása ránk súlyosul és lenyom, mint az apródot urának nehéz páncejája. Érezzük, hogy milyen kicsi a mi szeretetünk, és milyen kicsi a mi áldozatunk.

De aztán eszünkbe jut: nem lehet mindenki választott, és nem minden óra a választott órája. Azért, aki nem dobja el életét, mert nem tüzesíti át a legnagyobb szeretet – azért az is lehet szeretettel izzó és annak is megvannak az előírt áldozatai. És a kisebb szeretet, a kisebb áldozat éppúgy kell, éppúgy helyénvaló és éppúgy szent, mint a nagyok nagy áldozatai. Akinek tíz talentum adatott, adjon tízet, akinek egy, adjon egyet.

Azért ne menjünk el tétlen csodálattal a tizenhárom emléke előtt. Idézzük fel őket és tanuljunk tőlük áldozatot hozni. Szemükből olvassuk ki és igyuk magunkba az áldozati lelket és ha nem adatott nekünk életet áldozni, áldozzunk kevesebbet, de áldozat híján ne szűkölködjünk. Mert akkor szeretet nélkül vagyunk – és aki nem szeret, nem érdemli meg, hogy éljen.

Munkás kor fiai lévén, a mi legfőbb áldozatunk a munka. Feláldozzuk restségünket, kényelmességünket, talán az álmunkat és az álmodozásunkat is nagyon sokszor, ami pedig az álomnál is többet ér: feláldozzuk apró örömeinket, melyektől oly nehéz megválni, szórakozásokat és üdüléseket, mindenről le tudunk mondani, ha arról van szó, hogy dolgozzunk.

Tiszteljük a munkát: nemcsak önmagáért és nemcsak az eredményekért, melyeket elérünk általa, hanem tiszteljük a munkát a nemzetért. Olyan időben élünk, amikor a szeretet nem követel más áldozatot, hanem csak azt, hogy dolgozzunk, dolgozzunk a nemzetért. Értsük meg, ma másképp nem szeretethetjük az országot, ma az az áldozat parányi, melyben a szeretetnek tanúságot kell tennie önmaga mellett, aki dolgozik, az szereti hazáját – minden egyéb pedig üres és hívságos szóbeszéd.

Aki nagyon szereti a népét, nagy áldozatot hoz érte; aki nagy áldozatot hoz, nagyon dolgozik, aki megérti ma az aradi tizenhárom lelkét, kiolvassa belőle a munka evangéliumát. Tudja a nagy példát, hogy kell az áldozat és tudja, hogy ez az áldozat. A heroikus idők elmúltak felettünk, Damjanich csontjai elporladtak. Ma magyarnak lenni annyit tesz, mint dolgozó-nak lenni. Ezt mondja nekünk október 6-án a tizenhárom vértanú komoly árnyalakja.

LENGYEL BÉLA

A GRAFOLÓGUS MÓRICZ ZSIGMOND

Irodalomtörténetírásunk csak sejtette, de pontosan nem térképezte fel, hogy Móricz Zsigmond milyen mértékben támaszkodott korabeli forrásanyagra, szakirodalomra történelmi tárgyú munkáiban.

Az elmúlt nyár folyamán módom és lehetőségem nyílt arra,* hogy az író hatalmas könyvtárának megmaradott részét megvallassam.

*Ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki Móricz Virágnak, aki lehetővé tette, hogy Móricz Zsigmond leányfalusi könyvtárában kutathassak. Tanácsai, messzemenő segítőkészsége munkám előrehaladását nagymértékben elősegítette.

Szalay József: *A magyar nemzet története* III. kötetét¹ olvasva ceruzával írt sűrű sorokra bukkantam Fráter György, Dobó István, János Zsigmond, Zrínyi Miklós (a szigetvári hős), Báthory Gábor és Pázmány Péter facsimilében közölt aláírásánál. Akár írt róluk Móricz Zsigmond, akár nem, eljátszott a gondolattal – s széljegyzetben le is írta –, hogy írása alapján kinek milyen volt a jelleme. Fráter György aláírásánál még szakszerű grafológiai feloldást is ad. Az alábbiakban ezeket a széljegyzeteket közöljük, hogy Móricz mint „grafológus” hogyan vallott az aláírók jelleméről.

FRÁTER GYÖRGY²

Az aláírás olvasata: Fr[at]er Thesaur[ianus] manu p[ro]p[ria]
Móricz bejegyzése:

„Jellemző, hogy nevet ~ [nem]³ ír, a fratert is rövidíti: túlbecsülve sokat ad lényének fontosságára, amit elég a jel jelzésével kiadni. Ellenben hivatala neki magának is imponál,* *s ő ezzel akar imponálni.⁴ A „manu pp” a nyilván[o]s szokások a konvenció m[eg]becsülése.

Tragédiája ott az első f-ben, a vonal erélyes elszántsággal indul és derékon alul m[eg]török. Megijed a nyílt célkitűzésektől. Nyilát visszafogja: nem lő, csak fenyeget. A gondolkodó, tűnődő egyéniség, a végén alszik az ujja s gépiesen írja a manupt s már hol jár az esze.

¹Szalay József–Baróti Lajos: *A magyar nemzet története*. III. Magyarország a Habsburg-házból való választott királyok korában. Mille-neumi átdolg. kiad. Bp. Lampel R.

²Szalay–Baróti: i.m. 93.

³Móricz Zsigmond jegyzeteiben sokféle rövidítést használ. Ezek feloldása Móricz Virág szíves közlése. A közlésben azt a megoldást választottuk, hogy [] közöljük a feloldást. A szövegközlésben csak a nyilvánvaló ékezethibát javítottuk, az interpunkciókat nem.

⁴* jelölés Móricz utólagos betoldása, a szöveg 16. sorában olvasható. Értelemszerűen ide tartozik, s ezért itt közöljük.

Az első p: igen én vagyok. A második p: elég ennyi nektek! ebből tudhatjátok hogy: igenis, én vagyok! A harmadik p:⁵ lezár, bekeretez, befejez: én, én vagyok!

Az fr ě[in]dkét betűnél haragosan visszaránt, visszaveszi amit ad, mintha sokat adott volna ki gondolataiból. Ugyan-így a végső rándítás, amely ismét önáruló, líra és ego.”

DOBÓ ISTVÁN⁶

Az aláírás olvasata: Dobó István erdélyi vajda

Móricz bejegyzése:

„Jelentéktelenül kezdi s belelovalja magát a tüzes harcba”

JÁNOS ZSIGMOND⁷

Az aláírás olvasata: Joannes Electus Rex

Móricz megjegyzése:

„bátor fellépésű, csinos, rendes, de szeszélyes és következetlen ember, aki végül jelentéktelenné törpül”

ZRÍNYI MIKLÓS⁸

Az aláírás olvasata: Nicolaus Comes Zryny m.p.

Móricz bejegyzése:

„Nagyon bátor, egy nagyot kiáltó de nem szerencsés kezű ember. Jelentéktelenséget hangsúlyoz: beleveti élete energiáját a végső rohamba Mi az a paca a C alatt? Valahol elrontotta a dolgát ezt hozza be a végső erőfeszítéssel, előbb okos, rendes beosztó levén;⁹

⁵ Móricz itt berajzolta a két p-t áthúzó jellegzetes vonalat, így tehát a propria rövidítésre vonatkozik.

⁶ Szalay–Baróti: i.m. 93.

⁷ Szalay–Baróti: i.m. 99.

⁸ Szalay–Baróti: i.m. 110.

⁹ Valószínű, hogy nem fejezte be teljes mondandóját Zrínyiről. Megtörik a lendületes stílus, csonka a mondat.

Handwritten notes in Latin script, partially legible, located to the left of the main image.

Cardinalis Pazmany

Pazmany Péter érseke és alótársa.
(Az érseki Bogdanus mazarinói, az Osztrák Királyság gyűjteményében.)

BÁTHORY GÁBOR^{1 0}

Az aláírás olvasata: Báthori Gábor

Móricz bejegyzése:

„könnyelmű, bátor, erős ember szerencsétlenül vagdalkozó gondatlan, pompázó, cifra buja pezseg az ere elbizakodott”

PÁZMÁNY PÉTER^{1 2}

Az aláírás olvasata: Cardinalis Pazmany Petrus

Móricz bejegyzése:

„Gondolkozó, tündődő magát nagy erővel koncentrálja, feszülő idegein uralkodik, ígéretéből visszavesz, [mint Fráter György]^{1 2} nem tragikus egyéniség alkalmazkodik, m[eg]alkuszik szájba rág legjobb volna lemondani.

De végül gúnyosan tör ki önérzete: valaki vagyok! túljárok az eszeteken! csak én tudom ki vagyok! mindnyájatoknál okosabb vagyok!”

CSÁKY EDIT

SZABÓ LŐRINC LEVELEIBŐL

Alig néhány évvel voltam fiatalabb nála, mégis mindig olyan tisztelettel és ragaszkodással közeledtem hozzá, mintha egy elérhetetlen csillagzat lakója lett volna, talán az is volt valójában . . . Ő erre természetesen semmilyen okot nem adott külsejével, viselkedésével. Közvetlen, keresetlen, őszinte, szinte testvéri volt. Megismerkedésünk első percétől kezdve megajándékozott bizalmával, fejedelmi barátságával.

Kapcsolatunk kezdetére nem emlékszem pontosan. A negyvenes évek elején történt, hogy a fürge lábú és tollú Baráth Ferenc, a fiatal hírlapíró, egyszer azzal állított be hozzám:

- Szabó Lőrinc látni szeretné könyvtáradat!
- Mikor? Bármelyik pillanatban boldogan várom.

^{1 0} Szalay–Baróti: i.m. 222.

^{1 1} Szalay–Baróti: i.m. 234.

^{1 2} Valószínű olvasata ez.

Megállapodtunk egy hétköznap délutánjában, amikor Lőrinc megszabadul a szerkesztőség robotjából. A rövidre tervezett látogatásból néhány óra lett. Lőrinc meglepődött azon, hogy birtokomban van kis alakú Villon fordítása és Verlaine *Nők* című versgyűjteménye, ez utóbbinak külön kiemelte rendkívüli ritkaságát. E kötet a fordító feltüntetésével jelent meg, ezért példányomba saját kezűleg bejegyezte: „ford. Szabó Lőrinc”. Emlékszem, milyen érdeklődéssel vizsgálta a klasszikus francia írók illusztrált kiadásait. Amikor az Ady és Babits első kiadásokat lapozgatta, megjegyezte: „Ady a nagyobb, Babits az emberibb.” A kortárs-költőkről ekkor is, később is próbáltam vallatni, véleményét azonban magába zárta.

További kapcsolataink emlékei az alábbi levelek.

Szabó Lőrinc – Kozoca Sándornénak

Budapest, 1944. augusztus 2.

Nagyságos Asszonyom!

Őszintén sajnálom kedves férjét, hogyne sajnálnám! Olvastam, éppen nálunk, az esti Magyarországon, a baleset hírére. Remélem, nincs igazán nagy baj és Sándor hamarosan talpra áll.

Sürgető lapja a legjobbkor jött. Én ugyanis most kaptam két hét szabadságot a katonaságtól, s ha közbe nem jön valami új baj, holnap, csütörtökön elmegyek – még nem is tudom, hová, a Balatonra. Higgye meg, ezer külső tennivalóm van, csupa kényszerítő dolog: bizony megint elfelejtettem volna levele nélkül a Tóth Árpád kéziratot. De most előszedem a paksamétát és beleteszem a levélbe a kiválasztott darabot. Kelek is fel a gép mellől . . .

. . . és jövök vissza. Ez is beletelt egy teljes órába! Hogy múlik az idő, az élet! Már 1/2 12 van! Tegnap éjfél után 1-kor feküdtem le, reggel 3/4 5-kor keltem, Klára lányomat kellett vonatra ültetnem, aki stipendiumot kapott egy hónapra Salzburgba s ma utazott a férjével, s csak este 9-kor kerültem haza: közben egy falatot sem ettem, egy korty vizet nem ittam, ellenben voltam a hadtestparancsnokságon, a kultuszban, sza-

ladgáltam vasúti jegy után, voltam négy ismerősnél, öt könyvkereskedésben, írtam egy nagy beadványt valahova és . . . és így tovább, igen, még fogorvosnál is voltam! Hát rémes az élet, pedig egyet-mást el is hallgattam . . . No de hagyjuk. Ez ugyanis csak lírai közbeszólás volt, az ugratta ki, hogy a Tóth Árpád dolgokat is mennyi ideig kellett keresni és válogatni: Egy óra: így kell ezt kiforszírozni, másképp sose jön el!

Mellékelem tehát a verset, a Kaszáscsillag kéziratát. Nyilván tisztázat, három szerkesztőségi (Az Est) papíron, riport hátlapján. A Vers a Lélektől lélekgig-ben található, a kézirat jól klisírozható. Talán az első lapot, az első két strófával és a címmel, kéne, kissé kicsinyítve, közölni, fakszimilében. Kisebb kéziratot ígértem, de tekintettel Sándor nagy balesetére, legyen övé ez a nagyobb darab. A sok összevissza anyagból küldöm, ami nálam van, őrizze meg jól, Tóthné nevében adom neki – bár nem kérdeztem meg: de hát, úgy érzem, van rá jogom, rám bízta ezt a masszát. Más nem kapott semmit! Vagy csak kölcsön! Ellenben hálálja meg a meggyógyuló professzor a dolgot a halott költőnek azzal, hogy sokszor és szépen foglalkozik majd vele.

Ezzel végzek is. Azazhogy, most látom, tőlem is kérnek verskéziratot. Ez gyorsabban fog menni . . . Igen, már megvan, hat percig tartott, a négystrófás Döglött Legyet írtam le.

Még egyszer gyors gyógyulást kívánunk a betegnek, én és a feleségem. S egyébként is minden jót! Kezét csókolom. Sándort sokszor üdvözölöm.

Igaz hívük:
Szabó Lőrinc

Szabó Lőrinc – Kozocsa Sándornak

1

Igal, 1949. júl 24.

Kedves Barátom!

Köszönöm érdeklődésedet. Romain Rolland-nal, sajnos, semmi személyes érintkezésem nekem nem volt, s tudtommal Mikes Lajos dr.-nak sem. E tekintetben azonban csak az özvegy lehet igazán tájékozott. Feleségem, aki lapodat utánam küldte, alighanem megkérdezi vagy megkérdezte őt (Mikesné Havas Irma, nyug. tanárnő, Bors utca 15. I., Budapest), de talán írj neki közvetlenül: ami biztos, biztos. Én most még két, esetleg három hétig itt leszek a Balatonnál, csavarogva a meghívási helyeim körül. Rég láttalak. Ne feledkezz meg rólam ősszel! Minden jót kíván igaz hived:

Szabó Lőrinc

2

Budapest 1950. dec. 16.

Kedves Barátom!

A kért Vörösmarty-vers nem Shakespeare-fordítás, a Szonettek-ben (154 darab) nincs benne. Hogy ő maga annak tüntette fel, s hogy ezt Gyulai is elhitte, azt annakidején, amikor a Szonetteket először fordítottam, tehát 1920 táján, többször tárgyalgattuk Babits-csal és Schöpflin bácsival is. A „Szonettek”-ben, mondom, nincs benne semmi efféle: s most megint átnéztem Sh. egyéb tekintetbe jöhető verseit (Szenvedélyes Zarándok stb.): nem, ez nem eredeti vers! A színművekbe itt-ott beleszótt szonettek vagy különálló prologok is egészen másfélék. Valami ismeretlen oka lehetett V. rejtőzködésének: esetleg csak az, hogy mintegy stilizáltan beszélt s félig

játékból, félig saját élményből „fogni” próbálta a Sh. szonettek hangját, s ezt a rögtönzést „nem tekintette” magáénak. A hang heve megfelelne a sh-i szonetteknek, az egészet azonban én romantikusabbnak érzem valamivel, mint amilyenek a Sh.-éi. Maga a vers nagyon szép; nyitja, tartalmilag, nyilván az utolsó sor: mit kell értenünk a „mulat” szón: „gúnyolódik”? vagy „élvez”? Valami vamp-szerű magatartást tanúsít az „örangyal” vagy csak „van, időzik”?

Jó ünnepeket s újévet! Öllelek

Lőrinc

3

Budapest, 1954. február 24.

Kedves Barátom,

nagyon kérek, hallgasd meg e sorok átadójának, A. Erzsikének a kérelmét. Könyvtárszaki felvétele ügyében szeretne egy kis előzetes tájékoztatást kapni. Nagyon kedves barátainknak (egyik) csemetéje, nagyon kedves és okos lányka és én nagyon szeretem. Szívességedet köszönve szeretettel ölel régi híved:

Szabó Lőrinc

II. Volkman u. 8.

(Tel.: 164–141)

U.i. – Épp itt van Baránszky-Jób László: ő is támogatja a kislány kérését és sokszor üdvözl.

4

Budapest, 1954. május 8.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm, hogy fogadtad és tájékoztattad a felvételi dolgokról kis protégéemet, A. Erzsikét. Valóban szeretném tudni, mi a módja annak, hogy könyvtárszakos lehessen.

Már telefonált. Dr. Haraszi Gyulát én úgy rémlik nem ismerem. (Lehetséges, hogy 18-ban az ő édesapját hallgattam a francia szakon?) Örülnek, ha értesíthetnél, hogy kinek a szavára ad igazán az ismerőseim közül. Megismétlem telefonszámomat: 164–141; legjobb kora délelőtt ideszólni. Hanem mulatságos volt, hogy amikor az A.-lányka ügyében azt a pár sort írtam Neked, itt feküdt, már jóideje, a lapod a postámban. Kérlek szépen, nem tudtam elolvasni az aláírást, csak később fejtette meg valaki! Hát így most köszönöm meg egyben a gratulációdát. S vezeklésül nyomban munkába veszem annak az apróságnak az elintézését, amire figyelmeztetni kedves voltál. A László Gyuláéknak ígért Tóth-Árpád kézirat-emléket gondolom. Én bizony tökéletesen elfelejtettem a dolgot, jó hogy szólt neked s hogy te szóltál nekem. Mellékelem Pádi egy Baudelaire fordítása kéziratát, a „L'alchimie de la douleur”-ét, alkalmilag légy szíves te átadni nekik, hiszen tulajdonképpen a te érdemed a megszerzése. És nagyon örülnék, ha – mint írod – egyszer kedved támadna kijönni és elbeszélgetni ezeregy dologról. Lászlóékat üdvözlöm, feleségednek kézcsók. Öllelek, szeretettel:

Szabó Lőrinc

KOZOCSA SÁNDOR

NÉHÁNY SZÓ A SZÉP SZÓRÓL

Meghatottan és elismeréssel forgatom az 1974-ben kiadott *Szép Szó Repertóriumot*, amely, mint általában az ilyen kiadványok, a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában látott napvilágot. Van azonban benne két elírás, amelyet feltétlenül helyreigazítandónak vélnék és örülnék, ha az Irodalomtörténet a helyreigazításnak helyet adna.

Az egyik az, hogy az a társunk, aki 1939-ben, legtöbbször emigrálása után a szerkesztést átvette, Gáspár Zoltán volt, nem pedig, mint tévesen írták, Gáspár Sándor.

A másik pedig, ami lényegesebb, a Szép Szó kelendőségét illeti: példányszámunk kicsiny volt, de nem *annyira* kicsiny, mint a *Repertórium*ból hinni lehetne. A *Repertórium*ban ugyanis 600, sőt 400 példány szerepel. Nos, mint az Irodalomtörténet 1974. 3. számában megjelent dokumentum tanúsítja: a Szép Szó és a Pantheon RT 1937 januárjában aláírt megállapodás szerint „legalább 1.500 példány” volt kinyomandó. Emlékezetem szerint azelőtt is, azután is, kb. *egyezer példány*, még a legkevésbé fogyó számból is elkelt. Voltak azonban számok (az 1936. első szám, továbbá a két könyvnapi különszám, s főképp a József Attila Emlékszám, de egyebek is), amelyek ennél sokkal jobban keltek.

IGNOTUS PÁL

FILOLÓGIA

MINDSZENTI GÁBOR DIÁRIUMA ŐREG JÁNOS KIRÁLY HALÁLÁRÓL (Magyar Helikon, 1977.)

Horváth János „a magyar nyelvű emlékirodalom legelső és Mikesig felül nem múlt szépségű termékének” mondja, Varjas Béla „a század legkiválóbb prózai írásai” közé sorolja Mindszenti Gábor 1540-ben keletkezett naplóját, mely Makkai László utószavával, Katona Tamás szöveggondozásában jelent meg a Bibliotheca Historica c. most indult sorozat második tagjaként. Szép kivitelű, gondos kiadás, a történettudomány legfrissebb eredményeivel kommentált precíz szöveg, nem éppen problémamentes mű. Eredeti kéziratát Benkő József látta még 1789-ben, amikor tervezett történeti forrásgyűjteménye számára Marosvásárhelyt másolatot vett Teleki Lajos példányáról. Címe – szerinte –: „Mindszenti Gábor Diariuma Őreg János királi haláláról”. E másolatról adta ki aztán Kemény József és Nagyajtai Kovács István (*Erdélyország' története' tára*. I. Kolozsvár 1837). A minta elkallódott, legalábbis tudunkkal senki sem kereste. Benkő másolata minden valószínűség szerint megtalálható lett volna (Eckhardt Sándor 1943-ban látta az Erdélyi Múzeum levéltárában, Coll. ms. C. J. Kemény t. XXX. Varia jelzettel), s bizony – mint alább látni fogjuk – inkább ezt kellett volna a jelen kiadáshoz felhasználni, nem az 1837-es nyomtatványt, akkor legalább egy kis lépéssel közelebb állnánk az eredetihez.

Katona Tamás inkább távolodik ettől, mert minden precizitása mellett is – összesen három hibát találtunk: *ekkedig* helyett *ekkedik*, *bocsáttatott* helyett *bocsáttatott*, *elhatározák* helyett *elhatározták* áll a 7. és 8. lapon – tesz némi engedményt az olvasmányosság javára (központosítás, külön-, ill. egybeírás, a -nak, -nek ragot képviselő aposztrof elhagyása, *i* és *í*, *u* és *ú* a mai helyesírás szerint, *vévé* helyett *vevé*, *Thordára* helyett *Tordára*; *cz* helyett *c* ott is, ahol ez nem teljesen mindegy: *franczus*–*francus*, az előbbi *francuznak* ejtendő, az utóbbi ejtése bizonytalan, csak az a biztos, hogy nem jó). Akad némi – saját gyakorlatunkból tudjuk, elkerülhetetlen – következtelenség is: *csúfoson*, *ahétatoson* helyett *csúfosan*, *ahétatosan*, de megmarad a *nyadjason*, *hosszason*, *szorgalmatosan*. *Ne talám* helyett egyszerűen *netalán*, másutt

marad a *talám*. Egy helyen javítja a Kemény-féle kiadást: *Vrantzus* helyett helyesen (?) *Vrantius*; két sajtóhiba azonban ide is átkerül: *elébeszél* és *fájtat* a helyes *elbeszél* és *fájlal* helyett. Más esetben mindent ugyan szóvá sem tennénk, de itt – nyomban rátérünk – ez apróságok nem elhanyagolhatók.

A korábbi szakirodalom (Kemény Katalin, Horváth János, Eckhardt Sándor, Bartoniek Emma) egybehangzó megállapítása szerint a mű mint történeti forrás nem kiemelkedő jelentőségű, de figyelemre méltó, szerzője nem játszott fontos szerepet a közéletben, különös műveltséggel sem rendelkezett, de őszinte, megbízható, s oly bensőségesen éli át azt, amit elmesél (János király utolsó hónapjai), hogy aprócska írása (a jelen kiadásban 18 lap) literatúránk legjobbjai között érdemel helyet. Sajnos, Benkő felületesen másolt, itt-ott módosított is a szövegen, így az nem teljesen azonos az eredetivel. Először Eckhardt vett észre benne neologizmusokat. „Keményék kiadása – mondja az ő megfigyelése alapján Horváth János – nyilván nem egész híven tükrözi szövegét. A Napló nyelve, stílusa a korhoz képest kivételesen szép folyású, csinos, közvetlen és meleg . . . Szinte kételkedünk, nem simított-e rajta jóval későbbi kéz. Vannak a kiadványban gyanút keltő szavak, kifejezések: »az ez iránti fájdalomból«, »örömhang«, »legszebmetűnőleg«. A »keresztény« szó írása az akkor járatos »keresztyén« helyett aligha hű az eredetihez; a birtokos jelző -nak, -nek ragját sem hagyták ki következetesen a 16. században.” Szóba került még – mint szintén gyanús körülmény – magánhangzórendszerének túlságos modernsége, a szisztematikus e-zés, valamint a korábban *Székely*ként ismert György parasztvezér *Dózsa* neve. A cím sem pontos, nem naponként vezetett *napló* ez, hanem egy eseménysorozat utólag, összefoglalóan átölelő *emlékirat*.

Ezek alapján a többség Horváth Jánosnál szigorúbban ítélkezik. Eckhardt azt állítja Benkőről, hogy „nem volt a történeti hűség nagy tisztelője”; csatlakozik hozzá Bartoniek: „nem nagyon megbízható”-nak tartja, aki „kissé gyanús körülmények között” másolt „az állítólagos eredetiről”. Barta Gábor még tovább megy: rájött, mondja, hogy „a nevezetes napló hitelessége körül baj van, s legjobb esetben is csak egy elveszett kézirat ellenőrizhetetlenül átírt parafrázisa”. Kosáry Domokos lakonikusan leszögezi: „Hitele nem bizonyos.”

Makkai, Horváth János állásfoglalásából indul ki. Hivatkozik egy adalékra, mely szerint *Dózsa* már 1527 előtt szerepel egy helyt e néven. A felmerült stílári és külsődleges problémákat Benkő kisebb mérvű beavatkozásával áthidalhatóknak tartja, nagyobb arányú változtatásokat már csak azért sem ír az ő számlájára, mert – úgymond – írásaiból ítélve csak rontott és nem javított volna a mű hangulati egységén. A kétségekkel szembeállítja az elbeszélés cáfolhatatlan emberi és történeti

hitélet, ami azokat csakugyan szinte semmissékké is teszi. A látszólag anakronisztikusan magas fokú művészi kidolgozottság ügyében Horváth Jánost idézi, aki ezt nem szakmai felkészültségnek, hanem őszinte átélésnek tulajdonítja, mögötte a király valóban hű emberének mély szomorúságát érzi, ami „árnyékként vetődik rá egész elbeszélésére, kezdettől fogva a vég borongató tudatával. E hangulati egyneműség kelti azt a látszatot – mondja –, mintha művészi öntudat vezetné. Élmény-egység az, hangulat-egység, s nem mesterséges elrendezés.” A magunk benyomása sem különbözik ettől. (Bár más vonatkozásban föltehetnénk a kérdést: képes-e valaki pusztán belső meggyőződésből, megrendülésből, átélésből, szeretetből és szomorúságból kiemelkedő mesterségbeli tudás nélkül remekművet alkotni?) Az valóban képtelenségnek látszik, hogy akár egy hamisító, akár egy közömbös beavatkozó ilyen mélyen beleélje magát annak hangulatába és tudatvilágába, akinek a képét magára öltötte, ennyire azonosulhasson azzal.

A másik megdönhetően bizonyíték, ami a mű egészének és részleteinek eredetisége mellett szól: egyetlen kétes hitelű adata sincsen, ámde nem is a könnyűszerrel összehalászgatható ismertekből áll, tartalmilag minden tekintetben megbízható, s még hozzá nemcsak apróságai helytállóak, hanem az az összkép is, amit a szóban forgó hónapok (1540. április–július) nemzetközi helyzetéről, kül- és belpolitikai viszonyairól rajzol. E tekintetben tehát merőben eltér a szokványos falzifikátumoktól. Teljesen meggyőző Makkai ezzel kapcsolatos fejtegetése, aki zavartalan összhangot talál az emlékirat sorai és a más forrásokból ismert tények között. (Ennek magunk is utánajártunk.) Ennek alapján tovább is léphet, hitelt érdemlően rögzítve a mű keletkezését a király halálát közvetlenül követő hónapokra, igazolván egyúttal a szerző jól-értesültségét, jóhízeműségét, valószínűsítve a csak általa közölt adatok megbízhatóságát is.

Eddig viszonylag tiszta a kép. A problémák sorozata a szerzővel kezdődik, akinek se híre, se hamva Szapolyai meglehetősen részletességgel ismert udvarában, melynek pedig tagja volt: saját elbeszélése szerint ott ül a király asztalánál, vele megy a misére, feljegyezi annak hozzá intézett és jelenlétében másoknak mondott szavait (ezek emlékiratának legérdekesebb sorai), ott áll halálos ágya mellett, egyike azoknak, akik Budára viszik a halál híret. Ez még hagyján, nem ez volna az egyetlen remekmű irodalmunkban, melynek szerzője minden várakozásunk ellenére sem bukkan fel többször. Makkai szerint a szövegből annyi bizonyos, hogy Gábornak hívták („No, Gábor uram...” – szól hozzá a király), a *Mindszenti* családnevet más is odaragaszthatta később, esetleg tévesen. Fölveti Barta Gábor roppant tetszetős (és feltétlenül további fontolgatásra méltó) ötletét, vajon nem Pesti Gáborról van-e szó voltaképp, mert

az ő életének, írói működésének ismert adatai közé frappánsan beillik e mű szerzősége. (Őt 1542-ben tudjuk Izabella udvarában, de 1540-ben már javában ott lehetett.) Némiképp feltűnő azonban a *Gábor* névalak. Inkább *Gábriel* és származékai élnek ez idő tájt. A *Gábor* tudtunkkal 1545-ben tűnik fel először; nem lehetetlen persze, hogy a mi emberünk már így írta magát, de mindenképpen szokatlan. Talán ez is Benkő-féle neologizmus? Ha föltételezzük, hogy a szerzőnek mind családi, mind utóneve későbbi, megbízhatatlan följegyzésben jutott ránk, mi marad belőle? A címből is törlendő a *diarium*, mint ami Benkő újdonságai közé tartozik: első előfordulása 1660 tájáról való. Eszerint a címet is későbbi kéz írta.

Ettől ugyan a szöveg egészében lehetne még hiteles, de nem az. Két-három újabb keletű, nyelvújítás-korabeli szó, helyesírási egységesítés, modernizálás Benkőnek volna tulajdonítható, itt azonban jóformán egyetlen olyan mondat sincs, amit 1540-ben leírhattak volna. A már említettekén kívül (ismételjük, 18 kis méretű nyomtatott lap az egész): *elcsábt* (2-szer), *kaftán*, *elpártol*, *rászorul*, *végbástya*, *elszokik*, *levegő* (2-szer), *javasol*, *elhatároz*, *húzódik*, *francia*, *Francország*, *okoz* („előidéz” jelentésben), *kikopik* (valamiből), *nagybőjt*, *gondoskodik*, *mintegy*, *hátasló*, *gyengülés*, *alkudozik*, *különös*, *küldöttség*, *bemenetel*, *mindinkább*, *menedék* (mint „oltalom”), *sohuni* („sehonnai”), *megszeppen*, *gyászhr*, *többszöri*, *tüstént* (legalább ötször!), *viselő*, *practica*, *practicál*, *tartózkodik* (valahol), *szédül* (2-szer), *utazás*, *maholnap*, *tracta*, *tractál*, *újoni*, *részünkről*, *ölt* (kardot), *sánc*, *tanácsolkodik* és ezenkívül még mindaz, amit – nem lévén nyelvészek – nem vettünk észre. A felsoroltak közül néhány épp ekkortájt tűnik fel, 10–20 év múlva már adatolható, zömük azonban 100–200 évvel előzi meg a jelenleg ismert első előfordulást. Egy-két, nyolc-tíz esetet adattárunk hiányosságának tulajdoníthatnánk, de ez a félszázra menő tömeg kérdésessé teszi, tekinthető-e a szöveg 16. századinak. Aligha.

Meghökkenetően modernnek tulajdonnevei is, akár hangalakjukra, akár írásmódjukra nézünk. *Gáborról* és *Dózsáról* már esett szó (utóbbiról azért meg kell mondanunk, hogy ez a forma csak a 20. században vált általánossá, addig néhány kivételtől eltekintve: *Dósa*), a legfeltűnőbbek: *Petrovics*, *Ilona*, *Mátyás*, *Bálint*, *Menyhárd*, *György*, *Károly*, *Gyulafejérvár*, *Székesfejérvár*. Azon sem csodálkoznánk, ha kiderülne, hogy ezek még csak nem is Benkő, hanem a nála fél századdal fiatalabb nyomdász keze nyomát viselik. (És alighanem csakugyan ez a helyzet: a szóban forgó kötetben kortól, írótól függetlenül végig ugyanezekkel a névalakokkal találkozunk, amint hogy következetesen áll a *keresztény* is mindenütt, a mieinkhez hasonló neologizmusok azonban sehol mást.) Ugyanakkor van néhány név, melynek külalakja – legalább nyo-

mokban – tényleg mutat bizonyos korhűséget: *Verbőcz, Eszek, Vran-tius* és alighanem ezek közé tartozik a megfejthetetlen francia *Lekró* is.

Nem növelik az eredetiségébe vetett bizodal munkat a modernnek – Eckhardt szerint 19. századinak – minősíthető kifejezések, szókapcsolatok, stiláris fordulatok: „volt is nagy zúgás az udvarban”, „szinte szédülve mene ki”, „érzünk még annyi erőt mü magunkban”, „az várt és kért német segítség”, „mü nekünk több búsulást nem okoz”, „az mint te kegyelmed is tudhatja a múltakról”. Magunk bizvást megduplázhathatnánk e példákat, ha már az egész művet nem akarjuk idézni („tovább az térdeplést, imádkozást ki nem áll. ...”, „Adja isten, hogy legyen magyar hazánknek magyar királyfia; ne szoruljunk más nemzetre”, „ezt magam is láttam”, „volt is sok búsulás az udvarban”, „szegény fejünk”, „nem érdemel ennél többet Mayláth uram hitván feje”, „itt lévén már az nagy böjt, és az utat sem halaszthatván tovább”, „jól is mondta őfelsége”, „már nagyon kétes volt állapotjok”, „tessék őkegyelmének münket ez ország színe előtt megkövetni, és tapasztalni fogja, hogy kegyelmünk nagyobb, mintsem az ő büne”, „hajlandóbbak vagyunk az kegyelemhez, mintsem az hosszas beszédhez”), de a fentiek után erre nincs szükség, hiszen ha kiemeljük belőle mindazt, ami eredetileg semmiképpen sem lehetett benne, jóformán semmi sem marad. Egyszerű másolás során ilyen mértékű átdolgozás elképzelhetetlen. Vagy Benkő írta az egészset, vagy nem sokkal őelőtte más. Makkai idézett megállapítása alapján az első lehetőséget kizárhatjuk, valószínűtlennek tartva, hogy ilyen magas színvonalú mű kerülhetett volna ki tolla alól. Már csak azért sem tulajdoníthatjuk neki a szerzőséget, mert másolata margóján magyarázatokot fűz a szövegben előforduló, számára szokatlan vagy szokatlan formában lejegyzett szavakhoz (lu = ló – írja oda). Őt egyébként sem szoktuk „régiséghamisítóink” közé sorolni, ez egy eset miatt ne vonjuk kétségbe jóhízeműségét. (Jancsó Elemér a kor legderekkab történettudósai közt tartja számon.) Nyilván 16. századinak hitte azt, amit látott, de az nem keletkezhetett a 18. század 70-es éveinél korábban. Ő maga is ezt bizonyítja azzal a megjegyzésével, hogy a szerző neve, a cím és a szöveg egyazon kéz írása, hiszen azt már tudjuk, hogy a cím (*diórium*) 17–18. századi.

Egyfelől áll tehát az emberi, művészi és történeti hitelesség, a szerző legbensőbb érzelmeit kivetítő szerkezet, az előadás adatszerűsége, valós, sőt forrásértékű tényei, korhű nézetei, mindaz, amit támadhatatlannak érzünk és igazolni is tudunk, amit eredetinek, hamisítatlannak kell mondanunk. Másfelől áll a kétségbevonhatatlanul kései szöveg. Ez elentmondást csak egyetlen föltételezéssel tudjuk kiküszöbölni: a történetben szereplő (Pesti?) Gábor – akkor még Gábiel – csakugyan 1540-ben írta művét, de latinul, valaki pedig – még Benkő előtt, de

nem sokkal előtte – magyarra fordította azt. (Itt-ott maradt is némi latinizmus – de talán csak sutaság – a magyarban: „határozának szükségnek lenni az francus királyhoz egy különös követet elküldeni”). Meg kell mondanunk, kitűnő fordítás, mely a maga korának szókinccsével és frazeológiájával pompás egységet tudott teremteni tartalom, hangulat és stílus között, pontosan eltalálván az olvasó tudati és érzelmi azonosuláshoz szükséges archaizálás fokát is. Az alap minden bizonnyal a hajdani szerző remekbe szabott latin fogalmazványa volt, ami szárnyakat adott a különben talán nem kiemelkedő tehetségű fordítónak is.

Hogy ez ki lehetett, bevalljuk, fogalmunk sincs. Talán a látszólag indokolatlanul odabiggyesztett *Mindszenti* név ad útmutatást, talán a tulajdonos Telekiek körében kellene körülnézni, talán további stílusvizsgálatok vezetnének eredményre.

KULCSÁR PÉTER

KALAND ÉS POLITIKA A 17. SZÁZADI NÉMET ÚTLEÍRÓ IRODALOMBAN

MÉG EGYSZER A MAGYAR SIMPLICISSIMUSRÓL

Az 1683-ban, valószínűleg Nürnbergben, a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelenő *Ungarischer und Dazianischer Simplificissimus* c. útleíró kalandregény, mint irodalmi alkotás, úgy látszik, véglegesen az irodalom perifériájára szorult, és lassan, ha nem figyelünk oda, teljes feledésbe is merül. Nem is e Grimmelhhausen-mintára íródott mű szépirodalmi jelentőségét akarom bizonygatni, mert ebből a szempontból valóban nem különösebben jelentős alkotás, hanem irodalomtörténeti jelentőségére szeretném – *újból* – felhívni a figyelmet. A regény körül kialakult vitát a mű szerzőségére vonatkozó kérdés indította meg. Varjú Elemér,¹ Turóczi-Trostler József² az útleírás fikatív voltát hangoztatták, míg Haimann Hugó³ épp az élményszerűséget emelte ki.

A vitát eldönteni látszik Hans Joachim Moser 1933-ban megjelent *Der Musiker Daniel Speer*⁴ c. cikke. Moser szerint a szerző Daniel Speer

¹ Varjú Elemér: *A Magyar Simplificissimus*. MNy. 1936. 33–38.

² Turóczi-Trostler Józsefet idézi Mollay Károly *Ungarischer und Dazianischer Simplificissimus* c. cikkében. (Filológiai Közlöny, 1958.)

³ Haimann Hugó: *A Magyar Simplificissimus*. Nyr. 1908. 77–79.

⁴ Hans Joachim Moser: *Der Musiker Daniel Speer als Barockdichter*. Euphorion, 1933. 293–295.

német barokk muzsikusz író, aki a valóságban is a pikareszk-szimpliciádi figurák kalandos életét élte. Boroszlóban (Breslau, Wroclaw) született, hasonlóan saját hőséhez, a Magyar Simplicissimushoz. Kalandozásai során jut el Magyarországra is, de Moser csak azt tudja bizonyítani, hogy Magyarország nyugati részét járta be, holott Simplicissimusa bár szinte az egész országot bejárja, de Magyarországnak éppen erre a vidékére egyáltalán nem jut el... Simplicissimus a Felvidéken és Erdélyben jár, valamint a török által megszállt Eger várában fordul meg. Magyarországról Konstantinápolyba, vagyis Sztambulba, a török birodalom fővárosába utazik, erről azonban már e mű folytatása, a *Türki-scher Vagant*⁵ szól.

Nyitott kérdés maradt, vajon ki ez a Simplicissimus, s miért éppen Észak-Magyarország, a Felvidék, a végek s Erdély vidékeit járja be? Mert nemcsak a Magyar Simplicissimus, hanem más, ebben az időben született útleírások is Magyarországnak ugyanazon tájait ismertetik meg olvasóikkal. Havass Rezső *Magyar földrajzi könyvtár* c. bibliográfiájában⁶ – mely művet a Magyar Simplicissimus kutatói nem említik – közli J. Ch. Wagner nevét, akiről a szakirodalom szintén mintha nem tudna. Pedig Wagner 1686-ban kiadott *Christlicher und Tuerkischer Staedt- und Geschichtsspiegel*⁷ c. munkája nemcsak e hasonló vidékekre kalauzol el bennünket, hanem sok rokonságot is mutat a Magyar Simplicissimus szövegével. Ennek a három évvel később megjelent könyvnek különösen a Kassa városára vonatkozó adatai egyeznek meg szinte szó szerint a Magyar Simplicissimus felvidéki kalandjaival. Simplex Kassán jártában több kivégzésnek is tanúja. Ezekről így számol be:

„Ich habe bey zwey Jahren allda seltsame Urtheil gesehen; einmal wurde einer gesteinigt, und auf folgende Weis: Nachdem er zur Richt-Statt ausgefuehrt worden, musste er sich auf den Rucken legen, da pfoeckete ihn der Hencker mit Haend und Fuessen gebunden auf die Erden an, und war ein grosser Hauffen Steine neben ihme, das Henckers-Gesinde selbst vierdte, nahm erstlich einen grossen Stein, hub der auf liessen dem armen Suender solchen auf das Hertz oder Brust 3. mal fallen, hernach warffen sie mit den uebrigen kleinen Steinen ueber Hals und Kopff in vollendt zu todt, das war erbaermlich zu sehen.” *Das XX. Capitul, was Simplicissimus sonst denkwuerdiges bey Caschau gesehen und gehoeret.* 139.

⁵ Turóczi-Trostler József: *A Magyar Simplicissimus és a „Török kalandor” forrásai.* EPhK. 1915, 2. 3. 4. sz.

⁶ Havass Rezső: *Magyar földrajzi könyvtár.* Bp. 1893.

⁷ J. Ch. Wagner: *Christlich- und Tuerkischer Staedt- und Geschichtsspiegel.* Augsburg, 1687. A Széchényi Könyvtár példányát használtam. Ezt a szerzőt még a legújabb, terjedelmes De Boor-Newald: *Geschichte der Deutschen Literatur* 5. kötete (München, 1967.) sem említi.

Wagner a kivégzést így meséli el:

„Wie dan auch einige Verbrechen durch die Steinigung abgestraffet worden, auf folgende weiss: Nach dem der Ubelthaeter zur Richtstat aus ausgefuehret worden, muss er sich auf den Rucken legen, da pfeckt ihn der Hencker mit Hand und Fuessen gebunden auf die Erden an, und ist ein grosser Hauffen Steinen neben ihm, die Henckers-Knechte nehmen erstlich einen grossen Stein, und lassen dem armen Suender solchen auf das Hertz oder Brust dreymal fallen, hernach werffen sie mit den uebrigen kleinen Steinen ueber Halss und Kopff ihm vollend zu tod.“

Természetesen lehetséges, hogy ezek a helyek azért egyezőek, mert a Wagner-féle könyv a *Simplicissimus*ból merítette az idézett részleteket, de feltűnő, hogy más, földrajzi ismertetésnek álcázott munkákban is találhatunk hasonló megegyezéseket.

A 17. század legismertebb útleírójának, Martinus Zeillernek – akit a magyar olvasóközönségnek Turóczi-Trostler József mutatott be – 1664-ben megjelent „*Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn*”⁸ c. munkája is sok hasonlatosságot mutat a későbbi *Magyar Simplicissimus*-szal, sőt Wagner művével is. Lássunk erre példát! Zeiller írja felvidéki városunkról:

„zween städtliche Bruenn im Wald bey der Stadt davon Vogel und Vieh wann sie darauss trinken sterben, desswegen sie mit Gesträuss bedeckt.“

Ugyanennek a felvidéki városnak a jellemzése Wagnernél így hangzik:

„An disem Wald hat es auch toedtliche Brunnen, sind aber zugedeckt, damit kein Vieh oder Vogel daraus trincke und sterbe.“

Simplicissimus:

„Auch hat es toedtliche Brunnen in solchem Walde, sind aber zugedeckt, damit kein Vieh oder Vogel drauss trincke und sterbe.“ (Das XVIII. Capitul. 129)

Ha nem is szó szerinti egyezésekkel, de hasonló szerkesztésmóddal találkozhatunk a kor más ismertebb vagy kevésbé ismert kompilátorainál is. Például a csak a monogramját eláruló J.M.L. *Ungarisches Staedt-Büchlein* című munkájában:⁹

⁸ Martin Zeiller *Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn*. (Ulm, 1664.) A Széchényi Könyvtár példányát használtam.

⁹ J. M. L.: *Ungarisches Staedt-Büchlein*. (Nürnberg, 1684.)

Cronstatt. „Eine von denen 7. Teutsche Staedten in Siebenbuergen ist sehr Volckreich, und wegen des gewoehnlichen Wochen-Marckts beruehmt, ligt zwischen gar lustigen Weinbergen, und ist mit Mauern und Pasteyen aufs beste versehen. Sie wurde ehedessen von lauter Teutschen bewohnt, welche, wie die andere Staedte in Siebenbuergen, der Augspurgischen Confession zugethan gewesen, die Johannes Hunterus allda zum ersten eingefuehret. Über diss hat es eine be-
ruehmte Schul, und stattliche Bibliothek allhier gehabt, welche vor die vornehmste in ganz Ungarn gehalten wurde. Die Haupt-Kirche darinn ist von lauter Ouatersteinen aufgefuehret, wo viel Antiquitæten gewiesen worden. Die Stadt kan wegen der Menge des Getraeyds gleichsam eine Korn-Scheuer der ganzen umliegenden Gegend genennet werden. Solche Gegend ist das letzte Stuck von Siebenbuergen, wo, wie man insgemein zu sagen pflueget, das Teutsche Vatter Unser ein End hat. Im Jahre 1661. haben die Tuercken, die herum lagen, und diese, samt anderen, Staedten, dem Abaffy, zu huldigen zwingen wolten, ziemlich ein, und wurden von etlichen Kayserl. Trouppen, und Stadt-Voelckern nicht ohne Verlust abgetrieben. Aber sie hat sich bald darauf dem Ali-Bassa ergeben, und Tuerkische Besatzung einnehmen muessen, die sie leider noch heutiges Tags hat.“

Leutsch: „Eine Koenigliche-Ober-Ungarische-Frey-Stadt, liegt auf einen Huegel, und hat einen grossen gevierdten Marckt samt dem darauf stehenden Rath- und Kauff-Haus, auch einer schoenen Kirchen und Schul. Die Burger sind meist Teutsch, und Augspurgischer Confession zugethan. Wenn die Rath-Herrn auf das Rath-Haus gehen, so tragen sie ueber die ungarischen Roecken Teutsche Maentel. Das Wasser daselbst ist so ungesund, dass absonderlich die Weiber davon Kroepff ueberkommen. Im Jahr 1664. hat sich Ragozy etlicher Staedt in Ober-Ungarn, als Eperies, Caschau, und unter denen auch diese Stadt Leutsch bemaechtigt. Im vernichenen Winter-Monat des zuruck gelegten 1683. Jahrs wurden, wie aus denen Avisen erhellet, die in Teutsch gelegene Talpatschen an der Zahl 500 war von den Unsrigen frey passirt, hernach aber von den Pohlen alle niederge-saebelt.“

Hasonlóképp ír Wagner is *Delineatio*¹⁰ című művében:

Caschau: “Die Haeuser der Stadt sind ganz sauber gegen andere ungarische Staedte gerechnet, auch findet man, fast in allen Gassen frisch wasser, denn auch ein Baechlein mitten durch die Stadt fleusst, welches etliche lustige Inseln machet, sonst ist hier sehens wuerdig die Hauptkirche, welche sehr gross, in welcher Teutsch und Ungarisch gepraediget wird, das Zeughauss; . . . Die Luft ist sehr ungesund, sonderlich den Fremden, welche hier nicht dauren koennen. Die Burgerschaft welche meist Evangelischer Religion, treibet einen starcken Handel mit wein, dessen vil hierum wechset, ist aber mehrentheils hart, saur und caldigt, daher es viel Zippianer giebet. Bier daugt auch nicht vil. Diese Stadt hat nur zwey Pforten, deren

¹⁰ J. Ch. Wagner: *Delineatio*. (Noiberg, 1684–86.)

eine um die andere geoeffnet wird, und hat in der Botschkaischen, Bethlehenischen, und iezigen Teckelschen Unruhe, vil aussgestanden, auch unterschiedliche Herren bekommen. Gleichwohl aber ist sie im̄er in christlicher Hand geblieben.”

Mollay Károly Turóczi-Trostler József megállapítására támaszkodva nevezí meg azokat az írókat, akiknek művei a *Magyar Simplicissimus*ra közvetlen hatással lehettek.¹¹ A forrásműveket négy alaplímre vezetí vissza:

1. Fröhlich Dávid kassai polihisztor *Viatorium* c. műve (Ulm, 1643–44)
2. Stephanus Ritter *Cosmographia* (Marburg, 1619)
3. Johann Wild: *Neue Reysbeschreibungen eines gefangenen Christen* (Nürnberg, 1613)
4. a *Theatrum Europaeum* (Frankfurt am Main, 1627-től) kiadványi.

Érdekes, hogy a felsorolásban még a Turóczi-Trostler József által is méltatott és fontosnak vélt Martin Zeiller sem szerepel, a kor kisebb igényű, ám hasonló tematikájú művei pedig még csak gondolatban sem merülnek fel egyik *Simplicissimus*-kutatóban sem. Igaz viszont, hogy irodalomtörténészeink a korabeli útleírások közül csak a szépirodalmilag is érdemleges műveket emelték ki és állították például a mi *Simplicissimusunk* elé. De Zeiller és Wagner nevének kiemelését én éppen ezen oknál fogva tartom fontosnak!

Bennünket azonban most nem az egyezések *hogyanja*, hanem *miértje* foglalkoztat. A művek keletkezési dátuma – ha pontosan nem is egyeznek meg egymással – egyértelműen az 1600-as évek közepére tehető. Szám szerint is ekkor jelenik meg a legtöbb útleírás. S ez az irántunk érzett állhatatos és odaadó érdeklődés a töröknek „köszönhető”.

A török már egész Európát fenyegeti, s a világ figyelme a „kereszténység védőbástyájá”-ra, Magyarországra szegeződik. Tőlünk várják a megváltást, a segítséget, Európának és az európai kultúrának megmentését a pogány töröktől. Európa gyűlöletét Martin Zeiller szavai summázzák legjobban: „allgemeiner Erb-Feind christlicher Nahmens: die Türcken.”¹²

Nem véletlen hát, hogy Johann Wild fent említett *Neue Reysbeschreibungen . . .* c. művében főhősét egy egri vad török rabszolga-kereskedő fogságába ejti, s onnan csak nagy ügyel-bajjal tudja kiszabadítani, akárcsak Speer hasonló körülmények közül *Simplicissimusát*.

¹¹ Mollay: i.m.

¹² Martin Zeiller: *Hungaria*. Franckfurt und Leizig. 1690.

Az sem véletlen, hogy Wild kalandjai a tizenötéves háború időszakra esnek, amikor hosszú idő után először lángol fel egy egész Németországot érintő törökellenes harc.

Az 1680-as években, Bécs sikertelen török ostroma után ismét megkezdődnek a felszabadító háborúk; és ekkor, ezekben a zűrzavaros időkben, 1683-ban jelenik meg a *Magyar Simplicissimus* is. A kort, a történelmi helyzetet ismerve joggal feltételezhetjük, hogy mivel Európa és ezen belül Németország közvéleményét különösen érdekelte – sőt érintette! – Magyarország sorsa, a mű nem egyszerűen kalandos útleírás, hanem egyúttal politikai célzatú is.

Mint említettük, Moser szerint Speer Magyarországon járt. Hazánkba azonban még egyszer visszatért, 1685-ben, éspedig mint hercegi historográfus kísérvé a württembergi csapatokat. Könnyen lehetséges, hogy Speer-*Simplicissimus* kalandos utazása előtanulmány volt, afféle helyzetjelentés a németek számára egyébként is különös érdeklődésre számot tartható, igen részletes beszámoló a németlakta, nagyrészt protestáns Felvidékről és a szintén sok német anyanyelvű lakost számláló Erdélyről.

Már dolgozatunk elején rámutattunk arra, mekkora hasonlóság, mennyi egyezés található a *Simplicissimus*-szakirodalomban említetlen Wagner 1686-ban kiadott idézett műve és a *Magyar Simplicissimus* között. A könyvben semmiféle ajánlás sem található, viszont Wagner egy másik művét, a szintén idézett, 1684-ben megjelenő *Delineatiót* ugyanazoknak a Friderich Carl és Georg Friderich württembergi hercegeknek ajánlja, akiknek szolgálatában Speer is állhatott. Wagner műve és a német útleíró-irodalom általában nem egyszerűen a magyar történelemmel, nemcsak a magyar élet hétköznapjaival ismerteti meg olvasóit, hanem pártfogójának szája íze szerint is tálalja a magyarországi eseményeket. Ilyen értelemben e művek politikai célzata, az útleíró irodalom politikai érdekelttsége és beállítottsága szinte bizonyosra vehető. A felszabadító háborúkban kiürült országrészek azoknak a német betelepülőknek lesznek vagy lehetnek szálláshelyei, akik számára Magyarország még nem is olyan régen a „kereszténység védőbástyájá”-t, a mesés Kelet kapuját jelentette, és akik nagyrészt majd éppen Württembergből települnek át Magyarországra!

Igy már érthető, miért e nagy érdeklődés a Felvidék és Erdély bányái, hévizei, jó levegője, iható kútjai, s ihatatlan söre, a városok elhelyezkedése, a szokások, a szertartások, vallási hovatartozás – és nemkevesebé a szépnem külseje iránt. Megmagyarázható a művek már-már a plágium határát súroló hasonlatossága is: csak arról írtak, ami fontos volt, vagy amit megrendelőik annak véltek, s a hitelesség kedvéért nem

riadtak vissza egy s más adatot innen-onnan, íróársak műveiből összeollózni.

Ezt az utat és ezeket a törekvéseket összegzi, kalandos formába öntve, a *Magyar Simplicissimus*. Segítségére van természetesen a grimm-elshauseni jó példa és a pikareszk rokonság is. Kalandjaival, vidámságával, régi szokásaink bemutatásával külön helyet és elismerést vívott ki irodalmunkban, s egyszer régen, Varjú Elemér fordításában, az olvasók körében is.

Érdemes újra felfigyelnünk erre a klasszikus irodalom mércéjével ugyan nem mérhető, de önmagunk, történelmünk egy darabkáját meg elevenítő, újjáélesztő műre, amely prózairodalmunknak is egy – talán nem túlzás ezt mondanunk – meghatározó állomása. Érdemes már csak azért is, mert most, mikor az irodalmi világ éppen Grimm-elshausen halálának évfordulójáról emlékezett meg, illik nekünk is a grimm-elshauseni szimpliciád magyarországi – méltó – követjéről, ha csak e rövid cikk erejéig is, megemlékeznünk – és emlékeztetnünk!

NEMESKÜRTY HARRIET

EPIKAI ÉS TÖRTÉNETÍRÓI MŰSORFORRÁSOK A MAGYAR HIVATÁSOS SZÍNJÁTSZÁS ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

Mátyás udvarának dramatikus szórakozási alkalmi, a 16. század elejének egyházi szerzőktől kárhóztatott népi játékaik a független magyar állam bukása után nem vezettek, nem vezethettek a hivatásos színészet, játékszíni közönség, színházlátogatási szokások kialakulásához. A műfaj fejlődésének tartós megtorpanását a ritka, magányos drámai eredmények nem feledtetik, s – Varjas Béla szavaival élve – „a legkülönfélébb külföldi epikus, prózai és verses művek, sőt még drámai alkotások is nálunk, jellemző módon, mind a históriás ének alakját öltötték magukra”. Ugyanerről győz meg Szabolcsi Bence táblázatos összeállítása a 16. századi históriás ének témáiról, főbb típusairól.¹ Arra nézvést, hogy a drámai tárgyak epikai formában történő fordításának,

¹ *A magyar irodalom története I.* Bp. 1964. 404. és Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai I.* Bp. 1959. 118–128.

feldolgozásának gyakorlata képzetesebb költőinknél, még a 18. század végén is bevett, jó példa Pálóczi Horváth Ádám esete Gellert egyfelvonásos, *Das Band* című pásztorjátékával, amelyről a következő észrevételeket tette Kazinczy Ferenchez 1789. november 14-én írott levelében:

„A Te Auctorod, aligha valami régi Auctorban nem olvasta ezt a költeményt, de tsak Historia formában s Komoediát akart belőle tsinálni, de nem jól sült el . . .”

A megoldást, noha rövidesen drámaírói ambíciókról is tanúságot tett, Pálóczi Horváth mégsem a dramaturgiai tökéletesítésben, esetleg az átdolgozásban, hanem a járt úton haladva, a verses epikai átköltésben találta meg.²

A bibliai, világtörténeti vagy mondai vándortémák, valamint a dramatizálásra alkalmas hazai történeti tárgyak „visszaperelése” a 18. századi iskoladramával kezdődik, és a 19. században teljesebben ki az epikai-irodalmi hagyomány, a mondai nyersanyag és a romantikus történelemszemlélet válogatta források feldolgozásával. A gyakorlat 18. század végi genezise azonban meglehetősen elkerülte a kutatás figyelmét, jóllehet a kor drámáinak európai előképeit filológiánk kedvvel és nagy részletességgel vizsgálta. Így előzményül mindössze két átfogóbb, nagyobb igényű munkára hivatkozhatunk.³

Az 1790-es évek elején a Pest-Budán és Kolozsvárott egyidőben megindult játékszíni mozgalom támaszkodott ugyan fordítói eredményekre, nyomtatásban is megjelent drámaszövegek bázisára, de ezek mennyiségükben nem bizonyultak elegendőnek a rendszeres játszás gyakori bemutató-igényei számára, esztétikai megválasztásuk pedig felülhaladta a formálódó közönség irodalmi műveltségét. E két követelmény mellé harmadik igényként a nemesi osztályöntudat történelmi példákra hivatkozó élénkülése társul – így fordul fokozottabb figyelem az epikai és történetírói munkák, mint lehetséges drámai források felé. A kutatás dolgát a szövegek nagymérvű pusztulása nehezíti.

Vannak olyan drámák, amelyeknek csak léteéről és eredetéről tudunk, mint például Kármán József elveszett és színpadot sohasem látott, Mária királynőről szóló történelmi tragédiájáról vagy a Bilderbeck-regényből lett *Cziane* című énekesjátékról. Más esetekben, ugyan-

² A szöveget *Fillis Tsalfasága* címen a *Hol-Mi* II. darabjában jelentette meg Győr 1792.

³ György Lajos: *A magyar regény előzményei*, Bp. 1941. 207–9. 225–7. 301. és Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp. 1958. (Irá. tört. Füzet. 19)

csak szövegkönyv híján, színlap-fogalmazvány ad a szereplők névsorával kétes lehetőséget a dramatizálás mikéntjének megállapítására. Etédi Sós Márton *Magyar Gyászából* Iházi Imre írt *Mohácsi veszedelem* címen színpadi művet, Gyöngyösi István *Murányi Vénusza* pedig Verseghy Ferenc *Széchy Máriajának* szolgált forrásul. Lakos János *Hunyadi Lászlója*, valamint Demeter János *Buda és Attilája* egyaránt használt történetírói és – Bessenyei György révén – irodalmi forrásokat.⁴ Csupán a dramatizálások kisebb, harmadik csoportjánál nyílik lehetőségünk arra, hogy a szöveget forrásaival szembeítsük.

Marmontel *Erkölcsei mesék* című gyűjteményének a magyar nyelvű hivatalos színészet megindulásáig két kiadása jelent meg, 1775-ben Bécsben és 1785-ben Pesten. A fordító Báróczi Sándor. Kedveltségének okát abban kereshetjük, hogy felvilágosodott iránynovelláit az egyébként másodrendű tehetségű író érzelmes és közérthető formában, szórakoztatóan írta meg. Nem véletlenül keltette fel Kónyi János fordítói figyelmét is. A gyűjtemény harmadik (*Lausus és Lydia*), ötödik (*Leonorka*) és hatodik (*A havasi juhászné*) darabja kapott színpadot Vida László, Boér Sándor és Kótsi Patkó János dramatizálásában; közülük szövegszerűen az utóbbi kettő vizsgálható.

„Velejét a Marmontel munkájából vévén” – jelöli meg Boér maga is *Az óbester* című ötfelvonásos érzékenyjátékának forrását.⁵ A dráma valóban híven követi a novella cselekményvonalát, a szereplők zöme azonos, sőt a párbeszédese részeket is szó szerint emeli át a dialógusba, Báróczi választékos stílusával segítve saját szövegét. Gróf Luzy és az általa elcsábított, majd feleségül vett parasztlány, Leonorka érzelmes jelenetekben gazdag és erkölcsi tanulással teljes története magyar környezetbe kerül, de új tartalmi vonásokkal is bővül. Boér gyakorlott tollforgató, dramatizálása használható a kor színpadán. Marmontel falusi és párizsi helyszíneit két, egymást ritmikusan arányosan váltó díszlettel oldja meg, a faluvégi kunyhó és a városi palota kontrasztja látványos. A magyar változat csábítója, gróf Remény óbesteri rangot visel, így új mellékkonfliktus jelenik meg: összeütközés a polgári boldogságvágy és a katonai hivatástudat között. Boér mindezt alá is húzza, amikor két új szereplője (özvegy Télfainé és Vadászi őrnagy) között megismétli a

⁴ A Ráday-levéltár kéziratos színlapjait 1. Színháztörténeti Értesítő, 1954. 166–93. A források megállapításában sokat segít Mérey Sándor kortárs összeállítása, közli Bayer József: *A magyar drámairodalom története*, Bp. 1897. II. 424–5.

⁵ *Erdélyi Játékos Gyűjtemény*, II. szakasz, 3. darab, Kolozsvár, 1793.

problémát. A társadalmi szembenállás a grófi csábító és az apa között élesebb az epikai eredeténél – Boérnál a paraszt erkölcsi fölényét nem motiválja a korábbi jólét, marad a kötelesség- és tisztességtudó obsitos, Balás Elek, aki húszévi szolgálat és több sebesülés után tengődik paraszti sorban. Így indulata erősebb, még a fegyverrel szerzett elégtétel gondolata is megfogalmazódik benne (III. felvonás, 6. jelenet). Felvilágosodott gondolatokat hordoz a pap, Balás Ferenc alakja is. Marmontelnél a coulange-i lelkész szinte a gróf kerítője – a magyar drámaváltozatban viszont az elcsábított lány nagybátyja, aki vallási türelmet hirdet, sőt tirádája van a dél-amerikai nők alávetettsége ellen. Boér leleményének szülőtte viszont János, az óbester legénye; talpraesett, humorral teli figura, aki eleinte grófi urának akár vetélytársa is lehetne. Az író maga is elgyönyörködik benne, meglepő módon többször szócsövének használja, és így megtöri az alak jellemességét!

A határozottan feudalizmus-ellenes darab ugyanakkor jól példázza a nemesi szemlélet korlátait. Az V. felvonás végkifejletében jelentős szerep jut a deus ex machinaként működő jó királyillúzióknak, János pedig azon tisztek ellen berzenkedik, akik udvarolnak a francia háború helyett. Teljességgel a kolozsvári játékszíni viszonyokat dolgozza fel János eszmefuttatása a színházról (IV. felvonás, 6. jelenet), ahol az erkölcs-nemesítő szándék kifejtésétől a színészi játék hibáin át a közönség illedelmes viselkedéséig mindenről szó esik, sőt Boér – aki mellőzött drámai tehetségnek érzi magát – azt sem mulasztja el, hogy az igazgatósról szólva kirohanjon Kótsi Patkó János ellen, akit kevélységgel és – kevés joggal – esztétikai felkészületlenséggel vádol.⁶

Összegezve: *Az óbester* Boér legfigyelemreméltóbb darabja, amelynek színpadi kudarcra érhető. Pesten, a Rondellában Kelemenék társulata egy ízben, már a Martinovics-per idején, 1795. február 13-án játszotta.

„... meg-lehet, hogy valaha még a Kisasszonynak Jégfalváról való ellopattatását is egészen el-játszodjék, melynek ha jo véget tsinal a szerző, még sok Urak meg-kivánhattják a Falusi Leány lopást, ha nem pedig, többször egy sem próbállya meg”

– a társadalmi konfliktusú, a csábító gróf-óbestert az V. felvonás 9. jelenetében a paraszt előtt térden kárhóztató darab aligha keltett nagy sikert a zömmel nemesi hivatalnokokból álló nézősereg előtt. Kolozsvári

⁶Ellentétükre pl. Kótsi Patkó János *A Régi és Új Theátrum Historiája*... Bukarest, 1973., Jordáky Lajos bevezető tanulmánya: 13, 17.

bemutatójára – a helybeli színiéletre vonatkozó passzusok okán – érthetően nem került sor.

Amíg Boér a német színműirodalom közkeletű színjátéktípusát, az érzékenyjátékok formálja Marmontel elbeszéléséből, addig vitapartnerre és személyes ellenfele, Kótsi Patkó János énekesjátékok (*A havasi juhászlány*) dramatizál az *Erkölcsei mesék* egy másik darabjából.⁷ A Báróczi-szöveggel, illetve a vonatkozó német színházi librettókkal egybevetve megállapítható, hogy Kótsi nem Guglielmi *La pastorella nobile* vagy *La sposa fedele* című vígoperáját ültette át magyarra, mint azt korábban szakirodalmunk állította. Kótsi enyhíteni igyekszik Marmontel szentimentalizmusát, akinél a márkiné belehal fia elvesztésén érzett bánatába, a szerelmesek két hónapig sorvadnak a szerelemtől, Adelheid, a hősnő pedig halott mátkája iránti változatlan vonzalmával indul házasságába. Az erdélyi feldolgozó, akit színészként is a természetesség igénye jellemzett, valószerűbbé, hétköznapibbá teszi a történetet. Szereplői jobbára csak beszélnek a nagy bánatról, a márkiné haláláról, de Kótsi szerzői utasítást vonatkozóan nem ad, és igazán érzelmes jelenetet csak Adelheid és az őt megtaláló anyja között enged kibontakozni, a lány pedig önként és érzelmei hatása alatt hálásan fogadja a házasságot. Kótsi, Boérral ellentétben, a pásztorjátéki rokokó vonásokat erősíti meg iskoladramákon és műkedvelői színjátszáson is edzett nézői-olvasói számára. Így a Marmontelnél csak hasonlatként említett Filémon névvel színpadra viszi az öreg pásztor alakját, Ajda és Thirsis megformálása új és boldog szerelmi szálát jelent a cselekményben, mintegy a főszereplők érzelmességének ellensúlyozására. Hasonlóképpen rokokó stílusjegyek jellemzik Kótsi eredeti dalszövegeit, melyek közül a zárókórus hordozza a felvilágosodott mondanivalót: a „juhász élet” nemcsak a tiszta érzelmek, hanem a rangkóráság és az erőszak nélküli természetjog diadala, megvalósulása is.

A két Marmontel-dramatizálás párhuzamos vizsgálata azt bizonyítja, hogy Boér és Kótsi – bár a színház szerepének felvilágosodott, erkölcsnemesítő értelmezésében közel állnak egymáshoz – más-más stílusesszéményt követtek. Előbbi az irodalmi, a német szentimentalizmusból vett előképek, az utóbbi inkább a helyi hagyományok alapján dolgozik. Vitájukban, ellentétükben a személyes és a karrier-szemponatok mellett alkalmasint ez is szerepet játszott.

Évtizedünk legnevezetesebb, epikai alpanyagból készült dramatizálása Soós Márton orvostanhallgató munkája, Dugonics *Etelka* regényé-

⁷Bemutatója Debrecenben volt, 1799. április 24-én. Librettója ugyanott nyomtatásban is megjelent; új, de szöveghű kiadása: Kótsi Patkó János i.m. 155–84.

ből.⁸ A báró Rudnyánszky Karolinához intézett ajánlásban maga mondja el kettős törekvését: a nélkülözhetetlen szerkezeti változtatások mellett „sok helyeken szóról-szóra” színpadra vitte Dugonics párbeszédeit. A szöveg elé tett *Jegyzésben* pedig megjelöli a színhelyeket (valamennyi szobabelső), jelmez és maszkarutastásokat ad. Ezzel megkapjuk Dugonics *színpadi* sikerének két forrását: a *magyar nyelv*, jelesen a szegedi tájnyelv szólásokkal dúsított, néha a vaskosságig erőteljes használata mellett a némileg archaizált *nemzeti viselet* lesz a színpadi hatás másik oka; ez az a két tényező, amely némileg külsődlegesen, de a leghívebben tükrözi az 1790-es évek elejének nemesi ellenállását, öntudatát. Az új műfajban ezek pótolják a regény mítoszteremtésének igazolására hivatott jegyzetapparátust – bár Soós, éppen arisztokrata pártfogóinak kérésére, a drámaszöveget is megjegyzeteli. A dramatizáló, munkáját „a sok egybe halmozott rettenés, félelem, halál, meg-sebesség, és más e féle igen szomorú környül-állások” miatt szomorújátéknak nevezi ugyan, valójában mind konfliktusában, mind felépítésében, mind figuráiban – ha megfosztjuk őket nyelvi és valóságos köntösüktől – a dráma vérbeli szentimentális darab, igazi érzékenyjáték. Soós változtatásai is ezt célozzák: kizárólag a regény második könyvéből merít, lemondva egyrészt a cselszövő Róka dramaturgiai felhasználásáról, másrészt kimaradnak azok a fejezetek is, ahol Etelka tevékeny volt, harcolt szerelméért. Most viszont nem több, mint a szentimentális színmű szenvedő hősnője, aki kényszerített házassága után eljut az öngyilkosság szándékáig. Dugonicsnál erről nincs szó. Soós kibontja, megerősíti a regényszereplők egyéb szentimentális vonásait is: Zoltán uralkodói félrevezettségét (tévedését felismerve elájul a nyílt színen), a cselszövő Zalánfi idegen voltát stb. A zárómegoldás (V. felvonás, 10. jelenet) egyidőben tesz eleget az érzékenyjáték dramaturgiai követelményének és a magyar nemesi nézők mítoszigényének: az idegen Zalánfi – akár a regényben – magyar fegyvertől esik el, új leleményként viszont a hazai cselszövők, Gyula vezér és a honfoglaló Huba leánya, Világos megbánják bűneiket és kegyelmet nyerne.

A korszak történetírói forrásainak sorában Bonfini vezet. Művéből merít Szentjóni Szabó László is Mátyás-dramája megírásakor.⁹ A szerző

⁸ Megjelent Endrődy: *A magyar Játék-szín*... II. kötetében Pest, 1793.

⁹ *Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma*, Buda. 1792. Ugyanebben az évben ugyanott németül is megjelent, teljesen azonos szöveggel. Szövegszerű forrása Bonfininál: Decadis III, Liber VIII–IX.

„Előbeszéd”-ében hivatali elfoglaltságára és gyakorlatlanságára hivatkozik, mentegetve munkája elcsúszását – valójában dramaturgiai gondjai vannak s ezek okozzák, hogy az érzékenyjátékot már Gyulai is tablósorozatnak nevezte, változó konfliktusokkal. Szentjóni tollát azonban nemcsak a műfajváltás, hanem főként az *alkalom* köti meg, az I. Ferenc koronázására írott drámában mindent el kell hagynia forrásából, ami németellenes vagy erőszakra utaló. Frigyes trónkövetelő szerepét Kazimir lengyel király veszi át, nem esik szó sem Szilágyi kormányzóságáról a fiatal uralkodó mellett, sem a Podjebrádnak fizetett váltságdíjról. A Hunyadi-hívek fegyveres országgyűlési felvonulását nem kerülheti meg, de a kicsikart királyválasztást enyhíti, a vérpadácsolás és a fenyegetés motívumának elhagyásával, helyettük a nemzeti egyetértés társadalmi figuráit – a polgárságot és Hunyadi katonáit – hozza színre az I. felvonás 8. és 11. jelenetében.

Szentjóni „szerelemi” cselekményszála idézőjelbe kívánczik: arra szolgál, hogy a fogoly Mátyás Podjebrád Katalinnak – rabtársa hozzáfűzéseitől kísértén – elmeséje bátyja halálát, és abból az uralkodói magatartásra vonatkozó észrevételeket szűrjön le. A népet csillapító Erzsébet és Szilágyi I. felvonásbeli alakjára most Mátyás szavai rímelenk vissza:

„– elcsábíthatták a szegény értetlen királyt, ha a kegyetlenségre hajlandó nem volt is!

Madróczy: Megérdemlette hát szegény bátyád a halált, és mi a rabságot?

Mátyás: Mind a kettő hirtelenkedésből történt.” (II. felv. 1. jel.)

Szentjóni folytatója a Bessenyei Ágissal és Hunyadi Lászlóval indult drámatípusnak, amelynek konfliktusa az uralkodói hatalom gyakorlásának és befolyásolhatóságának felvilágosult témája körül forog, jelenetformálásában pedig erősbödően érvényesül az erény szenvedésének színpadi láttatása, a szentimentális drámairodalom második-harmadik vonalbeli mesterembereinek hatása. (Az első pest-budai magyar színtársulat műsorán a hatalmi probléma a német államok életére utaló érzékenyjátékok leggyakoribb konfliktusa, erényes és népszerű, de megrágalmazott főtisztviselőjével, cselszövőivel és az ideiglenesen felrevezetett uralkodó deus ex machinájával.) A Mátyás-dráma naprakész aktualitását pedig az 1790 és 1792 közötti nemesi politizálás átvett gondolatai biztosítják, mint azt a király Budán lakásának kérdésében Gálos Rezső egy Darvas Ferenc-röpirattal bizonyította.¹⁰

¹⁰ Gálos Rezső: *Szentjóni Szabó László*, Bp. 1955. 7. A Bessenyei–Szentjóni eszmei jogfolytonosságra és változásra pedig Mezei Márta i.m. 37–8.

Szentjóbihoz hasonlóan Bonfiniből merít Boér Sándor is, *Negyedik László* című háromfelvonásos szomorújátékában. Forrását maga jelöli meg: „A történetnek valósággal meg-esett része, Bonfiniusból és Pálmából lévén ki-szedve.”¹ De nemcsak a forrás, hanem a műfajváltás dramaturgiai gondja is azonos: Boérnek sem sikerült egységes konfliktusrendszert és cselekményt kialakítania IV. László uralkodásának két fő eseményéből, az Ottokár elleni morvamezei csatából és a kun kérdésből. A szereplők két csoportját, nevüket és karakterjegyeik zömét a cselekményszálakhoz forrásaiban megtalálja: Rudolf, Ottokár, Mize nádorispán, Egidi (Palmánál Aegidius) fővezér, illetve Oldamur kun vezér, Mandula, a királyi ágyas, Erzsébet királyné. Az események kettségét és tablószerűségét Boér azzal fokozta, hogy négy színhelyen (László és Oldamur palotájában, valamint táborában) játszatta a darabot, szimmetrikus színhelyszerkesztéssel. Ez a Marmontel-dramatizálásnál előny volt, itt modorosság. A két történetírói forrás szól – Palma, az egyházi szerző részletesebben – Fülöp pápai legátus magyarországi ténykedéséről László ellen. A papi személy színpadra állítását tiltó cenzúra-cikkelyt a korban szigorúan vették (Szentjóni Mátyás-drámájában Vitéz János is csak polgári jelmezben léphetett föl), így Boér sem szerepelteti a bíborost, jóllehet itt pozitív, erkölcsi tanulságra intő szerepe lenne a „pogánykodó”, ágyast tartó, öccse elveszejtésére törő király mellett. Ezáltal viszont eltűnik László egyetlen számbajöhető drámai ellenfele. Pótlására Boér a királyi öccs, András alakját emeli hőssé, felruhazza minden jótulajdonsággal, továbbá a történeti tényekre, László király bárói fogságára támaszkodva megnöveli a nádor és a fővezér szerepét. Ők ketten, a II. felvonás 7. jelenetében, teljességgel a *Társadalmi Szerződés* szellemében és terminológiájával folytatnak párbeszédet belső konfliktusokról, az udvaronc és a hazafi között, majd a következő jelenetben – nyílt színen! – el is fogják a hivatására alkalmatlan uralkodót. A szereplők jellemzésében a nemzeti karakter ábrázolásának olyan vonásai villannak meg, amelyek már-már Kisfaludy Károly korai, „haza-puffogató” drámáit előlegezik. Erzsébet királyné, bár dramaturgiai szerepe a szentimentális szenvedést indokolja, megőrzi büszkeségét is. András herceg menyasszonya, Rozália pedig amazonbátorságával, áldozatos szerelmével Boér nőeszménye; végül említést

¹ A dráma megjelent: *Erdélyi Játékos Gyűjtemény*, II. szakasz. 9. darab, Kolozsvár 1793. Palma *Notitia rerum Hungaricarum* című, háromkötetes művének népszerűségét számos kiadás bizonyítja és Ketskeméti Zsigmond ebből írt verses krónikája, amely Pozsonyban jelent meg 1795-ben.

érdemel Oldamur kun fejedelem, aki kéjvágyó keleti despota, de alig titkolt elismeréssel szemléli (III. felvonás, 1. jelenet) foglyának, Andrásnak egyenességét, bátorságát.

Boér belebukott a vállalkozásba. Drámaírói tehetsége kevésnek bizonyult, végigkövetett erőfeszítése nem hatott számottevően a színpadról közvetített történetszemléletre. Kolozsvárott egyszer, 1793. március 3-án játszották és jelenlegi ismereteink szerint később sem bukkant fel.

Nem így Dugonics, aki az 1790-es évek elején írt és *Jeles történetek* címen közreadott „dramatizált történeteiben” európai vándortémák bevált színpadi mechanizmusait veszi kölcsön magyar történeti tárgyakhoz. Amíg Boér – tehetsége adott szintjén – forráshű történelmi drámára törekszik, Dugonics *Kun Lászlója* a sokat feldolgozott Elfridete téma Bertuch-változatával, a már említett színpadi hatástényezők révén tartós sikert arat. Mint azt filológiánk már a múlt században felismerte, az átültetés zömében azonos a mintával, a választás szerencsés – a gyakorlat ismétlődése azonban Dugonics írói hanyatlásának kétségtelen jele. Olyan esetekben ugyanis, amikor a magyarítandó színpadi mű és a történeti igazság vagy az epikai hagyomány ellentmondásba kerül, írónk mindig az utóbbi rovására, a torzítás mellett dönt. Így lesz a *Bátori Mária* Könyves Kálmán királya gyámoltalan, befolyásolható agg – és hasonló figura válik az idős Toldi Miklóból is, holott Dugonics éppen a *Jeles történetek*ben adja tudunkra, hogy ismeri a Toldi-mondát és Budán látta a neki tulajdonított fegyvereket is.

Az epikai és történetírói műsorforrások témájánál kell szólnunk a századvég átmeneti műfajáról, a „dramatizált történet”-ről, Kármán József *A Fej-vesztesség* című töredékéről és Dugonics már említett gyűjteményének formai megoldásáról. Utóbbi, a *Jeles történetek* – mint láttuk – német érzékenyjátékok magyarításait tartalmazza; oly módon regényesítve, hogy a szerzői utasításokat kibővítve leírásokként és elbeszéléseként közbeékeli, a párbeszédes részeket változatlan formában megtartja és a magyarított szöveget történeti jegyzetapparátussal látja el, mintegy hitelesíti. Az írói módszerből következik, hogy ezekben az esetekben a dramatizálást nem mai fogalmaink szerint kell érteni és sűgőpéldány hűján Rehákné Moór Anna átdolgozásairól azt feltételezhetjük, hogy nem terjedtek túl a drámai műfaj megkövetelte szöveg-húzásokon és a cenzúra kívánta jelenetmódosításokon.¹² Töredékes-

¹² Vö. Mályuszné Császár Edit: *Adatok a magyar rendezés első évtizedeihez*, Bp. 1962. (Színháztört. Könyvt. 7.) 10–20. a *Bátori Mária* rekonstrukciója.

sége ellenére izgalmasabb olvasmány Kármán műve az Uránia lapjain. A fiatal író éppen ennek a folyóiratnak „Bé-vezetés”-ében vallotta a színjáték hatásáról Marmontel és Lessing nyomán, hogy csak akkor éri el célját, ha nem idegen, hanem ismerős viszonyokat ábrázol. *A Fejvesztesség* témája így a Hunyadiak korába kerül, szereplői azonban érzékeny-játékok sorozatából ismerősek. A szenvedő szentimentális lányalak ezúttal Fruzsina, körülötte Zongor Balázs, az erőszakos és befolyásolható kényúr meg Szentandrási Menyhért, a Hunyadi oldalán harcolt ifjú készül összecsapásra. Betétsi Gáspár, az írnok-cselszövő alakja, Dugonics ismeretéről tanúskodik, de megüti az intrikus schilleri mértékét is, már külsejében hordozza jellemvonásait. Homályosabb jellem marad Hypolitus, a prépost – valószínűleg a cselszövő bonyolultabb és talán megtérő fajtáját jelentette volna a cselekményben. A töredék párbeszéd-építkezése jól mutatja Kármán elméleti felkészültségét és gyakorlatát a pest-budai magyar színtársulat mellett. Az előzmények egy részét sikerrel oldja fel a dialógusban (Dugonics ezt mindig nehézkesen, epikusan teszi), a párbeszédés részeknél pedig megtartja a zárójeles szerzői utasításokat. Mindazonáltal *A Fejvesztesség* epikusi képességei teljében mutatja inkább íróját, mintsem dramatikusként. A legsikerültebb oldalak a leírások, a temetés, a tor, a nemesi udvarház vagy a szerelmesek fájának megjelenítése. Bizonyításul a Zongor várában zajló temetés indító képsorát idézzük:

„Sereglik a Papság halotti Köntösében; a Vár-piaztán Gyászpálástban kovályognak fátyolos emberek; halgatva, és leszegett Fővel takarodik a Népség a Vár felé... Zeng a Sziv-hasító Siralom-ének, melyet a Vár-kapuk öblös Bóltjai kettőzve vissza-hangzanak. (...) Fekete sűrű Füsttel gőzölnék a lobogó Fáklyák, kik közt lassan vonul-elé a Korporsó, mely Zongor Balás Hitvesét tartja.”

Nem hiányzik az írói személyiség állandó, vélemény-nyilvánító jelenléte sem, akár a szerelemről, akár a régi idők példaadó erkölceiről esik szó.¹³

Felmerül a kérdés: mi élteti ideig-óráig a „dramatizált történet” Janus-arcú műfaját? Dugonics és Kármán két hatáscsatornán közelíti meg olvasóját, a könyv-, illetve a folyóirat-megjelentetés mellett munkál bennük a műsorgyapító jószándék is. A követett gyakorlat a korszak színműkiadását egészében jellemzi, a megjelenő drámagyűjtemények nemcsak a két színházi központ, Pest-Buda és Kolozsvár bemutató-igé-

¹³ A fentiekből következik, hogy *A Fejvesztesség* szerzőségi vitájában Kármán József mellett foglalunk állást. A vitára legújabbban I. Tompa József: *A művészeti archaizálás és a régi magyar nyelv*, Bp. 1972. 263–5.

neyeit hivatottak kielégíteni, hanem viszonylag magas példányszámukkal és olcsó árakkal az erkölcsnemesítés és a nyelvművelés lehetőségét, a játékszín hatáskörét országosra növelik. Endrődy János szavaival élve: „A Játék-szinben tsak azok mulathatták magokat, kik lak-helyet ollyas városban vettek magoknak, mellyben Játék-szin vagyon építve. A Játék meséknek Gyűjteménye pedig az ország minden részeiben megfordul és még a paraszt kalibákba – is bé-férhet . . .”

Az epikai források feltárása olykor bonyolultabb hatástörténeti összefüggések vizsgálatát is lehetővé teszi. Csak két példát annak igazolására, hogy hagyomány és román hogyan emeli az új műfaj, a dráma sikereseit. Simai Kristóf Molière *Fösvényét* magyarította eredményesen, *Zsugorija* Pest-Budán hét előadást ért meg és Kolozsvárott is színpadra került. A francia eredetiben Anzelm – mint az az V. felvonás 5. jelenetében kiderül – az 1647/48-as, Masaniello vezette nápolyi népmozgalom elől menekülve jutott a kalózok kezébe. Simai már bevezetőben közli, hogy a figura magyar megfelelőjének, Némedi Gyolts Istvánnak a nevéhez epikus történet fűződik, a Pest megyei nemes kuruc fogságáról. A Komáromba helyezett cselekmény végkifejletében ez a história szerepel.¹⁴

Fénelon Télemakhoszról és Kalüpszóról szóló története a 18. századi magyar románirodalom egyik legsikeresebb darabja. Gróf Haller László fordításában (*Telemakus bujdosásának történetei* címen) 1755-ben jelent meg Kassán és csakhamar újabb három kiadása látott napvilágot. Budán a német színészek 1788-ban játszották a melodráma változatát, ennek szöveggönyve nyomtatásban is megjelent. (*Tellemak und Callypso*, Pest, 1788.) A magyar színészet számára Vida László 1793-ban írt – valószínűleg a német szöveg hűséges követésével – érzékenyjátékot, ez azonban nem maradt ránk. A következő évben Tapolcai Gindl József énekesjátékká formálta Vida szövegét, amelyen a társulat zenészei, Reimann Ferenc és Szerelemhegyi András dolgozni is kezdtek, de tönkretűnésük miatt a bemutatóra már nem került sor. Gindl – hogy védekezzen a színházi munkaszöveg „torzításai” ellen – saját librettóját *Telemak és Kalypsó* címen Vácott, 1795-ben kiadta. A téma öt változata közül a címével is említett három szöveg fennmaradt és egybevethető. Vida és az őt követő Gindl a német melodrámat fordította. A cselekmény bővítésénél viszont felhasználták a közismert és kedvelt Haller-román egy-egy motívumát is, mégpedig kivétel nélkül olyanokat, melyeknek segítségével a színpadi látványosság mértéke növelhető. A román VII. könyvéből átveszik a vadászat Kalüpszótól szár-

¹⁴A szöveget I. Endrődy János i.m. I. Pest 1793. Új kiadása (mai helyesírású szövegközléssel, Molière neve alatt): *Zsugori*, Bp. 1977.

mazó tervét. A motiválás eléggé ügyetlen: a szerelmes Kalüpszó a nyilazásban való jártasságát akarja bizonyítani Odüsszeusz fia előtt – az erdődíszlet és a vadászruhák azonban a korabeli nézővel feledtetik a dramaturgiai fogyatékoságot. A látványosság igénye növelteti meg a német melodrámaéhoz képest a színhelyek számát: négy alkalommal játszik Kalüpszó kertje, ennek leírását Hallernél az I. könyv 4. fejezetében leljük meg. Ugyancsak a románból lép színre (a II. felvonás 16. jelenetében) Mentór képében Pallasz Athéné, hogy titokban hajót építeni menjen Télemakhosz megmentésére.

Az 1790-es években kialakult, epikai és történetírói forrásokat feldolgozó dramatizálási gyakorlat a 19. század elején, a vándorszínészet évtizedeiben lett általánossá. Kiteljesedése tettenérhető. Kelemen László, aki a pest-budai társulat bukása után 1800-ban elsőként tett kísérletet a vándorlásra, Losoncon végleg tönkrement. Játékszini könyvtárának roncsait Nógrád vármegye vette lajstromba 1801 áprilisában.¹⁵ Ebben több olyan tétel szerepel, amely alkalmas volt dramatizálásra, vagy annak elősegítésére.

„57 Mausoleum Regnum Regni Hungariae (gr. Nádasdy Ferenc műve, első kiadása: Buda., 1752. 14 hun és magyar vezér, 44 király és Hunyadi János kormányzó rövid méltatása latin versekben, Kevétől IV. Ferdinándig)

60 Blumauernek travestiált Aeneassa Németül 2-dik rész

61 Volternek Romanya Németül (talán a Candide 1782-es, berlini kiadása)

62 Blumauernek travestiált Aeneassa Németül 3-dik rész

63 Origo et Occasus Transsylvaniae (Töppelt Lőrinc latin műve, Bécs, 1762. Appendixében Hunyaditól Kemény Jánosig terjedő eseménytörténet, képmelléklete 11 erdélyi viselet)

65 Multiformes Ephemerides

66 Neues ungarisches Magazin (pozsonyi hírlap)

67 Calendarium Titulare 1771

68 Kisded Szótár Szabó Dávidé (Kassa, 1784 vagy 1792., a fordítói munkát segíthette)”

Elemzéseinket összegezve megállapíthatjuk, a hivatásos magyar színpad művészet kialakulásának első éveitől kezdve a hazai epikai – irodalmi hagyomány és a történetírói művek jelentősebb szerepet játszottak a műsor forrásainak sorában, mint korábban véltük és tudtuk, a két műfajcsoport, színpadi élmény és olvasmány együttes hatásának lehetősége pedig olyan szempont, amelyet hatástörténeti vizsgálódásaink során állandóan érvényesítenünk kell.

KERÉNYI FERENC

¹⁵ Nógrád megye Levéltára, 536/1808. közgyűlési jegyzőkönyv és irat, vö. Palócföld 1969/2. 66–73.

SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MÁSFÉL ÉVSZÁZADA. 1825–1975

(Akadémiai, 1975.)

A Magyar Tudományos Akadémia, immár másfél évszázada, sok nehézség és a társadalmi körülményekből következő fogyatkozás ellenére, a magyar tudományos élet legfelsőbb fóruma és irányítója volt, és az elmúlt három évtized során egészében azzá vált. Szellemi életünk története, legalább keresztmetszetben, megrajzolható az Akadémia történetében. Bizonyára igazságtalan lenne azt mondani, hogy hazánk minden tudományos eredménye e testület munkájának köszönhető – voltak nagy tudósok, akik sohasem kerültek tagjai közé –, nemzeti tudományosságunk egészének fejlődését mégis jól szemlélteti az Akadémia történetét átfogó jelen kötet, bár az anyag roppant bősége miatt csak vázlatos áttekintést nyújthat.

E fejlődésrajz megalkotására Pach Zsigmond Pál főszerkesztő és Vörös Antal szerkesztő vezetésével népes történetíró gárda vállalkozott. Illő, hogy nevüket idejegyezzük: Kónya Sándor, Kosáry Domokos, Makkai László, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránd, R. Várkonyi Ágnes, Vekardi László, Vörös Antal. Az elkészült szöveget az Akadémia osztályai (összesen tíz) és kutató intézetei nézték át, rajtuk kívül még 19 szaklektor munkája járult hozzá a mű színvonalának biztosításához. Az eredménnyel meg lehetünk elégedve, bár előljáróban nem hallgathatjuk el azt a nézetünket, hogy a rendkívül gazdag anyagban, a logikus és mindenben megfelelő korszakolás ellenére is, nehéz tájékozódni. Másfelől a helyhiány nemegyszer akadálya a bővebb gondolat kifejtésnek: nem egy ponton többet szerettünk volna olvasni egy-egy megemléített eseményről vagy éppen csak jelzett hivatalos eljárásról. Növeli hiányérzetünket az, hogy az impozáns kötet nem tartalmaz névmutatót és nem közli az Akadémia eddigi és jelenlegi tagjainak névsorát tagságuk tartamának évszámaival együtt. Mindez éppen a gyorsabb tájékozódás céljából lett volna szükséges.

A mű 11 fejezetben tárgyalja az Akadémia történetét. Az első az alapítás körülményeit tisztázza (1825–1831), a második a reformkor (1831–1849) eseményeit vázolja. Az elnyomatás korának

(1849–1867) küzdelmeit tárja elénk a harmadik, erre a dualizmus évtizedeinek (1867–1918) rajza következik. Külön fejezet, az ötödik, ismerteti a forradalmak (1918–19) éveinek Akadémiáját. Az ellenforradalmi rendszer (1919–1945) akadémiai életét mutatja be a hatodik fejezet, majd egy rövidebb a sorsfordító 1945–1948. évek közé eső történéseket. A nyolcadik fejezet az Akadémia újjáalakulását és 1957-ig terjedő működését teszi vizsgálat tárgyává. Legfőbb tudományos testületünk jelenkorát taglalja, 1969-ig, a kilencedik fejezet, míg a X–XI. *A tudományos fejlődés a szocializmus építésének évtizedeiben*, ill. *Az Akadémia tevékenysége a szervezeti reform után* címet viseli. A kötethez gazdag forrás- és irodalomjegyzék csatlakozik, s ezt a dokumentációt kiemelkedőnek minősíthetjük: a magyar tudománytörténet jól válogatott bibliográfiáját tartalmazza. A szerkeszetnek lapszámokban kifejeződő arányai is jók: az Akadémia történetének minden korszaka megkapja az illő terjedelmet, nem érheti vád a szerzőket azért, hogy egyes fejezeteket „túlírtak”. A történeti áttekintésben százhatvan és egynéhány lapot kap az 1945-tel kezdődő harminc év, noha ebben a korszakban az Akadémia jóval több tudományszervező és tényleges tudományos munkát végzett, mint addigi történetének során bármikor. Igaz, hogy a tények magukért beszélnek, elég őket egymás mellé állítani.

A jelen sorok írója egy irodalomtörténeti folyóirat hasábjain nem vállalkozhat arra, már csak hozzáértés hiánya miatt sem, hogy az Akadémia minden osztályának, a bennük képviselt tudományszakok egészének ismertetését adja. Meg kell elégednie a fejlődés főbb szakaszaiban történt elvi jellegű mozzanatok, irányító eszmék rövid áttekintésével.

Az akadémiai gondolat fejlődése, mint már régen ismeretes, Bessenyei György eszmevilágában érte el igazi kristályosodási pontját. Kötetünk szépen rendszerezi az előzményeket, s e rajzhoz csupán egyetlen kiegészítést kell csatolnunk. Az az állítás (18. l.), hogy Bessenyei 1779-ben (pontosan július 12-én) „megalapítja” a Hazafiúi Magyar Társaságot, igaz, de az alapítás helyett a Société Patriotique de Hesse-Homburg nevű nemzetközi tudományos testülethez való csatlakozásról kellene beszélni. A részleteket pontosan tisztázta Denis Silagi egyébként idézett tanulmánya (Südost-Forschungen, 1961. 204–224), s ebből kiderül, hogy a kötetünkben megadott taglista téves: Bessenyei eredeti és Hessen-Homburgba megküldött névsorában csak Horányi Elek szerepel. Batsányi János már csak azért sem jöhetett szóba 1779-ben, mert ekkor még alig múlt 16 éves (szül. 1763. május 9.). A többi név csupán Csaplár Benedek találgatásai alapján került a szakirodalom sodrába.

(Vö. A Horányi Elek tervezte „Hazafiúi Magyar Társaság” Bp. 1899, 50. l.) A 18. lapon felsorolt nevek legtöbbje (Kreskay, Virág, Dugonics, Révai, Batsányi) Révai Miklós 1791-es győri jegyzékében (*Candidati erigendae societatis Hungaricae . . .*) szerepel, innen viszont hiányzik Ányos Pál (1784-ben meghalt!) és – kevésbé érthető módon – Horányi Elek.

Már Bessenyei György jól látta, Révai Miklós világos okfejtéssel papírra vetette, hogy egy magyar tudós társaság a rendi viszonyok között csakis a főnemesség anyagi és szellemi támogatásával, az államhatalomhoz fűződő kapcsolatainak segítségével jöhet létre, s valóban az 1825-ben történt Akadémia-alapítás a főrendek tevékeny támogatása nélkül elképzelhetetlen lett volna. Még is látszott ez az 1831-ben működni kezdő testület szervezetén és irányításán. A valóságos hatalom a szinte kizárólag főúri és főpapi tagokból álló Igazgatótanács kezében volt, s a feudális befolyás – nagyobb vagy kisebb mértékben – 1945-ig jellemezte az Akadémia életét. Az államhatalom gúzsba kötő gyámködása és az anyagi alapok elégtelen volta miatt a polgárosodás reformkori fellendüléséből a Magyar Tudós Társaság 1848-ig alig vehette ki a részét. Sőt maga Széchenyi István, az 1840-es évek demokratikus lendületétől megrettenve, az Akadémiát a nyelvvelés területére kívánta visszaszorítani, noha már a felvilágosodás és a liberális reformkor legjobbjai a tudományok összességének művelését várták tőle. Egészen természetes, hogy a természettudományok reformkori művelésének komoly akadálya volt e tudományszakok hazai szintjének viszonylagosan alacsony volta. Csak egyetlen jellemző idézetet e tárgyról: „A képzetes mennyiségek természetéről 1846-os határidővel kitűzött pályázatban például Vállas Antal Euler-képletének föl nem ismerésén alapuló primitív „megoldást” mutatott be. Talán nem is tudott róla, hogy arra a német pályázatra, ahonnan az ötletüket merítették, tíz évvel korábban beküldötte a maga lángeszű megoldását a két Bolyai is. A német bíráló bizottság sem ismerte föl munkájuk jelentőségét. Pedig Vállas Antal – e kötet más fejezetei kellőképpen kiemelik – haladó tudománypolitikus, nem jelentéktelen szervező volt, s jellemnek sem rosszabb azoknál, akik a hatvanas években végre sikerrel kapcsolták az Akadémiát a honi természettudományos kutatómunkába.” (73. l.) Innen is érthető, hogy az 1831-es Akadémiának 16 író és társadalomtudós mellett csak 6 természettudós rendes tagja volt, az utóbbiakhoz számítva a matematikusokat is (26–27. l.). Részletekben természetesen születtek eredmények, kiemelhetjük közülük a magyar szaknyelv megalkotásának kísérleteit, haladásnak számíthatott néhány, az Akadémia kezdeményezésére megjelent nagyszabású műnek (pl. Cuvier állattanának) lefordítása is.

Nagyon tanulságos az Akadémia történetének két forradalmi korszaka: 1848–49 és 1918–19 (49–51., ill. 259–264. l.). Mindkét gyökeres társadalmi változás idejében az Igazgatótanács megszüntetése, az Akadémia közéleti befolyásának növelése, munkásságának közhasznúvá tétele szerepelt. Mindkét időszak rövid volt azonban arra, hogy nagyszabású terveit megvalósítsa, noha 1919. március 21-e után az Akadémia átszervezését az államhatalom (a Tanácsköztársaság) vette kézbe. Érdeemes megemlíteni, hogy az 1945 után rendre megvalósuló nagy munkálatok (pl. a részletes magyar leíró nyelvtan, az értelmező és szófejtő szótárak, a hazai nemzetiségek művelődésének tanulmányozása stb.) már 1919-ben felmerültek, főként Simonyi Zsigmond jeles tervezetében (MNyőr 1919.), de ugyanez volt a helyzet a természettudományok vonatkozásában.

Tudjuk viszont, hogy mindkét előrelendülő időszakaszt ellenforradalmi korszak követte. Jelentékeny különbségek mégis voltak a kettő között. 1850 és 1858 között az Akadémia a durva elnyomás igájában sínylett, működése zárt ajtók mögé szorult, tagokat nem választhatott, sőt állandóan a feloszlítás vagy a beolvasztás Damokles-kardja lebegett a feje fölött. Ennek ellenére még aulikusán bókoló vezető testületének is volt annyi erkölcsi bátorsága, hogy a forradalomban „kompromittált” tagjainak kizárását az államhatalom felszólítása ellenére is megtagadta. Ismeretes viszont, hogy Pekár Gyula már 1919. augusztus 18-án indítványozta a tagoknak „nemzethűség szempontjából” történő felülvizsgálatát, s az eredmény több jeles tudós kizárása lett. (267. skk. l.)

Az 1858-ban megtartott első „közgyűlés” meg is újította az Akadémiát, s összesen 74 új tagot választott, köztük Aranyt, Gyulait és Jókait. „Tudományos tekintély dolgában – írja monográfiánk – az Akadémia országos illetékességű és minősítésű testületté növekedett az 1860-as évek folyamán. A polgárosodó Magyarország társadalmának bizalmát kérések sokasága fejezi ki... A társadalom az Akadémiát tekinti az ország múltbeli értékei őrzőjének is.” (101. l.) A társadalom támogatása igen szépen nyilatkozott meg az új palota építése ügyében: a nagyszabású munka szinte egészében közadakozásból gyűlt pénzen folyt, s 1861–1865 között végbe is ment. Igaz, hogy a munkálatokat Ybl Miklós és Sklaniczky Antal lankadatlan ügybuzgalommal vezette. Az Akadémia ekkori népszerűségének minden bizonnyal oka volt az is, hogy tevékenységének irányát és szellemét Eötvös József elnöksége, Szalay László és Arany János titkársága fémmjelzte. A tudós társaság tagjainak többsége (nem egésze!) a polgári liberalizmus legjobb szintjét képviselte. Az Akadémiának a kor igényeitől való elmaradása, a konzervatív szemlélet erősödése, a nacionalista szellem térnyerése 1880 táján

kezdődött, és az egyes osztályok munkájának kétségtelen eredményei ellenére is jellemző maradt az Akadémia legújabbkori történetére 1944-ig. Különösen a Berzeviczy Albert elnökségével (1905–1936) kezdődő időszak tekinthető hanyatlásnak, hogy azután József főherceg elnöksége alatt az Akadémia szellemi irányítása a mélypontra süllyedjen az anyagi megerősödés (Vigyázó-örökség, Kornfeld-alapítvány) és az elért igen jelentékeny tudományos eredmények ellenére is.

Kötetünk kiemelkedő teljesítményének tartjuk azokat az „arcképvázlatokat”, amelyekkel szerzőink az Akadémia életében vezető szerepet játszó férfiakat jellemzik. Toldy Ferenc roppant kiterjedt tudományos érdemei legtöbbször előtt elfedik jelentékeny emberi gyengeségeit. Várkonyi Ágnes – Toldy érdemeinek elismerése után – így ír róla: „Az arisztokratákkal és az államhatalommal szemben szervilis, tudóstársaival viszont kiszolgáltatja magát, feltétlen engedelmességet, vigyázással egyetértést követel nemegyszer úgy, hogy durván fölényes, vagy félrevezeti a hozzáfordulókat. Értékítéleteiben a tudományos szempontok helyett a rang és az udvar érdekei kezdenek egyre inkább érvényesülni. Átmeneti jellegű tudóstípus, aki a viszonyok alakulása szerint hajlik a polgárosodást ösztönző tényezők vagy a feudálizmust konzerváló erők irányába.” (35. l.) Jó ezt is tudomásul vennünk – számos kortársi nyilatkozat erősíti meg –, az irodalomtörténész legfeljebb azzal vigasztalja magát, hogy az emberi gyöngeségeket betemette az idő homokja, a tudományos eredmények máig jelen vannak. – Nem kap kíméletesebb jellemzést Thaly Kálmán sem (102, 204. lap), megérdemelten. Nála, sajnos, a tudományos eredmények nagy része sem alkot használható hagyományt.

Rövidségében is kiemelkedő jellemzést ad Vörös Antal Pulszky Ferencről (161–162. l.), aki az 1885. évi nagygyűlésen Kossuth és Petőfi nevét emlegeti (egyikük sem lett tagja az Akadémiának), nem csoda, hogy ő volt „a legnagyobb szálla a jobboldali irányzatok szemében”. – Nem érdektelen Kautz Gyula másodelnöknek az 1905. évi tavaszi nagygyűlésen mondott megnyitója, ill. ennek tartalmas bemutatása sem. „Kautz bírálata az Akadémia lassan kihaló 67-es óliberális gárdájának intő szava volt az új generációk felé.” (182. l.) Ennek ellenére ezen a nagygyűlésen választották elnökké Berzeviczyt, s „Kautz szavait még az Akadémia új vezetői sem szívelték meg” (u. ott). A történetírói tárgyilagosság természetesen elismeri: „Berzeviczy mindent megtett annak megakadályozására, hogy a magyar fajvédelem eszméi tért hódítsanak az Akadémián” (291. lap). Igen érdekes lenne Szekfű Gyula németellenes akadémiai tevékenységének bemutatása (305–306. l.). Hogy ez az Akadémia tagjai jelentékeny részének helyeslésével

találkozott, bizonyítja az 1943-as nagydíj odaitélése Szekfü Gyulának Hóman Bálinttal szemben. Igaz viszont, hogy az 1944-es nagydíjat 1944. november 9-én (!) egy 17 tagból álló „nagygyűlés” Orsós Ferencnek juttatta, de ekkor sem tiltakozás nélkül.

Az Akadémia felszabadulás utáni történetét 1945–1948 között az átalakulásért folytatott harc jellemezte; ebben a konzervatív oldalt, a politikai követelményeknek tett némi engedményekkel az elnökké választott Kornis Gyula képviselte, a haladás legerősebb motorja Szentgyörgyi Albert volt (350. skk. l.). Kár, hogy a hosszas vajúdas után csakugyan megújult, társadalmi hivatását tudatosan vállaló, majd a szocializmus építésébe bekapcsolódó Akadémia Szentgyörgyit hamarosan elvesztette. Jelentős lépés volt az 1949. okt. 31-én elfogadott új alapszabály, amely a taglétszám lényeges csökkentését írta elő. 1949-ben az Akadémiának 257 tagja volt, közülük 102 levelező és rendes tagot s egy tiszteleti tagot választottak újra. „A régi tagok egy részének tanácskozó taggá történt minősítése során a túlzott követelmények, a szubjektív megítélések miatt hibás döntések is születtek.” (368. l.) Ez a kritikát gyakorló mondat bővebb kifejtést érdemelt volna.

Az Akadémia 1949 után végbement fejlődéséről, tudományos intézményei hálózatának kiterjesztéséről, a tudományos minősítés rendszerének kiépítéséről, az osztályok mind eredményesebb munkásságáról már azért nem szólnunk részletesebben, mert kutató gárdánk, de a közönség széles rétegei is eléggé ismerik, hiszen tudományos életünk jelenéről van szó. Az 1969-es szervezeti reform annyiban jelentett fontos lépést, hogy az Akadémia tudományos testületeit megszabadította minden adminisztrációs és pénzügyi terheléstől, időt és energiát teremtve a minél behatóbb tudományos munkássághoz.

A rendkívül jelentékeny és adatokban gazdag tudománytörténeti mű áttekintését némi szorongással zárjuk: annyi fontos és a magyar társadalom életében jelentékeny mozzanatról vagy folyamatról nem szólhatunk. Ilyen volt pl. az Akadémia és a magyar közvélemény viszonya. Ismét elismerésünket fejezzük ki a szerzői gárda egyenletes és tárgyilagos teljesítménye iránt, s azzal végezhetjük szemlénket, hogy a Magyar Tudományos Akadémia osztályainak és bizottságainak működésével, a tudósképzés rendszeres megoldásával, intézeteinek nemzetközileg is elismert munkásságával mélyen nyújtja gyökereit a magyar társadalom talajába, elismerést és megbecsülést vívott ki itthon és külföldön egyaránt: sokkal többé vált, mint aminek alapítói szánták.

BÁN IMRE

MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI:
MAGYAR NYELVEMLÉKEK

(Budapest, 1976. Tankönyvkiadó.)

Az irodalomtörténeti érdeklődés is méltán figyel fel e jelentős, elsősorban nyelvtudományi munkára, mert nem csupán nyelvünk fejlődésének fél évezrednyi múltjából, de egyszersmind irodalmunk születésének és kivirágzásának 10–16. századbeli hagyományából is olyan páratlan értékű szövegekőzlést és értelmezést kapunk, ami nélkülözhetetlen alapja lehet az innét továbbgyűrűző interdiszciplináris vizsgálatoknak. A kötet fő és közvetlen célja szükségszerűen a szorosabb értelemben vett „nyelvelmékek” közreadása és módszeres nyelvészeti vizsgálata, ámde a nyelvi dokumentumok akarva, nem akarva javarészt történelmi, művelődéstörténeti források s nem utolsósorban irodalmi alkotások is, mely körülményből okkal következik, hogy egy átfogó tudományos megvilágításban ezek az összetevők ugyancsak fényt kapnak, szembesülnek az eddig elért szakismeretekkel, illetőleg új, közelebbi s összetettebb felismerésekkel egészülnek ki.

Messzemenően helyeseljük tehát azt a korszerű igényt – ami mellett a közreadók határozottan állást foglaltak –, hogy a szövegek nyelvi vizsgálatában követett komplex eljárásuk lényegében tudományközi célokát kíván szolgálni és segíteni. Természetes persze, hogy a mű mindenekelőtt mint nyelvtudományi teljesítmény érdemel elismerést, mégis érthető, hogy figyelmünket most és ehelyütt inkább a tudományközi és az irodalomtörténeti összefüggések kötik le.

A szerzők valóban szélesebb érdeklődés kielégítésére törekedtek: úgy kívánták legfontosabb nyelvemlékeinket bemutatni, hogy abból az „olvasó” megismerkedhessék nyelvünk régi állapotával, s ily módon nyilván lássa, miként beszéltek, hogyan írtak, mint olvastak és milyen szavakat használtak hajdan volt eleink. Számít a mű egyfelől az érdeklődő közönségre is, másfelől a hazai és nemzetközi kutatás igényeire, de főfigyelmét mint „egyetemi tankönyv” a magyar szakos egyetemi hallgatók, tanárjelöltek tárgyukat megalapozó szakismereteire összpontosítja. Nagymúltú hagyomány folytatásáról és megújításáról van szó: az egymást váltó magyar szakos tanárnemzedékek „Zolnai”-ja (1894), Jakubovich–Pais *Ó-magyar Olvasókönyve* (1929), Szabó Dénes *Nyelvelmékekje* (1952, 1959) és a jelen szerzőpár egyetemi jegyzetben közkézen forgó „Szemelvények”-je után s nyomán, évtizedeknek szóló, tartósan mellőzhetetlen, kisugárzásában széles hatású kiadvánnyal állunk szemben.

Feltűnő ezúttal a nyelvmlékekből közreadott szemelvények gazdagodása, nyagarányúsága és változatossága. Közel száz hosszabb-rövidebb szövegegység tárul elénk gondos kiválasztásban; mintegy felerészben a 16. század előtti kéziratok, felerészben a 16. századi nyomtatott formákból. A kezdeti periódusból a töredékek, a glosszák és a rövidebb szövegek esetében teljes terjedelmű közreadást kapunk (így a *Tihanyi apátság alapítólevele*, a *Halotti Beszéd és Könyörgés*, az *Ómagyar Mária-siralom* stb. esetében), a nagyobb terjedelmű művekből szükség szerint csak kiemelt részekhez, mintegy jellemző, bemutató ízelítőkhoz jutunk (mint a *Jókai-kódex*, a *Huszita Biblia*, a *Margit-legendá*, a *Példák Könyve*, az *Érdy-kódex*, továbbá Pesti Gábor, Sylvester, Ozorai írásai, Heltai, Tinódi, Bornemisza, Károlyi Gáspár stb. művei). Igyekeztek a szerkesztők a különböző nyelvmléktípusokra a leginkább megfelelő példa-szemelvényeket összegyűjteni, kiemelni: glossza, szójegyzék, magasabb rendű szövegek stb.

A válogatás egészében imponálóan teljes képet nyújt, ami következik részben az elődök elvi s gyakorlati hagyatékának megfontolt követéséből, részben pedig a most szerencsésen hozzáépített új eredményekből, a megújított eljárásból. Szempontunkból – igaz – több esetben lehetne vitatni, hogy egyik vagy másik szemelvény helyett melyik másikkhoz húzna inkább speciális, irodalmi érdekünk, ámde elismerve az alapvető követelmények lényegi beváltását, aligha lenne célszerű most részletekbe merülni. Csupán néhány problémakört jelzünk, amelyek a mű szükségszerűen bekövetkező újabb s átdolgozott kiadásakor mérlegelendők lehetnek.

Az elődök nyelvmlék-bemutatói gyakorlatához képest nagy és feltétlenül helyeselhető előrelépést jelent a válogatásnak azon új elve, hogy ne csak „irodalmi” szövegek alapján mutassa be a nyelvet, de hogy céltudatosan nagyobb mértékben számítson az irodalomtól távolabb eső, művelődéstörténetileg jellegzetes emlékekre, a köznapi világ dokumentumaira, mint többek közül a misszilis levelekre, jogi iratokra (becsületbírósi ítéletre, kelengye-lajstromra), orvosi könyvre, szótárra, nyelvtanra, kalendáriumra, térképekre stb. Helyes és általunk irodalomtörténetileg is óhajtott, modern elv érvényesül itt, mert nemcsak a teljesebb nyelvi állapot tárul fel, de egyszersmind az átfogóbb mentalitásbeli háttér is kibontakozik. Sajnos igaz ugyanakkor, hogy ez a változás a közelebről „irodalmi” hátrányára, az eddig „bevett” kódexirodalmi szövegek rovására történik. Megérthető, hogy az új általános igények beváltása érdekében egyes régebben beválasztott szövegtípusok mára háttérbe szorultak, kimaradtak (pl. *Czech-, Jordánszky-Kazinczy-, Érsekújvári-kódexek* stb.). Ámde azt is látnunk kell, hogy

eme törvényszerű s helyes átrendezésen belül egy más, de ugyancsak újjigényű és frissen feltárt irodalmi szöveganyag is joggal helyét keresné, teret igényelne. Úgy véljük, hogy erre az igényre még nem jutott kielégítő reagálás. Így például szembetűnő az arányeltolódás és hiányérzetet kelt, amikor az alapjaiban helyes irányú továbbfejlesztés még nem teljes nyomatékkaal számol a reneszánsz irodalom világi, „gyönyörködtető” tematikájának nyelvi emlékeivel, verses vagy prózai alkotásaival, holott az utóbbi évtizedek irodalomtörténeti kutatása éppen e téren hozott jelentős, szövegekre koncentrált felismeréseket, újdonságokat. A pusztán irodalmi érdeken túlnézve azt is látnunk kell, hogy a kor magánéletének és a mindennapok életvitelének feltárásában, széles tartalmi és nyelvi jegyeinek bemutatásában és szemléltetésében éppen ez a tematika szolgálhat gazdag s újszerű adalékokkal.

A szerzőknek sok s nemegyszer egymást kirekesztő szempontot kellett mérlegelniök akkor, amidőn egy-egy nagyobb íróegyéniség életművéből emeltek ki szemelvényt. Mégis, többek közül Pesti Gábor, Heltai Gáspár vagy Bornemisza Péter szövegei között szívesen láttunk volna nagyobb arányban, illetőleg karakterisztikusabban „irodalmi” részletet. Kár, hogy Bornemisza elbeszélő prózája például teljesen hiányzik, továbbá, hogy a kor „igen szép históriái”-ból sincs legalább ízelítő. A mindössze két soros *Soproni virágének* mellett alig érintődik a szerelem-tematika. Idevágóan jellemző, hogy *Ponciánus históriájából* kapunk ugyan részletet, de éppen nem irodalmi megfontolásból, mert a két magyar változatból Eberus Balázs írását részesíti előnyben, holott a másiknak, Heltai Gáspár Ponciánusának többoldalú értékeire ismételten utalt az irodalomtörténet. Azt sem tartanánk túlzásnak, sőt igen hasznosnak, ha egyes esetekben két azonos tartalmú, de más-más nyelvi s szemléleti felfogásban fogant mű párhuzamos részei együtt szerepelnének. Lehetséges, hogy ez már az irodalmi, szövegkritikai munkához adna alapot, de távolról sem feleslegesen. Példánknál maradvá, a két *Ponciánus históriának* szerzőt felderítő munkájában nem kis szerepe volt az ilyen párhuzamos nyelvi vizsgálatoknak. (Vö.: Horváth János, Waldapfel József, Nemeskürty István idevágó tanulmányaival.)

A kötet fő erőssége az egyes nyelvemlékek bemutatásában van, minthogy többszörös megvilágítást biztosít. Minden egyes nyelvemlék külön önálló fejezetet alkot, amelyen belül szisztematikusan rendeződnek el a különböző közreadási és magyarázó tényezők. Így kapjuk rendre-sorban a nyelvemlék hasonmás kiadását, rövid történeti leírását, betűhív átírását és olvasatát; majd pedig következik a nyelvemlék helyesírási, nyelvjárási jelenségeinek kifejtése, az előforduló régi szavak magyarázata, továbbá a felderíthető források szükség szerinti megvilági-

tása. Minden közölt nyelvemléknek következetesen végigvitt ilyen tárgyalását a rávonatkozó szakirodalom jegyzéke zárja. A nyelvemlékeknek eme egyedi koncentrátságban, de mégis komplexen bemutatott sora – helyesen – kronologikus rendet követ általában, s ezért nem érthető, hogy néha miért tér el attól. (Például Lencsés György 1577 körüli orvosi könyvét az 1522-beli *Keszthelyi-kódex* elé helyezik.)

A szövegekzreadás munkája igen alapos és körültekintő. A hasonmások technikai kivitele még hagy ugyan kívánni valókat, mint az olvashatóság és a kellő nagyítások tekintetében, de zömében és közelítően megfelel a célnak. Kár, hogy egyetlenegy színes hasonmást sem találunk a könyvben, noha a kiadó és nyomda a borítólapon, kívül bemutatja, hogy milyen szépen tudna ilyet produkálni. A könyvön belül azonban nem él ezzel a lehetőséggel, miértis nem ok nélkül juthat eszébe az olvasónak a „fenn az ernyő, nincsen kas” találó értelme. – Egyértelmű elismeréssel szólhatunk viszont a már feldolgozott szövegekzreadásokról, azaz a betűhív átírásokról és a valószínű olvasatokról. Sokrétű, jeles tudományos vizsgálatokkal megalapozott, évtizedek munkafolyamatának kitűnő összegezése fejeződik ki bennük.

A nyelvemlékek rövid történetét ismertető részegységek fontos szerepet töltenek be a szükséges általános tájékoztatásban. Nyelvészeti összefüggésben nyilván elégedettek is lehetnénk, de kérdés, hogy a szerkesztők által hangsúlyozott más tudományágakra is számító és segítő elv miként érvényesül itt? Milyen hangsúlyt, milyen hozzáállást vált ki például az a körülmény, ha történetesen a „nyelvemlék” szerzője mint „szépiró” irodalomtörténetileg is rászolgál néhány ide kívánczó ismertető szóra? Azt tapasztaljuk, hogy csak viszonylag ritkán kerül sor ilyen, igényünk szerint is egészen rövid és indokolt kitekintésre. (Nem irodalomtörténeti tevékenység helyettesítésére gondolunk.) Ha mégis adódnak efféle utalások, nemegyszer némely nézetkülönbséget sejtetnek. Heltai Gáspár esetében például zárójelben kapjuk a következő utalást („Századának egyik legeredetibb és legnagyobb prózai elbeszélő tehetsége volt”), amely megállapítást nyomban követ, illetőleg közrefog egy lényegében igaz, de mégis sajátos kiegészítés: „Heltai munkássága nemcsak irodalomtörténeti szempontból jelentős, hanem nyelvtörténeti vonatkozásban talán még jelentősebb.” Talán!

A kötet általában számít az irodalomtörténeti kutatások régebbi és újabb eredményeire, s szükségyszerűen fel is használja azokat, bár több esetben marad még hiányérzetünk vagy fenntartásunk. Így például Ozorai Imre és műve vonatkozásában, a *Huszita Biblia*, a *Poncziánus históriája* vagy éppen Bornemisza Péter értékelésének összefüggésében többé-kevésbé meghaladott irodalomtörténeti álláspontot foglal el a

jelen mű. Egyebekben egyes árnyalati nézetkülönbségek is jellemzőek. Az *Érdy-kódex* ismertetésekor például ilyen utaláson akadhat meg a szemünk: „A kódex írója egy lövöldi ismeretlen nevű karthauzi szerzetes volt. (Az irodalomtörténetben »Karthauzi Névtelen«-ként említik)”. Tegyük hozzá, hogy mint egyik első „író egyéniségünket” nemcsak említik, de okkal tárgyalják így. – Milyen jó is lenne, ha egyszer végre a régi magyar írók névírásában a sokszor óhajtott egység létrejöhetne: Például itt a Károli Gáspár-forma a használt, míg az irodalomtörténet következetesen Károlyi Gáspárt igyekszik általánosítani.

A magyarázatok legkülönbözőbb megközelítési módjai, mint a helyesírási kulcs, a nyelvjárási jegyek kimutatása stb. hasznosan előreviszik a jobb megértést. Többretű problémát okoz viszont a nyelvemlékek esetleges latin megfelelőjének, a forrásnak, és általában a latin, görög, német „háttér”-nek feloldása. Nem kívánjuk mindezt a bonyolult feladatsort a kötettől számon kérni, csupán azt jeleznénk, hogy a magyarázatok néhol túlzottan is belátják a latin nyelvnek már-már ismeretlenségbe szorítottságát, s eszerint gyakorta túlértelmeznek; másszor viszont egész szövegrészekre kiterjedő latin nyelvismeretet tételeznek fel. Például a Veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelének vagy a Tihanyi apátság latin nyelvű alapítólevelének teljes szövegét csak az adott idegen nyelven olvashatjuk. A csak magyarul tudóknak azonban nyilván úgy lenne érdekes, ha e szövegekben előforduló magyar szórványszavakat összefüggésbe tudná hozni az egésznek tartalmilag értett mondanivalójával. Ez azonban ezúttal még nem lehetséges.

A régi szavak magyarázata szükséges és helyes célokat tűz ki. A gyakorlati megvalósításban vannak még egyenetlenségek. Fontosnak véljük e szómagyarázó tevékenységet – e munkában különösen –, minthogy az rengeteg művelődéstörténetileg és irodalomtörténetileg is hasznosítható tanulással jár. Csak helyeseljük tehát, amikor mélyebb szótörténeti dokumentáció felé hajlik, de kevésbé látjuk a kötetbe illőnek, amikor leegyszerűsítő, mechanikus eljárás ötlük néha a szemünkbe. Sajátos, hogy az általában önálló állásfoglalásra kész munka, amely kitűnő nyelvtörténeti szótárakra támaszkodik, helyenként csak a Pallas Lexikonra hivatkozva vél meghatározhatónak olyan fogalmakat, amelyek részben közismertek, vagy részben a mai felfogásból célirányosabban lennének magyarázhatók. (Pl. innét származik a 175. lapon ez a magyarázat is: „Purgacio = ’tisztítás, hashajtás’ PallasL.”, sőt folytatva „purgal = ’megtisztít, meghajt’ PallasL.”). Máskor, pl. a 278. lapon érthetetlen, hogy miért kell feleslegesen magyarázni így: „Tolna = Tolna”, „Kerepes = Kerepes” „Pentele = Dunapentele”(?) stb.

Minden nyelvemlékhez külön-külön járul a bibliográfiai anyag, a kiadások és a legfontosabb irodalom felsorolása. Ebből a megoldásból

ofakad, hogy túlon túl sok önismétlésre kényszerülnek a szerkesztők, ami azután nemegyszer egyenetlenséget és zavart okoz. Helyesebb lenne szerintünk a kötet egészére vonatkozó, átfogóan érvényes nyelvészeti és nem nyelvészeti munkáknak elöljáróban való megadása, és csak az egyedi vonatkozású műveket kellene közvetlenül a nyelvemlékeknél felsorolni. Így például, csak az irodalomtörténeti összefüggéseknél maradván azt tapasztaljuk, hogy a szerkesztők – helyesen – gyakran utalnak az Irodalomtörténeti Kézikönyv és a Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény I. kötetére, de távolról sem minden szükséges esetben és korántsem egyöntetűen. Sőt rendkívüli változatosság alakul ki. Két tábor jöhet így létre: az egyikhez kívánatosnak tartják a *Kézikönyvre* teendő utalást (*Mária-siralom*, *Huszita Biblia*, Komjáti Benedek, Sylvester János stb.), a másikhoz viszont éppen nem kívánatosnak (*Halotti Beszéd*, *Jókai-kódex*, *Margit-legenda*, Ozorai Imre stb.). Van, amikor e Klaniczay Tibortól szerkesztett *Kézikönyv*-kötet címjelzése rövidítve csak „*Mírod T.*”, van, amikor *A magyar irodalom története I.*, de mindenkor a szerkesztő s szerzők bibliográfiailag precíz feltüntetése, rövidítés feloldása nélkül; sőt igen gyakran teljesen hibásan, így: „Varjas Béla: *Mírod T.I.*” (–248., 260., 265., 275. l. stb. –) – *A Szöveggyűjtemény* viszonylag szerencsésebben szerepel, általában rendszeresek az ide történt utalások. (A rövidítésfeloldás itt a szerkesztők kielégítésével is megismertet.) Teljes következetesség azonban itt sincs, mert hol a kiadásokban, hol az irodalomban tűnik fel. Egészében a bibliográfiai kronológia sem mindenkor szabályos. Egyéb speciális, irodalomtörténetileg érdekes, de egyszersmind ide is vágó bibliográfiai tétel hiányára még utalhatnánk, de ez már messze vinne. Kár viszont, hogy egyes „írói” nyelvemlék után egyáltalán nincs irodalomfelsorolás. (Pl. *Soproni virágének*.)

Új kiadás esetén helyes lenne az apparátusban megbúvó egyenetlenségek, pontatlanságok kiküszöbölése. Mert például a tartalomjegyzékben tájékozódó irodalomtörténész (de az átlag olvasó is) meglepve kapja fel tekintetét, midőn ott „*Soproni virágének*” (!)-ről értesül, s már-már újabb felfedezésre gondol. Fellapozva azonban a 107. lapot, kiderül, hogy itt továbbra is csak egyetlenegy *Soproni virágének* létezéséről tudósítanak. – A rövidítések is csak akkor töltik be jól a szerepüket, ha következetesek és mindenkor biztosan lehet rájuk számítani. – Technikailag, mint tankönyv könnyebben kezelhető lenne, ha a teljes lapszámozást sikerülne alkalmazni, minthogy most a betördelt hasonmások miatt közel fele-arányban hiányzik a paginálás a kötetben.

Úgy tűnhet, mintha netán túlzottan is belemerültünk volna az előforduló apróbb-nagyobb hiányosságok láttatásába. De ha abból indu-

lunk ki, hogy egy igen fontos szerepet betöltő, a magyar nyelv és irodalom múltjának megismertetése érdekében tanár-generációkat felkészítő s tovább inspiráló, jól megalapozott művel állunk szemben, akkor egy ilyen becses értékű munkával kapcsolatosan az igények joggal a legapróbb részletekig hatolhatnak. Egyszersmind őszinte örömmel üdvözöljük a mű intencióiban a tudományközi célok, a művelődés- és irodalomtörténeti tényezők figyelembevételét, illetőleg az ilyen irányú törekvések segítségét. Eme elismerésre méltó s korunk sürgető igényéből fakadó szándék gyakorlati megvalósításának útjai még nem mindenütt kiépítettek ugyan, de rajtunk áll, hogy vállalva a helyesen kijelölt irányban, jó alapokon mielőbb még előbbre jussunk.

GYENIS VILMOS

KIMONDHATATLAN NYOMOR ÚSÁG

KÉT EMLÉKIRAT

A 15–16. SZÁZADI OSMÁN FOGSÁGRÓL

(Európa)

Inkább fájdalommal, mint büszkeséggel töltheti el az embert, hogy magyarországi személyek tájékoztatták először Európát a török kézre került keresztény rabok sorsáról, ezzel kapcsolatban a törökök társadalmi berendezkedéséről, szokásairól stb. Az Európa kiadónak 268 lapos, a könyvkereskedésekben hamar szétkapkodott kiadványában ennek a dokumentumai kerültek első ízben magyar fordításban a magyar olvasóközönség elé. Az egy kötetben közzétett két munka közül az első a sokáig Sebesi Névtelenként emlegetett Georgius de Hungaria dominikánus szerzetesnek először 1480-ban Rómában *Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum* címmel kinyomtatott műve. A másik Gyurgyevics Bertalannak (Bartholomaeus Georgievits) *Libellus . . . de afflictione captivorum* címen Antwerpenben 1544-ben napvilágot látott munkája, mely már ebben az első kiadásban is a keresztény rabok és a török hatalom alatt élő keresztények sorsáról és a török szokásokról szóló két külön könyv összeolvasztásaként jelent meg.

A fordításnak, a kísérő tanulmánynak, jegyzetelésnek dicséretes munkájáért Fügedi Eriket illeti az elismerés. Egyetlen kifogásunk utószavának az ellen a pár sora ellen van csupán, ahol a könyv magyar fordításban való jelen kiadását „indokolja” meg (231–2.). A jó bornak

ugyanis nem kell cégér! Felesleges volt azzal csinálni propagandát a kiadásnak, hogy a közölt írások a nép múltját tárják fel, „azoknak az embereknek sorsát világítják meg, akiknek a húsába vágott a török háború”, s nem, mint az eddigi 15–16. századból való – levél- és oklevél-kiadások – a nagy hatalommal és birtokkal rendelkezőkét. Ez nem is állja meg a helyét, azonfelül hogy „a rabság kimondhatatlan nyomorúságának áldozatává” egyformán válhatott és vált a nincstelen jobbágy és a gazdag főúr, a hatalom birtokosa és a nép.

Fügedi jól tájékoztat a szerzők személyéről, munkáik sorsáról, miközben áttekintést is nyújt az európai közvéleménynek a török probléma iránti érdeklődéséről – és még sok izgalmas dologról. Tömör összefoglalásából tudhatja meg az ember, hogyan állt össze az elszórt és véletlenül napfényre került adatokból Magyarországi György életpályája, aki 1438-ban Szászsebes ostromakor került a törökök kezébe, és – saját szavait idézve – „a zord fogság, a borzalmas üldöztetés szörnyű lelki viharait, és a szörnyű testi-lelki veszedelmeket kereken húsz szentdön át” viselte. Nyolcszor szökött meg, hétszer adták el, és – saját szavaival folytatva – „annyira közéjük keveredtem, hogy elfelejtettem anyanyelvemet, tökéletesen elsajátítottam barbár nyelvüket, számunkra idegen és torz írásukat is oly jól megtanultam, hogy egy magasabb rangú papjuk alkalmasnak talált saját egyházának egyik nem kis jövedelemmel járó állására, amelyet addig saját maga töltött be. Azután annyira otthonos lettem szerzeteseik erkölcsében és szertartásaiban, úgy kitapasztaltam, hogy milyen prédikációkat szokás tartani a népgyűlésben, oly sokat tartottam fejben és leírva, hogy nemcsak szomszédaink, akik gyakran hallottak szónokolni gyűléseiken, hanem más helységbeliek is hallani kívánták előadásomat, sőt nem egy szerzetes is tőlem tanult prédikálni.” A végül is „sikeres”-nek nevezhető húsz évi rabságból úgy szabadult meg, hogy ún. szabadulási szerződést kötött, s a megállapított határidőben lefizette a meghatározott pénzüsszeget, s elhagyta a török fennhatóság területét. (Ez a lehetőség később megszűnt a szabaddá vált keresztény rabok számára!)

Georgius de Hungaria Rómába került, a domonkos rend tagja lett, s annak római központjában írta meg könyvét. Az a szent cél vezette, hogy a keresztények lelki üdvösségét megőrizze, hogy távol tartsa a keresztényeket a törökök szektájának tévelygéseitől. Teszi ezt azért, mert a keresztény felfogás szerint a renegát elveszti az üdvözülés reményét. Az egyes ember lelkiismereti válságaiban, a hitükben megmaradás vagy az áttérés dolgában ingadozó lelki tusában akar segítséget nyújtani, megismertetve a keresztény és a mohamedán vallás ellentéteit, a török szektájának tévelygéseit, papjaik tudatlanságát, makacsságát, a szektá-

nak az ördögtől való származását és lényegében pogányságát – szemben a „szent és dicső keresztény vallás” igazságával. Bármennyire ez a magasztos szent cél nyomja is rá György barát mondanivalójára a bélyeget, miközben a mohamedán vallásról, a papokról, azok erkölcséről, szokásairól, életéről, a törökök társadalmi szervezetéről, hadseregéről, katonáiról, harcmódoráról ír, történeti tényeket is ismertet, számos információt nyújt nemcsak a keresztény rabokról, hanem a török állapotokról is. A 15. század végén vagy a 16. században bizonyára nem a középkorra jellemző egyházas hitfelfogás, vallásszemlélet érdekelte kizárólag az embereket, hanem azok a tudósítások, melyek a könyvben lépten-nyomon felbukkannak. Így lehetett ez éppen Itáliában, Rómában, főleg attól a pillanattól kezdve, hogy a török 1480-ban Itália földjén is megvetette lábát, bár csak rövid időre. Etájt a török európai jelenléte egyre inkább az érdeklődés középpontjába került. Ezért vált Georgius de Hungaria írása könyvsikerré. 1480–1514 között ezért látott hétszer napvilágot, majd másfél évtizednyi szünet után, Mohács, Bécs 1529-i ostroma folytán újra aktuálissá, s adták ki 1530–1550 közt 11 kiadásban. (Csupán 1630-ban hatszor jelent meg német fordításban!)

A török probléma napirenden szereplését mutatja a jelen kiadvány második részét képező könyv is, melyet először Antwerpenben nyomtatnak ki 1544-ben, egyszerre két különböző kiadónál. A század végéig még 70-szer jelentették meg. Nemcsak latinul, hanem francia, német, olasz nyelven, még dánul is. Ennek világi ember volt a szerzője, aki Szalkai László érseket a mohácsi csatába elkísérte, s ott a törökök fogságába esett. 13 éven át élte a keresztény rabok szokásos sorsát; harcolt török katonaként, próbált megszökni, míg végül is Jeruzsálemen keresztül sikerült Németalföldre jutnia, és ott a Mária királyné udvarában élő Oláh Miklós környezetébe került. Ekkor írta meg itt közölt két munkáját. Pár év múlva Magyarországra utazott. Előbb Erdélyben (Váradon egy török dervissel török nyelven hitvitát is tartott!), majd Verancsics Antal, illetőleg Nádasdy Tamás udvarában (1550–51 között) élt. Később Bécsen át Rómába ment, ahol műveiből új kiadást készített.

Míg György barát a török rabságban szenvedő keresztény raboknak vallási kérdésekben akart tanácsokat adni, hogy elkerüljék azokat a hitbéli ingadozásokat, lelki válságokat, melyekből neki is kijutott, Gyurgyevics világi célokat tartva szem előtt gyakorlati vezetőt írt a fogságba jutottak részére. Ismertette a rabok szállítási körülményeit, hogyan árulják őket, milyen esélyeik vannak a törökök közt való életre, a szökésre; hogyan bánnak a rabokkal stb. Könyvecskéjének második része pedig még inkább „ismeretterjesztő” jellegű. Mohamedről, vallásá-

ról, a papokról, a vallási szertartásokról, a szultán, az előkelők, a mesteremberek, földművesek életéről (ruházat, lakás, étel, ital stb.), a hadseregekről beszél. Mindezt a humanista ember szemével és öntudatával cselekszi. Jellemző rá, hogy könyve elején V. Károly császárhoz fordul felhívással, ajánlásában őt szólítja fel, számolja fel a kereszténységet ért szerencsétlenséget.

Természetesen következik a témából, hogy bár más volt a két szerző célja, mondanivalójukban számos érintkezést találunk. Ez egyaránt jelentkezik a török állapotok ismertetésében és a rabok sorsának festésében. Érthető, mivel változás a két könyv megjelenése közt eltelt mintegy három emberöltőben egyik téren sem történt. De nem következett be ilyesféle a következő évtizedekben, a 17. században sem. Gyurgyevics írja pl., hogy azokat az asszonyrabokat, akik nem bírják a gyaloglást vagy a „ló hátán való zötyögést, azokat mint a libákat, kosarakban szállítják”. Ezt látta Wathay Ferenc is. Színes rajtot is készített róla: egy teve hátán két kosárban nyolc rabasszony szorong. Így írt erről:

Keserves szekérben mert asszonyok itt járnak,
Az tevék hátára kosárban rakatnak,
Abban öten-hatan szegények hányatnak,
Lófaron, öszvéren nekik hurcoltatnak.

A 17. században a keresztény rabok sorsáról a legmegrázóbb ábrázolást Beregszászi Pál rajzolta 1694-ben nyomtatásban megjelent *Keserves históriájában*. Ezek tipikus esetéhez hasonló egyéni tragédiájában realiztikus ábrázolással tárta elénk a rabok testi-lelki szenvedéseit, saját lelkiismereti válságát. Tusakodása azonban egészen más, mint György baráté volt. A felébredt lelkiismeret, az apai érzés arra kényszeríti a megszökött rabot, hogy visszalopakodjék a táborban hagyott fiacskájához. A visszazökést megelőző lelki tusa, a megkönnyebbülés, amikor visszafekszik vackára, alvó fia mellé, lélektanilag és költőileg egyik legszebb része a históriának, régi költészetünknek. Az ábrázolás más, de a rabok sorsa ugyanaz.

VARGA IMRE

MEGJELENT A BERZSENYI-ÉVFORDULÓN

OROSZ LÁSZLÓ: *BERZSENYI DÁNIEL**
BERZSENYI DÁNIEL VERSEI MERÉNYI OSZKÁR
*TANULMÁNYAIVAL***

A felszabadulás utáni Berzsenyi-kép két – nem túl vonzó – értékelés pólusa között fejlődött. Az egyik a konzervatív nemesi költő árnyalatlan képe kísért, a másikon „megmentésének” lelkesült igénye. Előbbi a vulgáris történeti szemlélet szimplifikáló torzítása, utóbbi ennek érzelmileg színezett reakciója – megfelelő színvonalon. Természetesen a legkevésbé sem állítható, hogy a kutatások fő irányát ez a két szemlélet jelölte volna ki – mégis, komoly eredményt jelentő, irányadó Berzsenyi-képünk formálódásába mind a mai napig beleszólnak, ha csökkenő mértékben is. Különösen évfordulók esetén áll fönn a veszélye, hogy a költő ilyenkor kiváltképp kívánatos méltatása a jószándékkal túlzó védelmező érzelmek formájában jelentkezzen. Mennyiben él e látens polémia napjainkban is; milyen feladatokat ró a bármely irányú egyszerűsítés a további kutatásokra? Más-más módon, de mindkét könyv fölveti ezt a kérdést.

Orosz László műfaját tekintve monográfia, céljában a szélesebb olvasóközönségnek szóló összefoglalása a kutatások megállapodott eredményeinek. Merényi Oszkár nem ad egységes portrét, de magyarázó-ismertető és kedvcsináló jegyzetei az egyes versekhez egységes szemléletről tanúskodnak. A két kötet célja kevésbé az új, saját kutatások anyagának bemutatása, inkább a már megállapított és többé-kevésbé befejezettnek tartott tények összefoglalása.

Különösen Orosz László könyvére áll ez. Példás kerekességgel, kifogástalan precizitással és tárgyismerettel rendezi áttekinthető egységgé a kikristályosodott nézeteket, elsősorban a felszabadulás után megjelent három monográfia (Vargha Balázs, Horváth János, Merényi Oszkár) nyomdokain. Óvakodva minden polémiától, részletekben ellentmondó vélekedések kiélezett bemutatásától, az ismertebb gondolatokat harmónizáló, kissé nivelláló módon kovácsolja egybe, s ezzel nemcsak könyve – célja szerint bizonyos fokig valóban kívánt – irányadó és kodifikált pontosságát biztosítja, hanem az értékelés elfogulatlanságát is. A szélesebb körnek szánt effajta összefoglalás szűkebb teret biztosít az egyéni szemlélet megmutatkozásának; Orosz László megnyerő szerénységgel vonul vissza a közlendő és rendszerezendő tények mögé. Érdeme ez a szolid precizitás, de a már-már biztonsági tartózkodás kis hiányérzetet is

*Gondolat, 1976.

**Szépirodalmi, 1976.

kelt: alighanem izgalmasabbá és „olvasmányosabbá” válna a laikus számára ez a pontos pályakép, ha az egyéni, formáló szerzői jelenlét erőteljesebb nyomait rajta érezhetné.

A néhol múzeumi merevségű portré ott oldódik közvetlenné, érdekessé – ezek a könyv legjobb lapjai –, ahol Orosz László saját észrevételeinek formáló jelenléte érezhetőbb. Jól sikerültek a feleselő gondolatmenetű versek párhuzamai, a palinódiák gyakoriságának kimutatása, a versmotívumok elemző összevetése a korabeli líra motívumaival (mely a Berzsenyit körülvevő irodalom jellegének szerencsés formájú bemutatása egyben). Elméleti okokból nagyon helyes elgondolás, hogy nem váltogatja és keveri az életrajz és a költői pálya ismertetését, s így a művek egyik fontos genetikai összetevője nem mosódik egybe a strukturális tényezőkkel, a más természetű esztétikai szférával. Jó adalék lenne az életrajzi ismertetés a Berzsenyi-líra romantikus vonásainak magyarázatához is, sajnos azonban a későbbi pályaképben ezt a lehetőséget nem használítja.

Merényi Oszkár írásait nem rendezi más, mint a versek kronológiája, ez azonban az életmű formája, és nem a tanulmányoké, melyek minden tekintetben rendhagyóak: szempontjuk, céljuk lapról lapra változik. Legnagyobb részben a szorosabb filológiai kérdéseket tárgyalják; az életrajz és az egyes versek kapcsolatát; néhány történelmi téma kortársi visszhangját és értékelését; gazdagon részletezik a világirodalmi és magyar hatások, illetve párhuzamok körét; a kortárs irodalmi- és ízlésirányokat. Az utókor véleményével – bőszes, de túlzottan általános-dicsérő idézetekben – éppúgy találkozunk, mint Merényi Oszkár méltatásával: a versek egyöntetű szépségének deklarálásával. Megtörténik, hogy a versről magáról jószerével semmit, de a megzenésítés kifejező erejéről vagy Martyn Ferenc megfelelő rajzának szépségeiről bőszesen hallunk. Merényi Oszkár hatalmas ismeretanyaga és tárgyi tudása a bősz zavarában nem találja a rendező elvet, és ez a népszerűsítő célt sem szolgálja.

A filológiai közlések tekintélyes mennyiségű részlettel bővültek az 1936-os jegyzetekhez képest. Közülük is alighanem a legfontosabb a *Berzsenyi Emlékkönyvben* (1976) is részletesen tárgyalt kérdéskör: a szerelmes versek életrajzi hátterének megvilágítása, a Dudi- és Emmi-ciklus verseinek pontos elhelyezése. (A tanulmánykötet lényegében az *Emlékkönyv* rövidebb, „szerzői” változata.)

Merényi Oszkár könyve szemléletében is különbözik Orosz László monográfiájától. Míg az fenntartja az elfogulatlan, tényszerű értékelés igényét, Merényi Oszkár írásait erősen jellemzi a csodálat és védelmezés elfogultsága. Értékelő mozzanatuk az egyhangú dicséretre szorítkozik: a versek közt nincs gyengébb mű, csak nagyszerű és még nagyszerűbb (ami a kortárs lírával összevetve is érvényesül, amint azt például a *Szerelmes*

*bánkódás*nak Csokonai *A tihanyi ekhójával* vont nagyvonalú párhuzamából látjuk). Hasonló szemléletet tükröz az a történetietlen ítékezés, mely a Kazinczyval való nézetkülönbségeiből tapintatosan, de következetesen Berzsenyit „hozza ki győztesként”. A probléma sosem úgy vetődik föl, mint két kor stílus- és ízléseszményének, két irodalomszemléletnek és egyéniségnek bonyolult párhuzama (melyben a maga történeti helyiértéke szerint mindkét félnek lehetett igazsága). A kérdés elvont és időtlen: kinek volt igaza? Természetesen sosem Kazinczynak (egyébként az ő csillaga leáldozóban: az új középiskolai tanterv törzsanyagában a neve sem szerepel). A Berzsenyi–Kazinczy-kérdésben terjedő sommás ítékezés, úgy vélem, nemcsak elvileg és a tények szerint elfogadhatatlan, nemcsak Kazinczyt törpíti kisszerű és tévedékeny elmévé, de a védelmezett Berzsenyi nevében is rossz ízű indulatokat kelt.

Felmerülhet a kérdés, hogy Berzsenyi megítélésének régi beidegzettségén túl mi tartja fenn a védelmező egyszerűsítés álláspontját. Feltehetőleg az ember és mű, illetve a versek máig megoldatlan, pusztán megállapított belső ellentmondásai, ambivalenciái, robbanás-kész feszültségei, melyekre a század első felének esszéistái már ráirányították a figyelmet. Minthogy a vulgáris egyszerűsítés az irodalomtörténeti értékeket (pozitívakat és negatívakat) az egyértelműségben keresi, a védelmező reakció az ellentétes egyértelműség nevében igyekszik megvédeni Berzsenyit – akár önmagától is. Holott nem bizonyos, hogy irodalomtörténeti helyét és értékét nem épp ellentmondásai és ambivalenciái jelölik-e ki hitelesen.

Mindkét könyv fölvet néhány egybehangzó – legfőljebb ellenkezően reflektált – problémát, melyek az egyértelműség és ellentmondásosság kérdéséhez kapcsolódnak. Először is a régtől ismert ellentétre gondolok, amit az ódaköltő közösségi elhivatottsága és az idillek „privatizálása” között szokás állítani. Orosz László a következtetések igénye nélkül elfogadja a két verscsoport időbeli elkülönítését, s a tényt, hogy a költő bizonyos időre elfordult – valóban elfordult? miért néhány évre? miért teljesen? – a közösségi kérdésektől. Merényi Oszkár nem értékelő ellentétet állít, hanem az életrajzban találja az egyetlen okot, melyből szükségszerűen adódik a versek jellege: az idill-korszakot az apai ház börtönéből szabadult, sömjéni gazda boldog függetlensége magyarázza. Elvi szempontból kifogásolható az életrajzi elemek és a művészi produkció ilyen közvetlen és kizárólagos azonosítása. Az is elgondolkasztató, hogy a bevett és elterjedt Berzsenyi-képbe miért nem akarnak beépülni azok a jó néhány tanulmányban (s az akadémiai irodalomtörténetben is) hangoztatott nézetek, melyek az idillekben nem a felhőtlen harmóniát, hanem a belső feszültségek és ellenerők leküzdésének kényszerét tartják árulkodó, fontos momentumnak. Bizonyos-e,

hogy a személyekhez szóló ódák túlzónak mondott lelkesültsége, s az idillek valószínűtlen tökélyű álmvilága ellentétes természetű?

Ehhez kapcsolódik a reformkori költészet előfutára (pl. *A magyar-rokhoz* I.) és az aulikus, „labancos” ódák írója (pl. *A tizennyolcadik század*) között állított ellentét, melyet Orosz László élesen és gazdag példákkal jellemez (bár ehhez képest meglehetősen toleranciával értékel); Merényi Oszkár épp az ellentét elmosását kísérli meg, a korhangulat befolyásával mentve az aulikus ódákat, hogy megtarthassa őket is egyenrangúnak. Holott kérdés, hogy a szembetűnő különbségeket nem azért kell-e, több más ok mellett, okvetlenül számba venni, hogy a személyekhez szóló ódákkal és az idillekkel való közös gyökerük s a nemzeti ódákkal egybecsengő szándékuk kitűnhessen? Nem a megvalósultság imperatív formáját öltő vágykép munkál-e ezekben is? – Mindez fölveti a kérdést, hogy nincs-e szükség a verseknek és összefüggéseiknek alaposabb elemzésére, művészi közlésük differenciáltabb feltárására, a szemantikai jelentés és közvetlen tartalom alapján való csoportosítás helyett? Kérdéses ugyanis, hogy közlésük végső soron azonos-e azzal, amit a szöveg közvetlen jelentésében tartalmaznak.

Rokon probléma merül föl a költői ars poeticával kapcsolatban. Például mindkét könyv egyenértékű hitvallásként értékeli a *Kishez* című verset (s rokonait), meg a körülbelül húsz évvel későbbi *A poeta* címűt, jórészt figyelmen kívül hagyva, hogy előbbi még egy erudíciós, deákos-klasszicista költőeszményt mutat, utóbbi pedig már a teremtő ihlet elragadottságában alkotó autonóm egyéniség vallomása. Az eszményekhez való viszony is alapvetően más a két versben: a korábbiiban a költői én felnőni kíván egy más tartalmú példaszerűséghez, mint amit a későbbiekben önmagából teremt. A korszakok és költői magatartások váltó határán álló költő esetében aligha szabad minden megnyilatkozást alanyi vallomásként, megélt hitelű tényként fogadni, amint a vers mögött gyanítható szándékot a lírai megvalósulással okvetlenül azonosnak tekinteni.

A tudatos szándék és a megvalósult műalkotás kapcsolatához csatlakozik Berzsenyi kései klasszicizálódásának kérdése. Az ismert tétel, melyet mindkét könyv szerzője elfogad, javarészt a kései elméleti írások kijelentéseire és a versek hellenikus motívumainak gyarapodására épül. Szükség lenne az elméleti művek (elsősorban a *Poétai harmonistika*) tüzetesebb elemzésére (a meglevő elemzések figyelembevételére), s a klasszicizmus-fogalom differenciáltabb alkalmazására. Nemkevésbé Berzsenyi romantikájának pontosabb körvonalazására, mert amíg ez nem történik meg, aligha érthető, hogy az utolsó versek miért ne jelentenek hatalmas előrelépést a romantika felé, a *Kishez* típusú konvencionális szemlélet felől.

Végezetül: egy fentiekhez illeszkedő probléma – a mitologizálás természete Berzsenyiné. Egyik szerző sem igen tesz mást, mint a mitológiai utalások rövid kéziszótárát adja, s megállapítja szépítő-idealizáló stílushatásukat a versekben. Ismert, hogy alapvető különbség van a barokkos-deákos konvencionális mitologizálás és a romantikus között. A kései Berzsenyi hellenikus „terminológiájának” megítélésében, de általában a romantika-klasszicizmus kérdésben lehetne bizonyító szerepe, ha a mitológiai utalások pontos természetét elemzően feltárnánk: mennyiben tekinthetők konvencionális rekvízitumnak, s mennyiben szimbólum-értékben használt, a versbe szerves képként beépülő, átértelmezett jelentésnek. Korántsem bizonyos, hogy Berzsenyi csak egyféle-képp használja a mitológiát.

Nem véletlenül emeltem ki a két könyv néhány közös problémáját. Amennyiben mindkettő láthatóan az eddig kikristályosodott nézetek közérthető összefoglalásával szolgál, épp egybecsengéseiben adhat hasznos útmutatót arra, hogy Berzsenyi-képünknek melyek azok a pontjai, ahol a némiképp kanonikussá vált megállapítások bizonytalansága vagy megoldatlansága egyre felismerhetőbb, s ahol szükség lenne mind a már megjelent szaktudományi kutatási eredmények ismételt számbavételére, mind pedig újabb elemzésekre. A szélesebb köztudatba átkerülő Berzsenyi-kép fázislemaradását a szaktudományi eredményekhez képest tovább lehetne és kellene csökkenteni, akár a teljes megoldottság kényelmes és biztonságos illúziójának feláldozásával.

*

TAKÁTS GYULA: *HÓDOLAT BERZSENYI SZELLEMÉNEK**

A Berzsenyi-hagyományt egész költői és közéleti pályája során szívós kitartással ápoló Takáts Gyula a nagy előd 200. születési évfordulójára külön füzetben bocsátotta közre a megyei kultusz és személyes költői hitvallásának találkozásából született Berzsenyi-műveit. Igen érdekes és értékes jelenség, hogy Takáts Gyula számára a nagynevű „földi” emlékezetének, hagyományának fenntartása egyáltalán nem kegyeleti, múzeumi feladat, inkább aktív ihletforrás és kutatásra ösztönző elkötelezettség. Nagyon tiszteletreméltó és üdvözlendő az a törekvése, hogy a hagyományt aktuálisan inspiráló értékke elevenítse. A 12 vers mellett (melyekből 9 viseli az 1976-os keletkezési évszámot) három tanulmányát is közli; érdeklődésünk ehelyt a füzet utóbbi darabjainak szól.

*Somogyi Almanach 24. szám (Kaposvár, 1976.)

Élesen aligha lehet elválasztani Takáts Gyulának Berzsenyiről versben és tanulmányban írott hommage-ait, utóbbiak is lírai hévtől tápláltak. Az *igazi poézis keresése* című esszé a Berzsenyi és Kazinczy közti levelezést tallózza végig, deklarálta a címben adott szempontból, tendenciája szerint inkább azért, hogy a „két magyar költőtípus, két költői irányzat” közül Berzsenyinek nyújtsa a pálmát és feltétlen igazolást, Kazinczy elmarasztaló szembeállításával. A két karakter és ízlés objektív konfrontálása ilyen értelmű egyoldalúságra vált. A két „költőtípus” kissé időtlenített általánosításában a Berzsenyi iránti hódolat kész az ő valóban értékes gondolatmorzsáit világbíró eszmékké növeszteni, szűkös ítéletét (pl. bécsi élményeiről) éles és reális szellemi fölényként értékelni, míg Kazinczyt az örök-kisszerű fölüliterátor pozíciójában egyre maliciózusabb jelzőkkel mutatni be. Hasonlóan mostoha sorsra jut Kölcsey is („Kazinczy barátja”), és ismét hallhatjuk azt a már többször cáfolni próbált, de láthatóan tetszetős felfogást, miszerint Berzsenyi elnémulását más nem okozhatta, mint Kölcsey kritikája, kit ezért az egész magyar irodalommal szemben terhel felelősség. Gyakran megcsik, különösen évfordulók légkörében, hogy a joggal ünnepeelt nagyjaink iránti hódolat egykori ellenfeleik, vitapartnereik rovására kívánja megemlíteni önmagát (a pár év előtti Janus-évforduló hommage-műveinek egy része Mátyás király sárbarántásával vélte biztosítani Janus nagyságát). Ez a fajta indulat egyoldalúsághoz vezet, és meggondolandó – ha „vigasz” is –, hogy egyszer mindenkinek eljön valamiféle évfordulója.

A második tanulmány (*Harmónia és Diotima*) a Berzsenyi és Hölderlin közötti párhuzamokkal foglalkozik, és Berzsenyi „hellenikáját” állítja (eszmei-költői értékében is) fontosabbnak, mint hagyományosan hangsúlyozott Horatius-követését. A törekvés kétségkívül új és nagyon pozitív, föltétlenül Berzsenyi hitelesebb megítélése felé mutat. Olyan irányt jelöl ki vele Takáts Gyula, amit irodalomtörténetünknek minden bizonnyal követnie kell. Összehasonlító módszerei azonban nemigen szerencsések, mert alig közölnek többet a két költő közötti rokonság hangulati impresszióinál. Párhuzamok helyett kettejük rövidre zárt azonosítása történik, s még ahol különbségeket óhajtana jelezni szándékában a tanulmány (a különbségek Berzsenyi lényegét érintik), ott is az egyezést sugallja a módszer. Akár azzal, hogy az egyikről tett megállapítást a másiktól vett idézettel igazolja (pl. a hölderlini lélekállapotot Berzsenyi „gyönyörű Larisszájának” idézéséből kellene megértenünk, Berzsenyi „hasznos szép” fogalmát egy Hüperion-idézetből látjuk levezetni). A tanulmány azt hagyja némileg homályban, ami önként vállalt tárgyának (a közös lélekállapot vagy magatartás, vagy eszmerendszer?) lényege: ezt a titokzatos valamit általában mutatónévmások jelölik, s az összehasonlítás jellegét az anaforikus mondat szerkezetek adják, ahol az

utaló névmásokat rendre idézetek követik valamelyik költőtől. A mutatónévmások tartalmát aztán az olvasói ihletnek kell újratерemtenie az idézetek – hangulatok és asszociációk – özönéből, természetesen nem fogalmilag és racionálisan, hanem az átérzettség intuitív szintjén. Az intuitív átéléshez a szerző előadásmódjának más eljárássai is hozzásegítik. Későbbi érvénnyel használ föl korábbi versrészletet (bárhonnan és bármely meggondolásból idéz, ha a kiemelt szavak hangulatilag megfelelnek mondandójának), szembetűnően átalakít – akár a versegész megszűntéig –, amikor egyetlen vers összetartozó gondolat- és élménysorát úgy bontja szét, hogy kiragadott versszakai gyökeresen más tartalmak, lélekállapotok illusztrálói (és az alkotói pálya más-más szakaszaihoz is köti őket) – amire legjobb példa a *Barátaimhoz (II.)* idézetgyűjteményváltozata a 33. oldalon. Nem ritka, hogy szavak, kifejezések felszíni egyezését vagy hasonlóságát messzemenő eszmei azonosságnak tekinti (a legfrappánsabb példa az első tanulmányból kínálkozik, ahol „a nép boldogságának eszközlése” egyenesen Petőfivel, a „Culturát kellene tehát kívánni” kijelentés pedig a mai „Olvasó nép”-mozgalommal kapcsolja össze Berzsenyit). A Hölderlinnel vont párhuzamban ilyen kifejtetlen kapcsolószó a „Szép”, melynek megjelenítését Diotima és Harmónia alakjában látja. A tanulmány második fele lényegében a *Poétai Harmonistika* és a *Hüperion* összehasonlítása. Takáts Gyula megállapítja ugyan, hogy Berzsenyi műve „minden esemény-keret nélkül mondja el – nem úgy, mint Hölderlin a Hüperionban – a Szépről Berzsenyi eszméit és a szép élet titkáról a reményeit”, ennek ellenére mintha nem tulajdonítana jelentőséget annak a ténynek, hogy Berzsenyi műve végül is esztétikai tanulmány, Hölderliné pedig műalkotás. Takáts Gyula élményazonosságában Berzsenyi Harmóniája éppolyan regényalakként mozog, mint Diotima, s bennük a szépség konkrét természetete egy megfoghatatlan pozitívumban, egyetemes jót-akarásban olvad össze.

A harmadik tanulmány tárgya konkrét. Egy ismeretlen, 1832-ben névtelenül megjelent ódát közöl Takáts Gyula, melyre a kaposvári múzeum könyvtárában talált rá. A meglehetősen gyenge verset Berzsenyi művének véli, s ezzel kapcsolatban sorolja elő érveit. A keletkezés körülményeit vizsgálva a vitathatóan felállított premisszát nem sikerül egyértelműen igazolnia; szövegvizsgálata vázlatos, jórésztben ismét a beleélés bizonyosságával szolgál. Bizonyítása lehetséges ellenérveket alig vesz számba. Egyszerűsítő levezetéséből nem az derül ki, hogy a verset nem írhatta más, csak Berzsenyi, hanem az, hogy a verset írhatta Berzsenyi. Bár ez utóbbi valószínűség is bizonytalan. A tanulmány utolsó bekezdésében Takáts Gyula a filológiai vizsgáldást lezártnak tekinti, s a kallódó kézirat felbukkanását várja. Ezt a tanulmányt

1971-ben a Kortársban már megjelentette. Véleménye válaszra kötelezi irodalomtudományunkat, akár cáfolni kénytelen, akár állítását megerősíti.

Takáts Gyula tanulmányaiból maradandó szemléleti értéknek véljük és reméljük a Berzsenyi hellenikáját értékelő mozzanatot, és azt a szívós törekvést, ami a Berzsenyi-filológiát ihletni, ösztönözni tudja.

BÉCSY ÁGNES

JULOW VIKTOR: *CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY*
(Nagy Magyar Írók. Gondolat, 1975.)

A kitűnő sorozat, amelynek keretében ez a rövid, mindössze 220 lapnyi kötet megjelent, célkitűzését tekintve népszerűsítő jellegű. Egy ilyen kötetől nem feltétlenül kell többet várnunk annál, mint ahogy jó ökonómiával és közérthető stílusban foglalja össze az irodalomtudomány eredményeit. Julow kellemes, sőt szépen gördülő stílusban megírt könyve, bár a szó legjobb értelmében vett népszerűsítés igényeinek is eleget tesz, sokkal többet ad ennél. Kötetében ugyanis jórészt saját kutatásait foglalta össze, mégpedig úgy, hogy a korábban megjelent tanulmányaiban elmondottakat számos új és figyelemre méltó megfigyeléssel dúsította meg. Fejtegetéseiből így végül egy markáns Csokonai-portré bontakozik ki.

Első fejezetében a korabeli Debrecenről kapunk a cívisváros korábbi múltjára is visszatekintő szép esszét. Szerzője nem utolsósorban annak a bizonyítására szánta, hogy „tarthatatlan az a túlzottan sötét kép”, amelyet kultúrhistoriánk Kazinczy és Kölcsey véleménye alapján a régi Debrecen művelődéséről adott. A kétségtelenül indokolt perújításra még akkor is komoly érdeklődéssel és okulással érdemes felfigyelnünk, ha ez, érzésünk szerint, az egyébként jól meglátott negatívumok némi meghalványításával történt. Leginkább mégis azt kell hangsúlyoznunk, hogy Julow Viktor, aki ma a régi Debrecen s véle a kollégium kultúrájának alighanem a legalaposabb ismerője, sok olyat látott meg az ifjú poétának és környezetének világából, amire a *genius loci* bonyolult árnyalataiban kevésbé jártas kutató aligha figyelt volna fel. A zsenék bemutatása során éppúgy újat tud mondani, mint a szabad szájúan pikáns *A pendelbergai vár formája és megvételéről*, a *Békaegerharcról*, az *Istenek osztozásáról* és természetesen a *Konstancinápolyról* vagy *Az estvéről*. Finom elemzései nemcsak a művek társadalmi-politikai összefüggéseire térnek ki (ezek során néhány korábbi véleménykorrigálásra

is sort kerít). A Debrecenben írott versek stílusának és verselésének már ekkor bonyolult világról szintén sok olyat mond, amit mástól még nem hallottunk.

Kutatásai egyik újdonság erejével ható eredményének Csokonai manierista vonásainak megmutatását tekinthetjük. E vonások jelenléte előtt senki sem figyelt fel, s ez érthető is, hiszen a manierizmusnak sok rokonvonása van a rokokóval, sőt olyan felfogásokat is ismertünk, amelyek szerint a rokokó megszületésébe a manierizmus is belejátszott. Félő azonban, hogy Csokonai manierizmusának felismerése, Julow Viktor elemzéseinek mértéktartó módja ellenére, olyan érzést kelthet az olvasóban, hogy az ifjú debreceni poéta egy, akkortájt már a barokknál is avultabb irodalmi hagyomány konzervatív örököse volt, holott az olasz manieristák iránti érdeklődés épp az ennek az ellenkezőjét, azaz ízlésének frissességét, modernségét bizonyítja. A 18. század számos írója, közöttük egy Rousseau, egy Diderot vagy egy Goethe ugyanis a klasszicizmus racionalizmusánál létszerűbb, sőt szenvedélyesebb világot látott a korábbi évszázadok olasz költészetében és zenéjében. Nyilvánvaló, hogy Csokonai érdeklődése szintén ebben a divatban gyökerezik, amelytől egyébként nemcsak a manierista technika egyes elemeinek szuverén módon való alkalmazására kapott bátorítást, úgy látszik, verselésének dallamossá válása sem független az olasz költők tanulmányozásától.

Azról is sok érdekes megfigyelést kapunk, hogy a manierista nyomok mellett már Debrecenben kialakulóban volt Csokonai stílusának az a sajátossága, amelyet Julow stíluszintézisnek nevez. Ez a stíluszintézis a szerinte manierizmus barokk, a rokokó, a felvilágosult klasszicizmus s a korai romantika és a népiesség elemeiből állt össze. Már ez a felsorolás megmutatja, hogy gazdag apparátussal nyúl a kérdéshez. Eredményei komoly hozzájárulást jelentenek Csokonai jobb megismeréséhez, emellett a magyar irodalomtörténetírás 18. századdal foglalkozó hazai specialistái által csaknem közmegegyezésszerűen használt stílustörténeti kategóriák további finomításához is. Csokonai stílustörténeti helyéről legalábbis a nálunk általában elfogadott kategóriákon belül aligha lehet majd lényegesen újat mondani. Ezt más szavakkal úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mindaz, amit Julow Csokonai stíluszintéziséről mond, egyben a Csokonai stílusára vonatkozó eddigi ismeretek jó részének és meglehetősen nagy mértékben épp az ő idevonatkozó kutatásainak szintézise is.

Az így kapott eredmények értékes voltát még akkor is hangsúlyoznunk lehet és még akkor is a Csokonai-kutatások jelentős állomásának kell tekintenünk, ha tudjuk azt, hogy ezek másfajta kiindulással és

másfajta terminusokkal is megközelíthetők lennének. Jómagam például sokkal kevésbé tartom rokokó költőnek Csokonait, mint Julow Viktor s véle együtt irodalom-történetírásunk több más képviselője, sőt arról is egyre jobban meg vagyok győződve, Csokonainak a hagyományos elemeket szuverén módon hasznosító és meghaladó „stílusszintézise” a felvilágosodás autonóm stílusának, a csak mostanában felismert styles des Lumières-nek egyik különleges, magyar színekkel és ízekkel változtatást képviseli. Ezen belül mindaz jól elfér, amit eddig nálunk felvilágosult klasszicizmusnak, szentimentalizmusnak, vagy akár rousseau-izmusnak neveztek. Csokonai stílusáról még mindig nem mondtunk el mindent, ami elmondható, de bárhonnan közelítjük meg, ez most már aligha történhet Julow eredményeinek felhasználása nélkül. Ugyanezt a kollégiumi évek Csokonaijáról rajzolt kép egészéről is elmondhatjuk.

Mindössze azt hiányoljuk, hogy a sokfélélt felülelő fejtegetések során csak egy túlságosan rövid utalás történik azokra a jelentős inspirációkra, amelyeket az ifjú Csokonai attól a Kazinczytól kapott, aki valamikor 1773 nyarán saját munkáit, közöttük nyilván Gessner idilljeit, a *Bács-megyei leveleit*, továbbá E. Ch. Kleist és Bürger verseit küldte el neki, arra kérve, hogy „ezeknek példajok szerint ne névnapki köszöntőket, ne török marsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, szeretmet, barátságot, bort, a természet szépségeit”. Ezeknek az inspirációknak legalábbis szerepük van Csokonai szerelmi lírájának épp ez időtől kezdve megfigyelhető gazdagodásában. Barátságuk ekkor még teljesen zavartalan volt s vitathatatlanul nagy szerepet játszott a debreceni inspirációkban gyökerező lehetőségeket lassanként kimerítő Csokonai továbbfejlődésében. Még az sem teljesen valószínűtlen, hogy *Az estve* teljes szövegének Rousseau-ra vezethető tételeit a *Társadalmi Szerződés* néhány könyvét épp ekkortájt fordító Kazinczy közvetítésével ismerte meg.

De nemcsak a Kazinczytól kapott inspirációk bagatellizálásában fedezhetünk fel egy kevés debreceni lokálpatriotizmusfélélt. Ez, úgy látszik, akarva, nem akarva, az egész kötet kompozícióját is befolyásolta. A debreceni éveket bemutató fejezet után ugyanis az addigi részletező előadását Julow vázlatosabbal váltotta fel. És még e vázlatos második rész egyötödét is Csokonai alkalmi verseinek taglalása foglalja el. Némi-képp mintha annak a bizonyítására is, hogy Csokonai mihelyt kiszakadt debreceni polgári környezetéből, „bár átmeneti és részleges, de hajmeresztő világnézeti színeváltozás” következett be nála. Irodalomtörténetírásunk nem kis mértékben épp Csokonai róluk mondott szavaira támaszkodva vonakodik attól, hogy ezeket a verseket az életmű teljes értékű alkotásai közé sorolja. Egyébként már eddig is sok fejtörést

okoztak méltatóinak, hiszen az a felvilágosult költő, aki addig élesen elítélt mindenféle háborút, egyideig nemcsak a feudális nemesség ekkor már idejét múlta heroikus illúzióban gyökerező barokkos frazeológiával uszított bennük a franciák ellen, még a bécsi kormány propagandagépezetének tételeit is szorgalmasan felmondja.

Nem kétséges, hogy Csokonai 1795 után válságba került. Ez azonban a felvilágosodás világában még mindig jól élférő, nem is teljesen pesszimista, hiszen a jövőre apelláló rousseau-i magányosságkeresés irányába sodorta. És amikor őszintén beszélt a különben sem egyértelműen retrográd, hanem egyes rétegeiben már felvilágosult eszmékkel átitatott dunántúli nemesi világ irányában sem tett olyan kompromisszumokat, amelyeket „hajmeresztő világnézeti színéváltozásnak” minősíthetnénk. Amikor őszintén beszélt, mondom, mert a háborúra uszító verseit magam sem merném a mindenestül ihletett művek közé sorolni. A jakobinus diktatúra vérengzéseinek elítélése ugyan még nem lett volna ellentétes Csokonai felvilágosult humanizmusával, sőt logikusan következett belőle, a felvilágosodás bőséges ellenségei Ferenc császár, Sándor cár vagy éppenséggel a török szultán által vívott háborúért való őszinte lelkesedés azonban még alkalmi versekkel csaknem párhuzamosan írt költeményeiből kiolvasható felvilágosult világgéppel sem egyeztethető össze. Julow Viktor viszont nem utolsósorban azzal próbálja megmagyarázni a háborúra buzdító versek őszinteségét, hogy Csokonai csak művészi szempontból tagadta meg őket, a bennük foglalt politikai tételek megtagadásáról viszont egy szót sem olvashatunk nála. Ez valóban igaz, de az akkori viszonyok között erre semmiképp sem vállalkozhatott. Az alkalmatossági versekről azonban ő maga nyilatkozott úgy, hogy hiányzik belőlük az a véna, amely olyan, mint a szerelem lángja a tüzes emberekben. A véna ebben az összefüggésben kétségtelenül a 18. század végének új, a klasszicizmustól már elszakadt esztétikájában a személyes őszinteség fogalmát is magában hordozó ihletet jelentette, hiányának konstatálása tehát épp alkalmi költészet őszinteségének kétségbevonását, illetve azok korlátozott, csak egy-egy részletre szorító őszinteségének konstatálását jelenti. Épp ezért aligha lehet Csokonai egyébként sohasem következetesen végiggondolt filozófiai vagy épp politikai rendszerbe foglalható világnézetére következtetni belőlük.

Művészi értékük elbírálásánál sem kell elnézőbbnek lennünk irántuk, mint költőjük volt. Julow Viktornak egyébként jórészt csak a sikerültebb részeket idéző elemzése sem győznek meg eléggé bennünket arról, hogy e versek művészi megformálása ne hagyta sok kívánnivalót maga után. Szép részletek valóban vannak bennük, de hát ezeket a verseket is a bravúrosan verselő Csokonai írta. Még gyakoribbak azon-

ban a fáradt közhelyek, néha még rímelésük is feltűnően gyenge, megfogalmazásukon (maga Csokonai sem titkolja), gyakran látszik a sietség, műfajukat tekintve szintén egy elavulóban levő irodalmisághoz, nevezetesen a deákos alkalmi költészet barokkos pátoszához vagy az ekkor már szintén egy elkésett barokk hagyományt képviselő kantaték sablonjaihoz kapcsolódik bennük. Deákos formájú versei mégis mintha sikerültebbek lennének a többinél: egy-egy szép sorukat olvasva, lehetetlen nem arra gondolnunk, hogy a nemrég még egy *Árpádiász* tervével foglalkozó költő igazabb ihletéből is maradt bennük valami. A mantuai győzelemre készült vagy talán inkább egy-két éjszaka sebtiben összecsapott *Az igazság diadalma* c. hosszú versezet már sokkal gyöngébb ezeknél, s bár Julow Viktor azt írja róla, hogy „1795 és 1804 között . . . nem alkotott ennél (bár riasztó) politikai mondanivalóban és költőiségben igényesebb, hatalmasabb lélegzetvételű költeményt”, a magam részéről néhány kétségtelenül bravúros passzusa ellenére sem tudok mást látni benne, mint a megkívánt közhelyek már-már egy komédiázó stílusparódia határán álló versekbe szedését.

Csokonai azonban nemcsak Debrecentől elszakadva, hanem már korábban, ott a cívis városban is írt néhány olyan alkalmi verset, amelynek őszinteségében nem kevés joggal kételkedhetünk. Van úgy, hogy éppenséggel feudális nagyurat, gróftól köszönt, többségük pedig annak a hagyományos vallásos világgépnek a frazeológiájával búcsúztat halottakat, amelyet igazán magáénak vallott verseiben legalábbis nagyfokú szkepszissel nézett. Az alkalmi költő és az igazi poéta kettőssége tehát már Debrecenben elkezdődött nála.

Valójában a költői mesterség etikájának kétfajta értelmezéséről van szó. Az egyik, a hagyományos költő arca, amely a költőt csak valamilyen jobb fajta iparosnak tekinti és még megengedhetőnek tartja a megrendelő akár belső meggyőződés nélkül való kiszolgáltatását is. A másik az író és a mű teljes, azonosságát hirdető új felfogás, amely épp a felvilágosodás méhéban kezd megszületni és amelyet a romantika népszerűsít majd. Csokonai versírógyakorlata a régi és az új között helyezkedik el. Reprezentatívnak szánt alkotásaiban, közöttük különösen a *Lillában* és az *Ódákban* vitathatatlanul az új típusú domborodik ki, nyomorúságos életkörülményeiről és azok visszahúzó erejéről árulkodó alkalmatossági verseit pedig maga sem becsülte többre falusi papok, rektorok, legációban járó diákok, ha nem épp a talán keserű öniróniával is megalkotott Csikorgóhoz hasonló vásári poéták verselményeinél. És amögött is nagyfokú tudatosságot fedezhetünk fel, hogy az alkalmak kényszerétől írt verseit, természetük szerint különböző mértékben ugyan, de könnyen nyomon követhető következetességgel a valóban

őszinte írásainál konzervatívabb, a közönség színvonalához és elvárásaihoz alkalmazkodó stíluseszménynek hódolva „csinálta meg”, sőt arra is ügyelt, hogy ezeket külön kötetben különítse el a többitől. Továbbra is maradjanak tehát az életmű perifériáján, ott, ahová a legilletékesebb, azaz maga Csokonai helyezte el őket, aki nem annyira a jórészt már a felvilágosodás szenzualista-materialista filozófiájában gyökerező szerelmi lírájában, hanem leginkább ezekben a nemesi udvarházak és módos polgárok felé kacsingató versekben került a legközelebb az ihletett költő fogalmát még nem ismerő s a költészetet a társasélet egyik díszítő elemének tekintő rokokó világához, mégpedig annak egy provinciális, a széteső barokk egyes elemeit is hordozó magyar változatához. Mégis hiba lenne (legalábbis ha a historikus szemével nézzük a kérdést) költészetének e kettős morálja miatt valamilyen szigorú erkölcsi vádat kovácsolnunk ellene. Végső soron ez, az egész élete tragikumát hordozó kettősség is a kor magyar nyomorúságáról beszél nekünk. De ha nem is tudjuk követni Julow Viktort abban, amit a francia háborúra írt versek „szenvedélyes látomásainak sodró energiájá”-ról, „pazar szemléletesség”-ről, „bravúros hangszimbolikájá”-ról, sőt „magas poétai igényé”-ről és „költői szépségé”-ről mondott, el kell ismernünk, hogy a nagy elmeéllel végigvitt fejtegetésein érdemes egy kissé elgondolkoznunk. Végső soron sok igazság van azoknak a pszichológiai mozzanatoknak beható elemzésében, amelyek Csokonait, ha nem is világnézetének radikális megváltozásához, de egyáltalán a szóban levő versek megírásához vezették. És arról is sikerült meggyőznie, hogy ezeket a verseket sem lehet olyan „közönséges fűzfaklapanciáknak” bélyegeznünk, mint korábban tették. Valóban sok szép részletük van, s ha máshol nem, helyenként még ihlettek is.

Az alkalmi versek kétségtelenül bonyolult s bizonyára még további vitákat kiváltó problémakörének megbolygatása után az előttünk levő kötet szerzőjéhez hasonlóan most már mi is kénytelenek vagyunk rövidebbre fogni mondanivalónkat. Ezt annál inkább megtehetjük, mivel a mindvégig érdekes pályakép további fejezeteivel kapcsolatban alig akad olyan kritikai megjegyzésünk, amelyre a már elmondottak után érdemes lenne sok szót vesztegetnünk. Persze, szívesen láttunk volna többet mindabból, ami kétségtelenül ott rejtőzik Julow Viktor valóban nem szegényes tarsolyában. Főképp a Lilla-versekről, különösen pedig gyűjteményüknek remek ciklusteremtő művészetéről hallottakat keveselljük. Ez utóbbi során Csokonai ugyanis valójában egy új művet, egy sajátos, az egyes darabok tartalmi és formai világán messze túlmutató lírai románt alkotott meg. Épp ezért nem ártana, ha a készülő kritikai kiadás, amelynek nehez és áldozatkész munkájában Julow Viktor, úgy

tudom, oroszlánrészt vállalt, néhány hasonló természetű mű külföldi kiadásának példájára, szerves és megbonthatatlan egységnek tekintené a Lilla-dalok kompozícióját, vagyis nem szabdalná szét a versek különben sem mindig rekonstruálható időrendje szerint.

Bármennyire sajnáljuk azonban, hogy az egyébként is szükre szabott kötetben a nagy versek elemzésére csak kevés hely maradt, de azt, ami a leglényegesebb bennük, Julownak mégis sikerült elmondania. Így finom tollal megírt elemzésekkel bizonyítja azt a tételt, hogy Csokonai műveinek „igen nagy többségében 1795 után is a felvilágosodott humanizmus és hazafiságé, a tiszta értelem erejébe és a haladásba vetett hité a vezérszólam, hogy élete végén a *Halotti versekben* (*A lélek halhatatlansága*) újra nagy erővel összegezze aufklärista eszméit”.

A verselemzések kissé sommás voltáért végül a *Dorottya* világának sokoldalú bemutatása kárpótol bennünket. Azt, hogy megszületésében, francia közvetítéssel bár, Pope *A Hajfürtrablásának* szerepe volt, már régebben emlegették ugyan, a *Dorottya* újabb méltatói (magamat sem hagyva ki közülük) mégis megfélemedeztek erről a kétségtelen összefüggésről. Csokonai és az angol irodalom kapcsolatai egyébként épp Julow Viktor kutatásai jóvoltából sokkal jelentékenyebbnek látszanak, amint ezt korábban gondoltuk.

A kis kötetet, amelyet rövidre szabott terjedelme ellenére is az öröndetesen gyarapodó Csokonai-irodalom jelentős eseménye gyanánt üdvözlünk, a fontosabb életrajzi adatok összefoglalása és egy jó szemmel összeválogatott bibliográfia zárja le.

BARÓTI DEZSŐ

PETŐFI TÜZE

Történelmi hőseinek, irodalmi nagyjaink életműve köré minden nemzet felépíti az interpretációs-bázisait. Nincs a világirodalomnak egyetlen olyan klasszikusa, akit ne vennének körül teória-tornyok és explikációs falrendszerek. Egyes életművek már alig látszanak ki a kommentátor-rétegek bástyái mögül, olykor csak a varázsgyűrű hiányzik, hogy teljesen elfedje a művet, mint Freiát, az örök ifjúság istennőjét a Niebelungok gyűrűje.

Minden új tanulmánykötet – amely az életmű újraértelmezését is céljának tekinti – szükségszerűen felveti e gondolatokat. Ezért, megjelenése után még fél évtizeddel is, csak ebből az aspektusból vizsgálhatjuk

a legnépszerűbb klasszikusunk „születésének 150. évfordulójára” kiadott, Tamás Anna–Wéber Antal által szerkesztett kötetet is (Tanulmányok Petőfi Sándorról Budapest, 1972. Kossuth–Zrínyi K. 578 l.), mely több egyetemi és tudományos intézet neves szerzőgárdájának közös eredménye, „alkalmi” gyűjteménye.

Évfordulós-kötet tehát, de korántsem az ünnepi méltatás formális szándéka hívta életre. Szerkesztői ugyanis nem általában közelítenek a Petőfi-életmű felé; elsősorban azokat a tanulmányokat válogatták össze, amelyek azt a „szerepet” elemzik, amit Petőfi költői oeuvre-je játszott, illetve töltött be népünk szellemi életében és „forradalmi gondolkodásában”.

Az ilyen szemléletű gyűjtemény nemcsak újabb rétegeket rakhat a kommentátor-irodalom korábbi, kivételesen jelentősnek, tartósnak érzett alpműveire: a Ferenczy–Horváth–Ady–Ilyés tanulmányokra, de ugyanakkor el is bonthat tévesen épített pilléreket, torz vagy elavult irodalmi ítéleteket. Teheti, hiszen szerkesztői álláspontja szerint a „hatalmas terjedelművé” növekedett Petőfi-irodalom – bármilyen fontos alapkutatói és szintetizált eredményeket ért is el – a „minden titkokat” eddig nem tudta megfejteni. Ez a meggyőződés képezi az új tanulmánykötet kiadásának jogalapját, ám ugyanez az alapelv biztosítja a további kutatók mindenkori jogát arra, hogy – többek között – a Petőfi-örökséget is „kimeríthetetlen” forrásnak, teljességében feltáratlan anyagnak tartva, újabb és újabb szempontú vizsgálódásokat kezdjenek a – jóllehet illúzióznak tekinthető – „teljes birtokbavétel” érdekében.

De nemcsak a titkok megfejtésének vágya vezeti a szerzői gárda tollát: jogosnak és szükségesnek érzik – éppen az örökség ápolásának okán – a klasszikus költői életmű jelentésének és jelentőségének „újraértelmezését”, mégpedig az adott „legkorszerűbb tudományosság” szintjén. úgy, hogy a „változatlan igazságok . . . beilleszkedjenek” mai kultúránkba. Ezt a szándékot viszont annak a történeti ténynek a megállapítása igazolja, miszerint Petőfi örökségének teljes befogadására igazán csak a mi korunk vált „alkalmassá”. Az a kor, amely ez örökség feldolgozása érdekében már eddig is sokkal többet tett, mint az elődkorszakok, s amelynek vonatkozó teljesítménye összességében már is „meghaladta” a korábbi tanulmányírói produkciókat. A szerkesztők kiegészítő, de nem titkolt célja éppen a mai kutatások „sokoldalúságának” és az eddig elért eredményeknek a bemutatása. Ha a kötet olvasója csak a tartalomjegyzéket nézi át, már nem lehetnek kétségei e célnak maradéktalan megvalósulását illetően. Aki eddig csak Petőfi költészetének „spontán varázsától” megragadva olvasta verseit, most meggyőződhet arról, hogy e versek háttérében valóságos történelmi adattár, világ-

irodalmi tendenciák tényleges és kimeríthetetlen korrespondenciái, vagyis bámulatra méltó művelődéstörténeti anyag halmozódott fel. S egy-egy újonnan feltárt terület, mint a hólabda, újabb és újabb kiegészítéseket, adalékokat sodorva magával, új általánosításokhoz és új konzekvenciákhoz vezet. Aki tehát „új vonásokkal” kívánja gazdagítani a Petőfi-irodalmat, s egyben „pontosabb és igazabb” Petőfi-képet akar kialakítani, az joggal számíthat arra, hogy egy ilyen szándékú kötet a tudományos újraértelmezésen túl az életmű népszerűsítését és a hagyományörzés eszközeinek bölcs felfrissítését is elősegíti.

S bár a szerkesztők nemes egyszerűséggel csak két típusba sorolják a kötet 22 tanulmányát, nevezetesen az általánosabb érdekű kérdéseket fejtegető írások és a műelemzések körébe; az alaposabb szemlélő – főleg az első, az általános témakörön belül – számos jól elkülöníthető, írói felfogásában és módszerben egyaránt különböző tanulmánytípust fedezhet fel. Ezek közül a legjobbak az ún. szembesítő-összehasonlító jellegű, nem „csak” történeti, de a jelenre is érvényes megállapításokat hordozó, probléma-felvető írások, mint Nacsády József, Sötér István és Pándi Pál tanulmányai. Sajátos helyet foglalnak el a kötetben az irodalomtörténet helyett történelem-irodalmat, vagy jobb esetben művelődéstörténetet produkáló írások. (Kerényi Ferenc, Kulin Ferenc, Urbán Aladár.) Újabb csoportot alkotnak a leíró-explikatív jellegű, olykor a népszerűsítő irodalomhoz igen közel álló ún. értelmező-minősítő eseménykrónikák, mint Spira György, Urbán Aladár, Mádl Antal és József Farkas tanulmányai. Az irodalom-történetírás hagyományos vonalát Kiss József és Martinkó András írásai képviselik. S végül – még mindig a műelemzéseken kívül – a kötet ötödik esszé-típusát a kifejezetten informatív jellegű tanulmányok (Jordáky Lajos, D. Zöldhelyi Zsuzsa–Radó György) alkotják, sajnos, igen sok hiányérzetet hagyva a tájékozódáshoz kedvre hangolt olvasóban.

A kötet néhány tanulmánya ellenáll a besorolásnak, ezek – a szerkesztői szándéknak megfelelően – igazolják és erősítik a „sokoldalú” megközelítés tényét. Ilyen pl. Wéber Antal, Szigethy Gábor és Szalai Anna cikke. Több tanulmány párhuzamos témakörben remek dialógusként felelget egymásnak, módosítva vagy kiegészítve egymás álláspontját. Ilyen egészséges összjátéknak lehetünk tanúi Lukácsy Sándor írásainak olvasásakor. A műelemzések csokra: Kovács Magda, Mezei Márta és Németh G. Béla tanulmányok nemcsak tematikailag szerves és színvonalas részei a kötetnek, de a többségben levő historikus fejezetek között ők biztosítják a kívánatos esztétikai egyensúlyt.

A gyűjtemény központi problémájaként a szerkesztők az irodalmi népiesség nemzetközi szinten felvetett témáját jelölik, ám e kérdéssel –

szintetizáló igénnyel – mindössze egyetlen tanulmány (Nacsády) foglalkozik. Ez a cikk a közép- és kelet-európai népies irányzatok kialakulásának okát egyértelműen a társadalmi átalakulás szükségességében látja, ezért joggal állapíthatja meg, hogy a „... népies irodalmi törekvések programjai... nemzeti programokká” alakultak át ezekben az országokban. A tanulmány első része igen értékes szintézis még akkor is, ha számos megállapítása bizonyítatlan maradt, és ha a hivatkozások közül többször éppen a magyar példaanyag hiányzik. Ezt az anyagot elkülönítve, sajátos magyar irodalomtörténeti tanulmányként, mint a korabeli és utód – Erdélyitől Sótérig terjedő – népköltészeti elméleteknek összegezését olvashatjuk. Csak a befejező részben tér vissza újra a szerző az eddig egymás mellett, illetve után tárgyalt, tehát párhuzamosan futtatott elemzések általánosító egyesítéséhez, kiemelve, hogy a magyar népies program éppen az „aktuális forradalmi funkciója” és „Petőfi és Arany zsenialitása révén” volt képes „túlemelkedni” a kelet-európai rokonirányzatokon.

A Petőfi-kép tudományos újraértelmezésének gondolata csaknem minden tanulmányban tetten érhető. Általában és többségében ún. alapkutatási szinten, korabeli dokumentumrészletek szövegére támaszkodva. Így kapunk hiteles képet pl. – a Nemzeti Kör jegyzőkönyvei, az igazgató-választmányi ülésai, Jókai visszaemlékezései, a korabeli kiadói elszámolások, az eredeti és a nyomdába adott kéziratok összehasonlításai, az előfizetési ívek szövege és az első kritikai megjegyzések alapján – Petőfi indulásáról, amikoris először szólalt meg irodalmunkban „valami forradalmian új hang” (Kiss József). Nem kevésbé értékes – ugyanebben a témában – Vörösmarty szerepének részletes tisztázása, s annak a „tökéletes váltásnak” a bemutatása, amely a maga nemében páratlan jelenségnek, Martinkó szavaival „világirodalmi ritkaság”-nak tekinthető.

A történelmi események alakulásának okait, mozgatórugóit is számos tanulmány keresi a korabeli dokumentumok megszólaltatása és értelmezése útján. Így derül fény az 1846-os írói sztrájk okaira, a Tízek Társasága megalakulásának és felbomlásának motívumaira. Tanulságos adatokat olvashatunk a korabeli sajtó- és folyóirathelyzetről, az írói és politikai csoportosulásokról, a szerzői honoráriumok díjtételeiről, a kiadók „packázásairól”, így szinte egész művelődéstörténeti tablót kap az olvasó pl. Kerényi Ferenc cikkéből.

Ugyanaz a pontosságra, történelmi hitelességre, szakszerűsége való törekvés jellemzi Tamás Anna és Kulin Ferenc írásait is. Ám a mindenáron való bizonyítási szándék: a történelmi és irodalmi dokumentumok maximális érvényesítése, vagyis a bizonyító műveknek kissé a „bibliog-

raphie raisonnée"-re emlékeztető felsorakoztatása és részletező idézése e cikkek terjedelmét olykor indokolatlanul felduzzasztja, s ezzel a tanulmányok gondolati ívét elnehezíti. Ezekkel a szövegekkel ugyanis olykor szükségtelen mértékben bástyázódik körül az egyébként igen tömören megfogalmazható kutatási végeredmény. Ez a kutatói, illetve tanulmányírói módszer egyfajta túlbizonyítotttságot eredményez, s az adatgyűjtési cédulák minősítésének, szelektálásának bizonyos hiányosságaira utal. Különösen az olyan kötetben okozhat ez szemléleti problémákat, ahol a szerkesztők bevallottan – s egyes szerzők külön is – az olvasóknak és nem a kutatóknak szánták írásaikat.

A Petőfi indulásának és történelmi ismereteinek témaköre mellett a 48-as eseményeknek újbóli regisztrálása, Petőfi tényleges politikai-forradalmi tetteinek elemzése, illetve leírása is jelentős helyet kap a kötetben. Spira György cikke pl. a fegyelmezett taktikus, a „józan” forradalmár költőt állítja elénk, aki nem vezető, de kezdeményező, aki tudja, mikor kell „kihúzni”, illetve „hüvelybe dugni” kardját, mindig helyesen érzékelve az adott erőviszonyokat. Urbán Aladár tanulmánya pedig Petőfi „eseménytörténeti” útját kíséri végig a honvédtiszti kényszerhelyzetig. Ezek a cikkek az előzőkkel ellentétes írói módszerrel mutatnak példát: népszerűsítő stílusban olykor túlmagyarázzák az eseményeket.

A bizonyítási alapanyaggal, illetve ismétlő magyarázatokkal terhelt cikkek szerkezeti zavarainak elkerülésére Wéber Antal tanulmánya szolgáltat jó példát. Az ugyancsak irodalomtörténeti problémakörből induló gondolatsort ugyanis – amely Petőfi költői fejlődését a népdaloktól a plebejus demokrácia vállalásáig vizsgálja – a szerző „csak” a szükséges, tehát az optimális idézetanyag alapján, erőteljesen összefogott szerkezetben, a téma lényegének kifejtésére koncentráló gondolati és stílusfegyelemmel vezeti végig. Így a tanulmány – a költő „önismereti” műveinek elemzése során – a Petőfi-képnek azokat a vonásait tudja megrajzolni, amelyek az összképből a népdal esztétikumához „költőileg”, a nép önszemléletéhez pedig „politikailag” is azonosuló költőforradalmár portréját emelik ki.

Petőfi világnézetének főbb vonásaival, ihlető olvasmányaival és forradalmár példaképeivel több tanulmány is foglalkozik. Fontos téma ez, a teljes Petőfi-kép egyik nélkülözhetetlen komponense. A téma iránt elkötelezett szerzők jelen cikkeikben nem kevesebbet tudtak bizonyítani, mint azt, hogy Petőfi nem spontán forradalmárként élt, hanem „... széles olvasottságra alapozott politikai világnézete volt” (Lukácsy), sőt, hogy tudatossága a „hivatásos forradalmárok ... korai előképét” testesítette meg (Fekete S.).

Nem hiányzik a kötetből Petőfi új vonásainak, egy-egy eddig kevésbé ismert vagy félreismert értékének bemutatása sem. Szigethy Gábor tanulmánya a „megkövesedett legendák” felrobbantásában Adyt követi. A drámaíró Petőfi tényleges és feltételezett gondolati fejlődésének bemutatásával kívánja azt a „hamis ítéletet” és „iskolamesteri tévedést” cáfolni, hogy Petőfi rossz drámaíró volt. Szakítva az eddigi irodalomtörténeti szemlélettel, nem a *Tigris és hiéndból* indít, azt csak ígéretes kezdetnek tartja, hanem Petőfi drámaírói „fejlődésvonalát” vizsgálja, azt a „tragikus ívet” követi végig, amely a *Zöld Marcitól* a befejezetlen drámatörredékig vezet. Elemzése arra a következtetésre jut, hogy Segesváron – a költőóriással együtt – meghalt egy „születő drámaíró” is.

Petőfi egyéni sorsának és alkotóterületeinek vizsgálata és a sajátos magyar nemzeti viszonyok értelmezése mellett jelentős komparativista tanulmányok is gazdagítják a kötetet. Szerencsére nem nyelvterületi egyhangúságban és nem egyöntetű szemlélettel. Petőfi „európai szintű jelentőségét” ugyanis két – egymásnak ellentmondó – tanulmány tárgyalja. Mádl Antal álláspontja szerint a Vormärz íróival való összehasonlításból Petőfi győztesen kerül ki, mivel nála hitvallás, mondanivaló, költői eszköz és forma „egységben, totalitásban van jelen”, s ezzel a komplexitással „túlhaladja európai lírikus kortársait”. Ezt a tételt – tágabb összefüggésekből kiindulva – cáfolja Sötér István tanulmánya, amely a korabeli világlíra értékrendjét úgy látja, hogy Petőfi és Heine „a nagyságnak és a gondolkodásnak u g y a n a z t a szintjét képviselik”. Ebben az el sem kezdődött vitában az a nagyszerű, hogy – saját szempontjaikat tekintve – mindkét nézetnek igaza van.

Sötér cikke külön figyelmet érdemel – egyéb értékei mellett – az eredetiség-átvétel problémakörének vizsgálata miatt is. Nemzeti irodalmunknak nem egy alkotójával kapcsolatban felvetődött már ez a kérdés, elég talán Bessenyeire vagy Katonára utalni. Sötér Petőfi és Heine költői-gondolati kapcsolatáról határozottan megállapítja, hogy mivel a nagy költők „. . . a valóban egyéni és eredeti alkotók áthasonítják műyükben azt, amire mások művéből szükségük lehet”. . . , így „. . . a Petőfiiben felbukkanó Heinét maradéktalanul Petőfinek érezzük”. Ezeknek az egyirányú, avagy kölcsönhatásoknak, tehát az ún. irodalmi korrespondenciáknak a vizsgálatát érdemes lenne nemzeti irodalmunk egészére, tehát valamennyi érintett alkotójára vonatkozóan – nemcsak egyéni esetekre, de teljes korszakokra is kiterjesztve – elkezdeni.

Sajátos ismeretterjesztési célokat szolgálnak Jordáky Lajos, illetve D. Zöldhelyi Zsuzsa–Radó György tanulmányai Petőfi műveinek erdélyi, illetve szovjetunióbeli utóéletéről. A tanulságos információkon és

bibliográfiai értékű adatokon túl a fordítások filológiai összehasonlítása, eddig ismeretlen dokumentumok bemutatása, és a további kutatásokra ösztönző irodalmi hipotézisek teszik e cikkeket érdekessé. Az ugyanilyen jellegű tanulmányok Petőfi német, illetve francia nyelvű fordításairól, kiadási példányszámairól teljesebbé, európai szintűvé tehetnék volna az eddigi tablót. Még sajnálatosabb az a tény, hogy az első tanulmány csak 1945-ig, az utóbbi pedig csak 1952-ig vázolja fel a Petőfi-életmű sorsát a tárgyalta területeken. 1972-ben már joggal kíváncsi lehet az olvasó – miután az előtörténetet már megismerte – a Petőfi-sors további, illetve újabb alakulására éppen az adott országokban.

S ha a jelenig való közelítés és a kérdésekben benne levő aktualitás kibontása hiányzik is ezekből a tanulmányokból, mindezt pótolja a kötet legidősebb írása, Pándi Pál tanulmánya.

Ez a tanulmány egy, az irodalomszemléletet sokáig károsan befolyásoló balítélettel: a Révai-féle Petőfi-beállítással számol le. A szerző – anélkül, hogy vitatná Révai irodalmi szakismeretét – elsősorban a „politikus megnyilatkozásai”-nak tekinti a vonatkozó írásokat, s mint ilyeneket – szoros kapcsolatban a korabeli voluntarista politika irányvonalával – a „marxista művelődési politika szektás eltorzulásának” következményeként kezeli. Révai szemlélete ugyanis nemcsak az irodalmi közvéleményt és az irodalomtanítást torzította el, de – ami a jelen tanulmánykötet összefüggései szempontjából még fontosabb – „... árnyékot vetett Petőfi életművére” is. A szerző legnagyobb érdeme éppen az, hogy kerülni kíván minden egyoldalúságot, leszűkítő látszatot, távol tartja magát az előítéletektől éppúgy, mint a „mindent megszépítő langyos emlékezés” veszélyeitől. Ezt a szemléletet igazolja a tanulmány stílusa is: az „Ígaza volt Révainak . . .” kezdetű mondatokra „Az igazi baj az volt . . .” kezdetű mondat-fordulatok felelnek, s ezek az ellentétes mondatpárok nemcsak a megközelítési mód differenciáltságát, de a szerzői állásfoglalás irányát és minőségét is jelzik. A Révai által „univerzális emberi normaként lobogtatott”, kimerevített Petőfi-kép súlyos következményeket vont maga után. Ez a paradox és torz helyzet csak azért jöhetett létre, mert – Pándi szerint – Révai „önmagában helytálló” irodalmi tézisént „a rossz alkalmazás” az ellenkezőjére fordította. Ezért hangsúlyozza a szerző, hogy az ötvenes években nem Petőfi, hanem csak a „felhasználásának értéke” devalválódott. A „Révai-tragédia” teljes átértékelése és megértése mellett a tanulmány egyértelműen leszögezi, hogy az a tény, miszerint Petőfiből nálunk „egy leegyszerűsített, merev, követhetetlen „példa”-kép lett”, végül is Révai hibás politikai tevékenységének az eredménye.

A kötet tudományos szintjét és közlésformáját általában – eltekintve néhány igen jó kivételtől – az alap kutatásokra épülő szakszerűség és a dokumentumfeltárással alapuló tudósítás szándéka jellemzi. S mivel e kutatási téma idődimenziói erőteljesen behatároltak, nyilvánvaló, hogy az azonos korról és azonos személyről szóló cikkekben számos átfedéssel találkozhatunk. A kötet egészét tekintve talán többel is a szükségesnél. Ismétlődő, szinte azonos szövegeket olvashatunk pl. a Petőfi szobájának falát díszítő arcképekről, a költő olvasmányairól, az 1846-os fordulat körülményeiről, Shakespeare hatásáról és a romantika és realizmus korabeli szimbiózisáról. S mindezt nem vita vagy értelmezés szinten, csupán ismételt közlés vagy felsorolás formájában. Ha a kötet szerzői előzetesen alaposabban ismerik egymás munkáját, az átfedések többsége bizonyára nem maradt volna a szövegekben.

Jogtalan eljárás lenne a kötet módszertani és stiláris egységének kifogásolása. A szerkesztők maguk is jól tudták és jelezték, hogy a témák „szerteágazó” jellege miatt ez megvalósíthatatlan követelmény. Az összetartozás ívét, a kötet szerkezeti egységét azonban minden olvasó nyilvánvalóan észleli: a Petőfi személye és életműve iránti érzelmi és tudományos elkötelezettség az, ami a H. Törő Györgyi időrendes válogatott Petőfi-bibliográfiájával kiegészített 22 tanulmányt eleven kapcsolatban tartja, egységes kötetévé rendezi. Így az összetartozásában is nyitott, a közös alaptémában is a sokoldalú megközelítés erőit érvényesítő kötet tehát nem Niebelung-gyűrű az örökifjú Petőfi életmű fölött: nem lezár és eltakar, de hozzásegít a másfél század során a Petőfi-irodalom értékei közé – akarva-akaratlanul – beépült hamis „kincsek”: torz beállítások és téves hipotézisek lebontásához, legendák és hiedelmek, illetve félreértések eloszlatásához, a költő tudományosabb, mert emberközelibb megértéséhez.

Teszi pedig mindezt azért, hogy a „süket Elnyomás” és a „cifra, hideg lobogás” által ünnepelve mélyre temetett Eszmét, illetve a dogmatikus politika által „követhetetlen példaképpé” merevített élő költői művet: Petőfi „nagy lelke tüzét” – József Attila címadó verse és akarata szerint – megóvja.

Csak a recenzió késett időben mintegy fél évtizedet, a tanulmánykötet ma is a Petőfi-irodalom élvonalába tartozik: általa Petőfi nemcsak közvetlenebb ismerősünk lett, de a kötetben körvonalazott forradalom-tudata és magatartása révén – hadd merjem leírni – szinte kortársunk lehetne.

BÁNSZKI ISTVÁN

PETŐFI-MOZAIK

A Tankönyvkiadó által még 1974-ben kibocsátott *Petőfi-mozaik* c. tanulmánykötet a Petőfi-centenárium eseményeihez tartozik. Nemcsak tematikája révén, hanem elsősorban azért, hogy az évforduló megünneplésének konkrét alkalmihoz kötődik: megemlékező tudományos ülésszakok anyagát gyűjti egybe. Két tanácskozás került így, a közös tematika okán össze: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos ülésszakának és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság kecskeméti vándorgyűlésének előadásait szerkesztette Paál Rózsa és Wéber Antal egy kötetbe. A két ülés anyagát a kötet tematikai (és ezen belül kronológiai) rendbe szedve közli, s ezzel – a könyv javára – lemond az események formális felidézéséről. A tematikai rendezés fontos szempontot takar: kiemeli a törekvést, amely a kutatás szétágazásain belül mégis létrehoz csomópontokat.

Tanulmánygyűjteményről, sok szerző esetében, nagyon nehéz összefoglalóan nyilatkozni, kivált akkor, ha a kötet már címével is vállalja a mozaik jellegét. A többnyire szerény terjedelmű tanulmányok részproblémákat tűznek ki maguk elé, kis területeket mérnek fel: teljességre nem is törekedhettek, még együttesükkel sem. Céljuk nyilvánvalóan egy-egy lehetőség felvillantása volt, a további kutatás számára mutatni meg még bejárando utakat; feltehetően a szerzők többsége ez utakat maga is be fogja járni. A köteten természetesen érződik az előadásoknak alkalomhoz kötöttsége is: terjedelmileg és tartalmilag is erősen befolyásolta a dolgozatokat az alkalom és a szóbeli előadás megkötöttsége. Innen érthető a tanulmányok sokfélesége, a tematika viszonylag szabad hullámzása, a közölt tudományos (filológiai) apparátus eltérése, a terjedelmi ingadozás, sőt néhány esetben talán az is feltehető, hogy a tanulmányt elsősorban az alkalom, nem pedig a téma, a tárgy váltotta ki: egy-két tanulmány az ünnepi alkalom összefoglaló keretei hűján aligha kapott volna helyet a mozaikban.

A kötet – természetesen – irodalomcentrikus. Az elnöki nyitón kívül benne szereplő 15 tanulmányból csak egy foglalkozik Petőfi szerepével történészszempontból, egy pedig nyelvészeti-stilisztikai oldalról közelíti meg Petőfi újításait. Az irodalom uralkodó szerepének jogosságát persze kétségbevonni nem lehet, de az a tény, hogy a kötet egyik legjobb tanulmánya (a Szabad Györgyé) épp a történettudomány területéről való, s Petőfinek nem irodalmi, hanem politikai szerepéhez és súlyához kíván egy fontos vitakérdés, a Petőfi–Kossuth viszony megvilágítása kapcsán hozzászólni, megengedi egy szerény feltevés megemléztetését: a tisztán történelmi szempontoknak nagyobb arányt kellene biztosítani a Petőfi-kutatásban. Hasonló igényt vet fel Szathmári István-

nak inkább összefoglaló jellegű tanulmánya is Petőfi korának irodalmi nyelvéről, Petőfi nyelvi normáiról s Petőfinek nyelvet és stílust hosszú időre meghatározó szerepéről: e tanulmány mellett is szívesen olvastunk volna egy-két konkrét nyelvi-stilisztikai elemzést. A Petőfi-jelenség megértését az irodalomtudománynak ily, két oldalról való közrefogása teszi lehetővé s egyre gazdagabbá: ennek szélesebb alkalmazása gazdagabbá tette volna e kötetet is.

A dolgozatok túlnyomó része, mint említettük, irodalmi. Ezen belül is uralkodó a történeti kutatás, az elemzés, az egyes művek értelmezése itt háttérbe szorult. Szinte azt mondhatnánk, Wéber Antalé az egyetlen dolgozat, melyet műelemzésnek szentelt szerzője (itt: *A táblabónak*); a többi szerző inkább a történeti *folymatokra* teszi a hangsúlyt, s a jelenségeket különböző viszonyrendszerekbe illesztve vizsgálja. Ezért kap oly nagy szerepet a környezet (pl. a baráti kör Kerényi Ferenc tanulmányában), a befogadás és az utóélet, a párhuzamkutatás és hatásvizsgálat. Jelen ismertetésünkben e két nagy témakörre próbálunk összpontosítani.

Az irodalmi kölcsönviszonyok kutatásának három útját, háromféle megközelítési lehetőségét mutatja be a kötet. Mezei Márta Goethével, Szegedy-Maszák Mihály Shelleyvel veti össze Petőfi műveit, míg Martinkó András a kortárs Karl Beckhez fűződő, személyes találkozással is megpecsételt viszonyt vizsgálja. Az első két dolgozat egyaránt tipológia alapján dolgozik, s nem a közvetlen átvételeket (vagy ezeknek lehetőségeit) keresi; tipológiájuk azonban különböző alapú. Mezei Márta az alkotói egyéniségek, a jellemvonások rokonságát emeli ki, s elsősorban ezen át közelít az egyes művekben fellelhető hasonlóságok felé, Szegedy-Maszák pedig a művekből kiindulva, poétikai típusokat alkalmaz, műfaji és ábrázoláselvi alapon. A tipológia mindkét alkalmazásának nagy előnyei vannak, mindkét tanulmány a közhelyé vált irodalomtörténeti hagyománnyal szemben hoz újat: az első kimutatja a Goethével szembeni indultatos kifakadások mögött rejlő tényleges közösségeket; a másik a két politikus-forradalmár költő *tartalmi* azonosításán lép túl, s a formaszervező elveknek, világképeknek, verstípusoknak viszonyán mutatja be, mennyire bonyolult a közvetlenül adódó hasonlóság. A tipológia persze mindig a *lehetségest* kutatja: így pl. Goethe esetében még mindig kérdés marad, miért idegenkedett mégis Petőfi maguktól a rokonnak tekinthető művektől is. (Nem a magatartás indulata kérdéses itt, arra Mezei Márta előző, hasonló című tanulmánya megfelelt, hanem a művek feltűnő elhanyagolása.) Martinkó András tanulmánya egy életrajzi adatból bont ki eszmetörténetileg is jelentős összefüggéseket, s tényleges hatást tud bizonyítani. A mikrofilológiai precizitással megírt

tanulmány az irodalmi-lélektani hatás egyik legérdekesebb kérdését feszegeti: hogyan válik egy középszerű költő egy világirodalmi nagyság számára, nemcsak tematikai értelemben, forrássá. A német kispolgári radikalizmus eszméit illetően talán ott a legizgalmasabb Martinkó András feltételezése, ahol Petőfi szerelmi költészetének ideiglenes elapadását hozza ez eszmerendszerrel összefüggésbe. Ha távolabbról is, e tanulmányokhoz csatlakozik D. Zöldhelyi Zsuzsa orosz párhuzamokat vizsgáló dolgozata. Nyekraszov verses epikáját elemezve visszautasítja a közvetlenül (a forradalmárságból, népiségből) adódó egybeeséseket, s ezzel a kelet-európai verses epika különböző típusainak különfejlődésére hívja fel a figyelmet.

A másik nagy, több tanulmány által reprezentált részterület Petőfi utóéletéé. Fontos felhívást olvashatunk ki e csokor tanulmányból: az irodalmi tudat történeti változásai nyomon követhetők az alkotók befogadásának koronkénti módosulásain, s így az elsődleges irodalom története sem képzelhető el e változások feltérképezése nélkül. Különösen – szinte szemléltetéseként – alkalmas erre Petőfi életműve, hiszen ő volt az első országos hatású költő, akinek munkássága valóban nemzeti ügygé válhatott. Ezért lenne szükség művei befogadásának vizsgálatát a lehető legszélesebbre kiterjeszteni, s nemcsak a nagy, reprezentatív alkotók vallomásait, véleményeit elemezni. Barta János utal is e szükségességre az epigon költészet kapcsán; e költők e szempontból bizonyára megérdemelnének egy alaposabb elemzést is, hiszen az általuk közvetített (és egy torz Petőfi-képre alapozott) irodalomfelfogás és versnyelv még nagyon sokáig ott lappang az irodalom felszíne alatt.

A kötetnek tartalmilag és terjedelmileg legjelentősebb tanulmánya a Barta Jánosé, mely Arany János irodalomszemléletében mutatja ki Petőfi hatását. Okfejtése, az egészen apró mozzanatokig kiterjedő nyomozása kiváló, mély megfigyelésekben gazdag, a történeti fejlődési sor kimutatása mindvégig meggyőző. A dolog és a tanulmány nagy jelentősége azonban megengedi néhány vitakérdés megemlítését is. A kép *egésze* ugyanis, úgy tűnik, túl közel hozza egymáshoz Petőfit és Aranyt: a tanulmányban használt metafora, miszerint Petőfi „vázlatait” Arany dolgozta volna ki „festményé”, mintha lényeges különbségeket is elmosna. Arany elméleti rendszere, a kétségtelenül hatalmas Petőfi-hatás ellenére sem közvetlenül Petőfit folytatja: legszembetűnőbb ez abban az ellentmondásban, mely Aranyak az organikus fejlődésre alapozott rendszere és a zseni-elmélet (és Petőfi zsenialitása) között feszül. Természetesen nincs kizárva, hogy Petőfi, ha megéri (és megírja), hasonló elméleti elképzeléseket ír meg, ám költészetének immanens

poétikája erősen elüt Arany rendszerétől (ily szempontból sem véletlen kettejük költészetének oly sok mély eltérése). Arany *elméleti* rendszere számára, mint ezt Barta János is írja, az irodalmi élet az elsődleges, Petőfi számára az egyes műalkotás. Ezért nem fér bele Petőfi *egészében* Arany rendszerébe: maga Arany is dalköltőnek fogja fel, hogy beilleszt-tesse az organikus hagyományba, s ezzel – minden személyes ellen-érzése mellett is – alighanem hozzájárult az epigonizmus térhódításá-hoz. A tanulmány másik vezérgondolata, a kultúra hazatalálása egy új kérdés megválaszolását tenné szükségessé: meg kellene határozni, első-sorban szociológiai (és irodalomszociológiai) szempontból, mit jelentett Petőfi számára a *költészet szintjén*, hogy a népnek kell uralkodnia a költészetben.

Nagy Miklós a másik hajdani barátnak, Jókainak belső változásait, véleménymódosulásait elemzi igen gazdag anyagon. Fontos tényre hívja fel a figyelmet azzal, hogy bizonyítja: az 50-es években Jókai szinte egyedül állt ki a *teljes* Petőfi mellett (s így implicite a forradalmárságot, a szertelenséget stb. is vállalta), bár talán megemlíthető lenne itt is, hogy e vállalás és a Petőfi-kép romantizálása (valamint a konkrétumok mellőzése) elsősorban a Petőfi-mítosz nagyon leegyszerűsített képéhez teremtett alapot.

A kötet egyetlen, történeti szempontú műelemzését Wéber Antal tanulmánya adja *A táblabúró*ról. Petőfi verses epikája valóban részletes elemzéseket érdemel, elsősorban az állandó újrakezdés, abbahagyás, a sokágú próbálkozás lendülete miatt: sokszor a minőség ingadozása is épp e próbálkozásból magyarázható. Wéber Antal tanulmányának mű-faji szempontú észrevételei a legizgalmasabbak: ilyen irányú további vizsgálatra hív fel pl. az a mély megfigyelés, mely *Az apostol* és az irányregény kapcsolatára utal.

A tanulmánygyűjtemény többi dolgozatára, a terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki: itt elsősorban azokat emeltük ki, melyek gondolataik vagy az alkalmazott módszer révén a további kutatás szá-mára új, termékeny szempontokat mutattak fel. Részletesebb ismerte-tésre nem kerülhetett sor, de talán nem is lett volna rá szükség: az emlékülések előadásainak nyilvánossága feltehetően már a helyszínen megteremtette a viták, eszmecserek lehetőségét.

MÁDAY ISTVÁN

PETŐFI ÁLLOMÁSAI

(VERSEK ÉS ELEMZÉSEK)

(Magvető, 1976)

Aligha lehet eléggé hangsúlyozni az ilyenfajta verselemző kötetek fontosságát és jelentőségét, hiszen aki valaha is próbálkozott már az irodalom – bármilyen jellegű – közvetítésével, nagyon pontosan tudja: nincs nehezebb feladat az egyes művek – de különösképpen a versek – jelentésének, esztétikumának a magyarázatánál, valódi megértésénél. Most pedig, amikor az irodalomoktatás új tantervei az eddiginél erőteljesebben utalnak a műközpontúságra, nyilvánvalóan még nagyobb szükség lehet tanárnak, diáknak egyaránt minél több s minél részletesebb verselemzésre. Nem is csak pusztán azért, hogy elfogadja, magáévá tegye a benne foglaltakat, de hogy összevetesse a saját versélményével, hogy tanulhasson tőle vagy vitatkozhassék vele, s ily módon minél gazdagabbá, teljesebbé tehesse a befogadás élményét. Szükség van erre még az olyan közérthetőnek tartott költő esetében is, mint Petőfi, éppen látszólagos egyszerűségének fölfejtése, hatásának megértése céljából. A *Petőfi állomásai* című vaskos kötet tehát, melyet Pándi Pál szerkesztett, reális igényt elégít ki, s kétségkívül jó pillanatban érkezett. Nemcsak azért, mert hasznos szerepet játszhat a remélhetőleg új szellemű irodalomoktatásban, hanem azért is, mert – amint a szerkesztő eligazító utószavában utal rá – a szerzők már hasznosíthatták a megújult Petőfi-kutatás legkorszerűbb eredményeit, vagyis a kritikai kiadást, Fekete Sándor Petőfi-biográfiájának elkészült kötetét, s tegyük hozzá: magának Pándi Pálnak, azután Martinkó Andrásnak s még néhány kutatónak átfogó jellegű vagy egy-egy részletkérdést tárgyaló tanulmányait.

Petőfi állomásai – mondja az elemzés-gyűjtemény címe, világosan jelezve ezzel, hogy a benne foglalt 33 tanulmány a költő életművének afféle hosszmetsetét kínálja, az 1841-ben íródott tízszorostól, *Az őrágyhoz* címűtől, a *Népdalokon*, a „*Felhők*”-cikluson, a *Magyar vagyokon*, az *Olaszországon*, *A tél halálán* át egészen az 1849-es *Európa csendes, újra csendes . . .*-ig. Olyan hosszmetsetet azonban, mely nem teljesen egyöntetű szempontok alapján készült, hisz Pándi Pál – jó szerkesztőhöz illően – ugyancsak széles körből válogatta ki elemzés-szerzőit. Egyrészt életkor tekintetében, mert az irodalomról írók mondhatni valamennyi nemzedéke helyet kap ebben a kötetben, a legfiatalabbaktól, a kötet szerkesztésekor még egyetemistáktól egészen a legidősebbekig; másfelől pedig a Petőfi-kutatók, a korszakkal behatóbban foglalkozó irodalomtörténészek mellett kritikusoknak, esszéistáknak, költőknek is hely jutott.

Elégé változatos ennél fogva a megközelítés módja. Az egyik póluson az esszéisztikus elemzések helyezkednek el, a másikon az irodalomtudomány, az irodalomelmélet legfrissebb eredményeit is hasznosító, tudományosabb igényű dolgozatok. Az előbbiek közé sorolható – ha más-más módon is tesz eleget feladatának – Vargha Balázs (*Csokonai*), Gyergyai Albert (*A négyökrös szekér*) és Somlyó György (*A bilincs*) írása. Az irodalomtörténeti, filológiai, stilisztikai apparátus itt többnyire a háttérben marad, s csak a belőle leszűrt tanulságok gazdagítják a szemléletességre érzelmi meggyőzésre is törő elemzést. A megfogalmazás is inkább a lényegre szorító, mellőzve legtöbbször a bizonyító eljárást vagy az esetleg eltérő értelmezésekkel való vitát, aminek eredményeképp ezek a mini-esszék elkerülik az alaposabb, részletezőbb tanulmányokra leselkedő veszélyt, a tanulmány terjedelmének aránytalan megnövekedését.

A tudományos igényű írások közül, már csak témájánál fogva is, kiemelkedik a Bata Imrée és a Pándi Pálé, mindkettő terjedelmesebb ciklust elemezvén: Bata a Pönögei álnéven kiadott 1843-as népdalokat, Pándi pedig a 66 versből összeálló s az iskolai oktatásban eléggé elhanyagolt „*Felhők*”-ciklust. Vagyis fontos s érdekes problémáit taglalják a Petőfi-életműnek; Bata főképp a Petőfi költészetében oly jelentős népdal titkát feszegetve, s eközben az eredeti, a minta s a Petőfi feszebb szerkezetű versei közti minőségi különbséget jelezve, Pándi pedig megfelelő helyére állítva azt a pesszimizisztikus, a legtöbb leegyszerűsített Petőfi-képbe semmiképpen sem beleillő ciklust, melyet annak idején a konzervatív irodalomtörténet éppúgy leértékelte, mint a Petőfiben kizárólag a politikus költőt látó s kereső vulgármarxista szemlélet.

Gondos, alapos, okfejtő tanulmányok ezek, nemcsak a Petőfi-életmű súlypontjait számbavevők, de magában a gazdag Petőfi-filológiában is eligazítók. Hasonló gondosság, adatbőség, az előzmények rendkívül alapos ismerete jellemzi a többi verselemzést; menetüket is sokszor ez az előzményekből történő kiindulás határozza meg. Hadd hozzunk erre egy példát, Péczely László *Egy gondolat bánt engemet* elemzését. Mután röviden számba veszi, hogy majd elemzésében hasznosíthassa, Horváth János, Lukácsy Sándor, Pándi Pál és Sötér István interpretációit, Péczely a versnek azokra a tartományaira koncentrálja figyelmét, amelyeket az említettek viszonylagos homályban hagytak: a kompozícióra s a metrumra, pontosabban szólva, a kompozíciónak s a metrumnak a vers eszmeiségével való összefüggéseire.

De nemcsak Péczelynél, majd minden elemzőnél megfigyelhető a poétikai elemzés igénye, ami annál is öröndetesebb, mert az oktatási gyakorlatban még ma is túlteng a pusztán tartalmi-eszmei értékelés. A

nyelvi szint alapos elemzését s a hangütéssel, a kompozícióval, a mondanivalóval való kapcsolatainak bemutatását látjuk például Szilágyi Ákos (*Az Órágyhoz*), Dávidházi Péter (*Miért kísérsz*), Mezei Márta (*Nem ért engem a világ*), Fenyő István (*Magyar vagyok*), Szegedy-Maszák Mihály (*Kis-Kunság*), Hajdú Ráfi Gábor (*Vesztett csaták, csúfos futások*) tanulmányában. Jó néhányan elmélyednek a verstani kérdésekben is, így Szilágyi Péter (*Végző ***hoz*), Bányai Gábor (*Szomorú éj*), Belohorszky Pál (*A csárda romjai*), Kulin Ferenc (*A nép nevében*), Földényi László (*Homér és Osszián*), Baróti Dezső (*Minek nevezzetek?*); míg Bécsy Tamás *A királyokhoz* c. vers retorikai szerkezetének a feltárására összpontosít.

Nem kizárólagos persze ez a poétikai-stilisztikai jellegű érdeklődés, számos elemző, így például Fekete Sándor (*Olaszország*), Pálmai Kálmán (*Világosságot*), Nyerges András (*Okatootáia*), Wéber Antal (*A természet vadvirága*), Tamás Anna (*Költői ábránd volt, mit eddig érzék . . .*), N. Raczky Rita (*Erdélyben*) inkább a korabeli körülményekből, a társadalmi-történeti szituációból s Petőfinek ahhoz való viszonyából kiindulva elemzi a reábizott költeményeket. Ezeknek az írásoknak a többsége a vers értelmezésének a kulcsát keresi a korhelyzet leírásában, bár akad köztük olyan is, méghozzá a Fekete Sándoré, mely szinte alig foglalkozik az elemzett költői szöveg esztétikumával. Fekete a Petőfi-vers egy másfajta, de lehetséges olvasatát adja, amikor elsősorban a politikai-történeti előrejelzés zsenialitását mutatja ki az *Olaszországban*; a vers megjelenésének pillanatában ugyanis – bizonyítja be Fekete Sándor – Petőfi (a más szemszögből vizsgálódó Metternichet kivéve) az egyetlen volt, aki megérezte a történelmi földrengés közeledtét, s megérezésének e versében ujjongva, forradalmi hittel hangot is adott.

Az elemzéseknek ez a sokfélesége, sokarcúsága magukon a konkrét haszonnal alkalmazható értelmezéseken túl így még egy tanulsággal szolgál a több mint hétszáz lapos kötetet forgató olvasónak: megjelöli s gyakorlati módon mutatja be a verselemzés mai lehetőségeit. S ugyanakkor a verselemzők lehetőségeit is; sokoldalú felkészültségük méltán keltheti bennünk azt a reményt, hogy a *Petőfi állomásait* még jó néhány hasonlóan színvonalas verselemző kötet követi majd, hozzásegítve minden verskedvelőt költészetünk jelentős értékeinek minél teljesebb megértéséhez.

SZÁVAI JÁNOS

ANDICS ERZSÉBET:
METTERNICH ÉS MAGYARORSZÁG

(Akadémiai, 1975.)

Mai versek, regények, drámák (vagy akár a róluk szóló irodalomtudományi munkák) esetében meglehetősen nehéz időtálló véleményt alkotni – az eszmék és ízlések elháríthatatlan változásai miatt nagy esélyünk van arra, hogy az utókor megmosolyogja majd értékítéleteinket, ranglistáinkat. A történettudomány talán szerencsésebb e tekintetben, már amennyiben tárgyat a lezárt múltból meríti, hiszen itt megvannak a kellő távlatok, s kevésbé zavaróak a mindenkori ízlésdivatok szempontjai. Bárhogy legyen is, hadd kezdjem e recenziót jósolgatással: bizonyosra veszem, hogy Andics Erzsébet Metternich-monográfiája az új magyar történetírás maradandó értékei közé tartozik.

Történetírást mondtam, márcsak nosztalgiából is egy kivesző iskola iránt, de ez esetben mindenképpen helyesebb *történettudományról* beszélni. Andics ugyanis egyáltalán nem törekszik arra a művészi történelemábrázolásra, amely az antik historikusok javát vagy a 19. század nagyjait Tacitustól Michelet-ig annyira jellemezte, hogy bennük a tudós és a szépiró kettős becsvágya egyszerre munkált. A *Metternich és Magyarország* szerzője kerüli az irodalmi fordulatokat, nem fest portrékat, drámai helyzeteket (őszintén szólva nem is sokat törődik a nyelvvel, emiatt gyakran nehézkes). Nem tudhatom szándékait, s a találgatásra nincs jogom, de elképzelhető, hogy ez a stílus – egy publicisztikai szenvedélyéről és készségeiről is ismert történész esetében – megfontolt visszafogottságot is tükröz: mintha Andics meg akarta volna mutatni, hogy *sine ira et studio* is tud írni, sőt a magyarság egyik legjelentéke nyebb történelmi ellenségéről csak így érdemes *ma* írni.

Bármivel magyarázzuk is azonban, hogy e 33 ívnyi tekintélyes kötet sok részletében nyelvileg fárasztó, a lényeg mégiscsak az, hogy a mű egészében izgalmasabb nem egy „érdekfeszítően” megírt, irodalmilag is felcicomázott történelmi munkánál!

A könyv vonzóereje nyilvánvalóan mindenekelőtt magából a tárgyból fakad. „Közel egy félszázadon keresztül – írja Andics a bevezetésben – gazdasági és politikai fejlődésünk szempontjaiból sorsdöntő időben – tartotta Metternich, hol többé, hol kevésbé közvetlenül Magyarország sorsát a kezében; ennek nyomait, következményeit az ország az egész rákövetkező évszázadon át érezte, ezek talán még ma sem tűntek el egészen nyomtalanul.” Olyan történelmi szereplőről van szó tehát, akinek működése máig ható következményekkel járt, s akiről mégis

tárgyilagosan lehet írni, mert alakja elmerült a messzi múltban. De mert túlságosan is elmerült, nemcsak lehet, kell is idézni ezt a szereplőt és szerepet. A magyar történettudomány már régóta adós Metternich magyar politikájának feldolgozásával; az idevágó szerény kísérletek elvégeztek ugyan némi adatfeltáró munkát, de következtetéseikben alapos revízióra szorulnak.

Ezt a revíziót most úgy végezte el Andics Erzsébet, hogy nem egyszerűen új megvilágításba helyezte az államkancellár magyar politikáját (ez is épp elegendő lett volna egy értékes munka tárgyául), hanem egyszersmind óriási méretű forráskutatást, adatfeltárást is vállalt magára. Az elmúlt három évtized magyar történettudományában – de egész történetírásunkban is – kevés olyan művet tudnánk megjelölni, amely ekkora levéltári anyagra s a kéziratok és nyomtatott források ilyen tömegére támaszkodik!

Metternich 1809-ben került az osztrák államkancellária élére, egy Magyarország számára is sorsdöntő esztendőben, amikor a birodalmi ügyek intézőjének azonnal szembe kellett találnia magát „a magyar kérdéssel”. Négy évtizedes birodalmi szereplésének tehát mindjárt a kezdetén ott állt előtte az óriási feladat – Magyarország beolvasztása („*Amalgamierung Ungarns*”), amelyet először katonai eszközökkel szeretett volna elérni. Sőt, ez is egyike a történelem sajátos pikantériáinak, Napóleonra kívánt támaszkodni e tervében, arra a Napóleonra, aki épp akkoriban függetlenséget ígért a magyaroknak . . .

Andics széles körű dokumentációval mutatja meg, hogy miért nem sikerült Metternichnek a katonai megoldás kierőszoakolása, s így összegez: „Mindez nem jelentette, hogy Metternich magát a gondolatot feladta volna. Az elkövetkezett évtizedek során újra és újra kísérletet tett, újabb és újabb terveket szőtt, hogy felszámolja azt a szerinte tűrhetetlen »dualizmust« amely az abszolút módon kormányzott örökös tartományok és a rendi alkotmánnyal rendelkező Magyarország között fennállott (. . .), Metternich Magyarország alkotmányos jogainak merev ellenzője volt és *lényegében* (az én kiemelésem – F. S.) mindvégig az is maradt. Az 1811–1812-es sikertelen kísérletből egyedül azt a tanulságot vonta le, hogy ezt a kérdést, amennyiben nem lehet katonailag, igyekezni kell *politikailag* megközelíteni.” (28. l.)

A summázással *lényegében* egyet lehet érteni. De épp az Andics által felvonultatott anyag alapján talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mindenható kancellár az első sikertelen kísérlet után nemcsak az eszközök, hanem a cél tekintetében is módosított stratégiáján. Amíg indulásakor nem sok választotta el azoktól az udvari köröktől, amelyek Magyarországnak a birodalmon belüli „privilegizált” helyzetét szerették

volna erőszakkal felszámolni. Metternich később fokozatosan megértette a beolvasztás lehetetlenségét, s a forradalmak leverése után is jogos fölényrel nyilatkozott „az abszolút egység” híveiről: „Az abszolút egység nem más, mint illúzió. Az, amit ma *Metternich-rendszer* gúnyneven emlegetnek, nem más, mint annak a két elemnek az egyensúlyba hozása, amit én úgy neveztem: az egység és a különbözőség összekapcsolása . . .” Vagyis a kancellár belátta, hogy a birodalom egységét csak a részek *különállása* révén lehet biztosítani.

E különállást természetesen viszonylagosnak fogta fel, olyan értelemben is, hogy a mindenkori viszonyoknak megfelelően hol szorosabbra fogta, hol lazábbra engedte a gyeplőt, de egy relatív különállás is több a gleichschaltolásnál. Amikor a forradalmak leverése után Metternich ismételten óvta az új osztrák kormányférfiakat „a legyőzött ország elnémetesítésétől és beolvasztásától”, akkor lényegében nemcsak az eszközök, hanem a stratégiai cél tekintetében is eltért kancellári pályakezdésének politikájától.

1857-ben azzal érvelt az egység „eltúlzott felfogása” ellen, hogy annak erőltetése „nem egy tekintetben tápot ad az ellenzéki szellemnek”. Az érvelés okos volt, s nem csupán utólagos bölcsesség fejeződött ki benne, hiszen e megfontolás egyszer-mászor a forradalmak előtt is érvényesült gondolkodásában. A stratégiai cél mérséklése, olykor remekül működő taktikai érzéke és a realitás iránti (gyakran ki-kihagyó) fogékonysága segítette abban, hogy egy hosszú korszakon át, roppant válságos pillanatokban is, össze tudta tartani a monarchiát.

Sikerének persze ára volt, s az árat – egyebek közt – a magyarság is fizette. Metternich csak a magyar televízióban szerepelhet úgy, mint aki jakobinusok „reformterveit” igyekezett megvalósítani, a valóságban „évtizedekkel” késleltette a társadalmi fejlődést „azokban az országokban, amelyre közvetlen befolyása volt”, így nálunk is. Ezért következtet oda Andics, hogy Metternich alakja „*Magyarország történelmében egyike a legvégzetesebbeknek*”.

E dőlt betűvel szedett zárókonklúzióval ér véget a könyv. Első pillantásra minden további nélkül, mintegy automatikusan egyet lehet érteni a következtetéssel. De ha ellenpróbát végzünk – ami a történelemben sajnos mindig csak képzeletbeli játék –, némileg meginoghat bizonyosságérzetünk. Ha ugyanis nem Metternich politikája érvényesül, hanem a radikális beolvasztóké, a németesítőké, akkor mi történik? Az „Amalgamierung” aligha sikerül, Magyarország ehhez túl nehéz falat volt. És ha a beolvasztással szembeni ellenállás fegyveres harchoz vezet? Mondjuk 1811-ben, 1823-ban vagy 1830-ban? Egy ilyen harc esélyéről sem tarthatunk sokat, hiszen tudjuk, hogy még az 1823-asnál

sokkal fejlettebb és öntudatosabb Magyarország is milyen nehéz küzdelemre kényszerült 1848-ban. Akárhogy nézzük, Metternich politikája tulajdonképpen Magyarország oldaláról tekintve is egy bizonyos fokig megfelelt a realitásoknak.

Nem szeretnék a bizonyíthatatlan hipotézisek mezején túl messzire kalandozni. De annyi mindenképpen tény, hogy Magyarország számára teljes mértékben kedvező politikai felfogás Bécsben sohasem vert gyökeret. A külön esetként kezelendő jozefinista kísérlettől eltekintve két irányzat küzdött egymással: egy erőszakosabb, az amalgámra törekvő, németesítő, és az összmonarchia érdekeit „liberálisabban” érvényesítő irányzat. Metternich – időnkénti ingadozásai és kilengései ellenére is – ez utóbbi felfogáshoz húzott. És ezzel, akarva, nem akarva, bizonyos fokig a magyar reformkornak is botcsinálta ösztönzője lett néha.

Azt mondhatnánk, hogy a feladatot nem is lehetett jól megoldani. Még a haladás útjának egyengetésében is követtek el jelentős egyéniségek kolosszális hibákat. Nem könnyebb a dolga annak, aki meg akarja állítani a fejlődést. Márpedig Metternich, akinek a szemében a civilizáció és a barbárság között a Lajta képezte a határt, ezt a célt tűzte ki maga elé magyar politikájában. S itt két, világosan felismert, de egymással ki nem békíthető következtetésre jutott: egyfelől belátta, hogy a birodalmi egység erőszakolása „tápot ad” az ellenzéki szellem felélesztésének, másfelől azt is tudta, hogy „az engedmények” a forradalmat készítik elő. Ezért mindenki másnál, még a magyar ellenzékieknél is hamarabb vette észre, hogy „Magyarország már a forradalom pokoltornácában áll”. De e felismeréssel végül is nem tudott mit kezdeni: az 1837-es terrorizálási kísérlet után mégiscsak az engedmények következtek, hol erre, hol arra lengett ki az inga, de minden csak az ellenzéki mozgalom erősödéséhez vezetett.

Hiába hajtogatta tehát már-már mániákusan Metternich, hogy a forradalomnak elejét kell venni, ő maga lett e forradalomnak szándéka ellenére egyik fő előkészítője. Íme, némely úgynevezett nagy államférfiak rovására időnként ilyen gonosz tréfákat követ el a történelem.

Annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a metternichi uralom egy szempontból semmiképpen sem volt végzetes számunkra – irodalmunk aranykora fűződik az államkancellár évtizedeihez. A nagy szellemi erőfeszítéssel kidolgozott cenzúrarendszer, a különböző posztokra felállított eszme-elhárító apparátusok elég riasztóak voltak ahhoz, hogy ellenkezést váltsanak ki maguk ellen, de nem voltak elég hatékonyak ahhoz, hogy ezt az ellenállást el tudják némtáni. A hatalom szempontjából édeskeveset ér az a cenzúra, amely eltűri egy olyan vers kinyomtatását, mint mondjuk *A XIX. század költői*. Mert a költő egyáltalán

nem volt halás azért, hogy mennyi felforgató műve jelenhetett meg – az a sorozat izgatta, amelyet nem közölhetett, vagy meg sem írhatott . . .

Itt egy kicsit elkalandoztunk Andics könyvétől, amely e témával nem foglalkozik. Figyelmét „főképp az államkancellár Magyarországnak a Habsburg-birodalmon belül elfoglalt sajátos közjogi helyzetére vonatkozó politikájára és terveire összpontosítja, lemondva – legalábbis egyelőre – egész sor, különben ugyancsak fontos kérdés megvilágításáról”. A monarchia kulturális és sajtópolitikai elveinek elemzését nem is kérjük számon a szerzőtől, de e téma egyik vonatkozása eléggé hiányzik a műből, nevezetesen Kossuth és Metternich kapcsolatának megközelítőleg olyan részletes felvázolása, mint amilyen a kitűnő Széchenyi–Metternich fejezet (amelyet Andics az 1973-as német kiadáshoz képest hasznosan ki is bővített).

De nem érdemes e hiányosságra sok szót vesztegetni. Először is azért nem, mert a figyelem összpontosítása lehetővé tette, hogy Andics a vállalt tárgyat minden korábbi megközelítésnél mélyebben tárja fel. Különösen azok a fejezetek, amelyek Metternich döntéseinek gazdasági feltételeit és indítékait elemzik, igen tanulságosak, s joggal keltettek elismerést a külföldi szaksajtóban is. Andicsnak sikerült példaadó erővel megmutatnia, hogy egy birodalmi koncepció, egy politikai stratégia milyen meghatározó módon kötődik a kor gazdasági viszonyaihoz, a történelmi szereplő egyéni és osztályérdekeihez.

Másrészt azért sem szabad elégedetlenkednünk, mert ígéretet kaptunk a szerzőtől, hogy több fontos kérdés megvilágítása csak „egyelőre” maradt el. Reményünk van tehát arra, hogy az alapvető mű még tovább épül.

Befejezésül, talán illetéktelenül, hadd ajánljam e műnek egy más-fajta továbbépítését is. Még művelt közvéleményünk is roppant keveset tud Metternichről. Ezt figyelembe véve érdemes volna a német és magyar nyelven megjelent tudományos műnek egy népszerű, a dokumentáció terhéől jórészt megszabadított, rövidebb (és persze sokkal olcsóbb) változatát is megalkotni és megjelentetni. A művelt magyarság történelmi alapismereteinek tárházából nem hiányozhat sokáig mindaz, amit ebből a könyvből tanulhatunk.

FEKETE SÁNDOR

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

(XI. KÖTET. A SZÖVEG MEGKÖZELÍTÉSEI.)

(Akadémiai Kiadó, 1976.)

A nyelv nemcsak a mindennapi társalgás közvetlen eszköze, hanem hordozója a nyelvi műalkotásoknak, a gondolat kifejezési módja, a kommunikáció és a kultúra nélkülözhetetlen velejárója. Az általános nyelvtudomány éppen abban különbözik a gyakorlati, szűkebb nyelvészettől, hogy ezeket az összefüggéseket hangsúlyozza, ilyen perspektívában általánosítja a maga legszorosabb szaktudományos felismeréseit. Mivel minden jó és fontos nyelvészeti eredmény bizonyos aspektusból már „általános” nyelvészet is, néhol nehéz megvonni e diszciplína határait. Magyar nyelvtudományunk múltjában is igen sok értékes kezdeményezést utalhatunk az így értelmezett „általános” nyelvtudomány keretébe. Mindazáltal kétségtelen tény, hogy a legutóbbi időben alapvető változás történt e téren: a magyar nyelvészet határozott fordulatot tett az általános nyelvtudomány irányába. Hazai használatra ezt a célt szolgálja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és az ELTE Általános Nyelvtudományi Tanszékének munkatársai által létrehozott tanulmánygyűjtemény-sorozat, amely *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* címmel voltaképpen már évtizedes évkönyvsorozat. Az egyes kötetek szinte a kezdettől fogva tematikus jellegűek. Ezt a vonást a szerkesztői előszavak és utószavak rendszerint hangsúlyozzák, olyan módon is, hogy kommentálják a közölt tanulmányokat. A tanulmányokat magyar szerzők írták, fordítások nincsenek. Önálló tanulmányok, kisebb cikkek, a harmadik kötettől kezdve könyvismertetések olvashatók. Vita ritka, hírek vagy egyéb rovatok nincsenek. Az eddigi összes kötet szerkesztője volt Telegdi Zsigmond professzor, több ízben mások segítségével. Körülbelül évenként, nagyjából azonos terjedelemben jelent meg e sorozat, együtvéve mintegy 200 tanulmányt és körülbelül ennyi könyvismertetést közölve. Jelentős vállalkozás, illő áttekinteni az eddigi kötetek sorrendjét.

I. 1963. 339 lap. Elsősorban a nyelv, a mondat és a stílus jelenségeivel foglalkozik.

II. 1964. 322 lap, Kalmár László szerkesztői részvételével, „a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” témakörben.

III. 1965. 293 lap. Főként a grammatika és a nyelvtipológia kérdéseit érinti.

IV. 1966. 344 lap. A szemantika és a lexikológia köréből közölt tanulmányokat.

V. 1967. 344 lap. A nyelvi struktúra és a nyelvtörténet kérdéseit vizsgálja, különös tekintettel a nyelvi változásokra.

VI. 1969. 469 lap. Károly Sándor szerkesztői közreműködésével. Alcíme szerint *Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből*.

VII. 1970. 330 lap. Nyelv és gondolkodás témáit érinti, nemcsak nyelvészek, hanem filozófusok, pszichológusok közreműködésével.

VIII. 1972. 328 lap. Szépe György szerkesztői közreműködésével. *Nyelv és társadalom* címen elsősorban a kommunikációelmélet körébe tartozó tanulmányokat közöl, tudományos jellegű kötet.

IX. 1973. 225 lap. Dezső László szerkesztői közreműködésével. Grammatikai tanulmányokat hoz, elsősorban a mondatban köréből.

X. 1974. 315 lap. Szépe György szerkesztői közreműködésével. *A nyelv hangdomíniuma* alcím jelzi, hogy a hangtan igen sokoldalú megközelítéseit tartalmazza.

XI. 1976. 380 lap. Szépe György szerkesztői közreműködésével. *A szöveg megközelítései* alcímmel.

XII. 1977. előkészületben *A kultúra és a nyelv* témakörből.

‘További kötetek is tematikus elrendezésben készülnek.

*

Az egyes kötetek közvetve és közvetlenül kapcsolódhatnak az irodalomtudományhoz, leginkább a stilisztika és szövegelemzés kérdésköréhez. Ha elfogadjuk azt a felismerést, hogy például a nyelv mondattani és esetleg jelentéstani szerkezetei egymásból levezethető, mintegy algoritmikus jellegűek (az ún. transzformációs vagy generatív grammatika és szemantika ezt tartja alap gondolatának), felmerülhet az a gondolat is, hogy e szabályok nemcsak az utólagos nyelvészeti analízis során, hanem a műalkotások megszövegezése, esetleg befogadása során is szerepet játszanak. Azt pedig nyilvánvalónak tarthatjuk, hogy például a fordítás, a stílusváltozás, a különböző műfajokba átültetés (megannyi irodalomtudományi probléma) során ilyen szabályosságok többkevesebb tudatosságú alkalmazására is sor kerül. Ilyen módon a grammatikai és jelentéstani tanulmányok érdekelhetik az irodalomkutatót is. Elsősorban a hangtan nyelvész-vizsgálói dolgoztak ki olyan elméleteket, amelyek a hangok rendszerét, és a rendszerek milyenségét illetik. Itt az oppozíciók és korrelációk objektív rendszerek tűnnek, és két szempontból is kapcsolódnak az irodalmi elemzéshez. Egyrészt több poétikai jelenség (rím, ritmus) mintegy „természetes” alapjait adják, másrészt módszertanilag más kérdések vizsgálatában is felhasználhatók.

Az ún. bináris oppozíciók módszere például a hangtanból mára a műfajelméletbe és a stíluskutatásba is átkerült. A kommunikációelmélet (és a szociolingvisztika, kulturális lingvisztika) azt a keretet adja meg, amelyen belül az irodalmi művet a közlés egyik válfajának nevezhetjük. Itt a leírás szempontjait és terminológiáját meríthetjük a nyelvészek műveiből. Nyelv és gondolkodás témakörében a művészi alkotás természetesen fontos, önálló terület (bár ezt nálunk érdemben nem érintették az évkönyv cikkírói).

A most említett témákat illetően az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* mondhatnánk paradox helyet foglal el a hazai irodalomtudomány szempontjából. Mint említettük, a témakörök fontosak, és újabban megjelentek irodalomelméletünkben is. Azonban irodalomkutatóink ugyanazokból az *eredeti* forrásokból merítenek, mint a magyar nyelvészek. A kommunikációelmélet, generatív grammatika gondolatait és terminusait is irodalomkutatóink amerikai, francia, német kollegáiktól, és nem azok magyar nyelvész-követőitől veszik. Ez a párhuzamos hatás és átvétel mégsem hiba, inkább előny. Ugyanis néhány területen (szövegelmélet, narratív struktúrák, szegmentálás) irodalomtudományunk, más területeken (fonetika, tipológia) nyelvészeink jutottak előbbre a modern módszerek megismerésében – alkalmazásában. Mivel igen sok magyar nyelvű tanulmánykötet hozta a korszerű külföldi nyelvtudomány eredményeit, ez is megkönnyíti azt, hogy irodalmáraink a közvetlen forrásokból tájékozódjanak. Ugyanakkor az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* és más publikációk hasábjain igen jól felhasználható anyag gyűlt össze. Magyar és nem magyar anyagon konkrét tanulmányok olvashatók itt, amelyek jól felhasználhatók a magyar irodalmi alkotások vizsgálata során. Nem egészen azonos dolog ugyanis, hogyha költeményeink hangtani vagy mondattani vizsgálatában csak a nemzetközi adatokat, vagy már a magyar nyelvre érvényes hazai megállapításokat idézzük. Éppen e téren van még pótolnivalója a magyar irodalomkutatónak.

Külön kell szót ejtenünk a XI., szövegelméleti kötetről. Ez áll a legközelebb az irodalomtudományhoz, nem véletlen, hogy a bemutatott munkák, ismertetett tanulmányok és az évkönyv magyar szerzői között egyaránt minden eddigi köteténél több az irodalomkutató. A kitűnően szerkesztett (és felesleges szerkesztői mentegetőzés-utószóval is ellátott) kötet egy olyan lényeges kérdést érint, amely a nyelvészek számára egy fontos, de csak legújában önálló sodó diszciplína, a mondatnál *nagyobb* nyelvi képződmények kutatásaként szerepel, az irodalmárok szemében azonban a voltaképpeni feladat: a költői alkotások vizsgálata.

A szövegelméleti kötet jellemzően évkönyv-kiadvány, a sokféleség nem mindig ad egységet, a 18 tanulmány sokféle témát érint. Olvas-

hatunk szemantikáról, a kifejezés utaló szerepéről, és jó néhány alkalmazott szövegvizsgálatról. Ez utóbbiakban a különböző módszerek között vajmi kevés a közös. Tacitust a klasszika-filológia, az ószerbhorvát okleveleket a diplomatika, a számítógépek nyelvét a kibernetika fogalmaival magyarázzák. A szerkesztő szerint voltaképpen csak két tanulmány ad szövegelméleti elemzést: ezek a hiányos mondat és a mondat szerkesztés kérdéseivel foglalkoznak, irodalomkutatás szempontjából csak közvetve hasznosítható írások. Mintegy 20 ismertetés is olvasható a kötetben. Itt méginkább látszik, hogy néhány tervbe vett írás nem készült el a kötet számára. Ez a gazdag ismertetés-sorozat egyáltalán nem ad képet a témaköréről, alapvető fontosságú munkák hiányoznak, ugyanakkor esetleges műveket ismertetnek. A mostanság eluralkodó hazai ismertetés-áradatban ritka kivételként a recenziók általában tartalmiak, pontosak és kitűnő az 1970-es szegedi novellaelemző ülés publikációjának ismertetése. Ez sokkal jobban érzékeli a téma fontosságát és újszerűségét, mint a korábbi, semmitmondó irodalomtudományi recenziók. Van Dijk generatív poétikájának bemutatása kifejezetten irodalomtudományi jellegű. Lotman magyar nyelvű tanulmánykötetéről ez az első érdemi munka hazánkban, Dressler könyve nyomán a német szöveg-nyelvészetről, a francia metafora-csoport munkáját ismertetve a mai generatív retorikáról olvashatunk alapvető fontosságú recenziókat. Viszont kimaradt például a novellaelemzést megelőző verselemző-szimposium, Van Dijk és irányzatának többi műve, Dressleren kívül a teljes és sokkal érdekesebb német szöveg-elmélet és még sok minden más a kötetből. Talán egy kis annotált bibliográfia, vagy legalább a magyarul máshol megjelent hasonló munkák-ismertetések könyvészetének közlése segíthetett volna. Mivel a már említett „párhuzamos” elsajátítás során például a Helikon és más publikációk hasábjain ugyanez a témakör már felmerült, jobban kellett volna koordinálni az irodalomtudósok és nyelvészek ismereteit. Az amúgy is túlterhelt szerkesztők vállára újabb teher mind^{ez}, mégis meg kell oldani, annál is inkább, mivel pl. a Helikon és más orgánumok terjedelmi okokból ugyancsak hiányos bemutatást adhattak e témakörből.

Beszámolónk legvégén említjük azt a néhány tanulmányt, amelyek közvetlenül irodalmi-szövegelméleti tanulságokkal járnak. Csurik Károly a német nyomokon indult szegedi szövegelemző iskola módszerével a „rövid történet” mintaszerű elemzését adja. Herczeg Gyula mondatstilisztikai tanulmánya inkább előtanulmány. Horányi Özséb a vizuális „szövegről” írott cikke a szövegelméletnek a film és a rajz vizsgálatában való alkalmazhatóságát mutatja be. Ez nemcsak az irodalmi szöveg illusztrálásának vagy megfilmesítésének kutatói számára hasznos, hanem

például a verbális és nem-verbális szövegfelépítés („linearitás”) összetetésével igen fontos szempontokat adhat költői szövegek elemzéséhez. Kanyó Zoltán *Szövegelmélet és irodalomelmélet* című tanulmánya a szegedi iskola elveit fejt ki, alapvető fontosságú irodalomelméleti írás. Kelemen János a szöveg és jelentés kérdéseiről szólván voltaképpen a francia irodalomszemiotika néhány alapgondolatát járja körül. Ismeret és kommentár egyszerre ez az írás, egyikként sem teljes, mégis e témakör leghiggadtabb, elgondolkozatóbb feldolgozása nálunk. Kiss Sándor irodalmi művek mondatelhatárolási kérdéseit tárgyalja, konkrét anyagbemutatással. Elméleti és gyakorlati kérdések kerülnek egymás mellé. Konkrét szövegelemzést nem olvashatunk a kötetben, az anyag inkább az elveket és módszereket mutatja be.

Mindezt közvetlenül felhasználhatónak tartjuk az irodalomelméletben és alkalmazhatónak az irodalmi művek szövegelemzésében. Ez az általános nyelvészeti tanulmánykötet nagy részében jelentős hozzájárulás a magyar irodalomtudományhoz is.

VOIGT VILMOS

TÁRSASÁGI HÍREK

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1976. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLESEK

Társaságunk 1977-ben két vándorgyűlést rendezett. Április 22–24 között *Tatabánya* városa adott otthont és messzemenő vendégszeretetet a vándorgyűlés résztvevőinek. Sárközy Géza városi tanácselnök és Wéber Antal megnyitó szavai után Tolnai Gábor tartott előadást *Balassi világirodalmi jelentőségéről*. Barta János a 150 éve született Vajdára emlékezett *Így élt Vajda János* című előadásában. 23-án Agárdi Péter vezette be az *Irodalom és közművelődés* témát tárgyaló ankétot, amelyhez hozzászólt Bán Imre, Gyürey Vera, Miklós Róbert, Orosz László és Sipka Sándor. Az ülészakon Pálmai Kálmán elnökölt. A harmadik napon a mai magyar irodalom két kiemelkedő egyéniségével találkozott a vándorgyűlés közönsége: Galgóczi Erzsébettel és Juhász Ferencsel. Bevezetőt Bata Imre és Bodnár György mondott. Wéber Antal elnöki zárásával fejeződött be az ülés. Az előadások részletesebb ismertetésére itt nem térünk ki, mert a napi sajtó írt erről. Az elhangzott előadások jelentős része megjelent folyóiratokban. Rendezvényünkhöz tartozott a maradandó élményt nyújtó Bányász Színpad *Balassi és a reneszánsz* c. műsora. Szép élmény volt a tatabányai városnézés és a tatai kirándulás. A vándorgyűlés rendezője a Társaság mellett a TIT Irodalmi Választmányja és Tatabányai Városi Szervezete volt, Tatabánya város Tanácsa, az MSzMP Tatabányai Városi Bizottsága, Tatabányai Szénbányák, Hazafias Népfront Tatabánya Városi Bizottsága.

*

Debreceni vándorgyűlésünket november 23–25 között Ady Endre születésének 100. évfordulója alkalmából rendeztük meg a TIT Irodalmi Választmányával és Hajdú-Bihar Megyei Szervezetével, a Magyar Írók Szövetségével, Debrecen Város Tanácsával, az Alföld szerkesztőségével és a helyi Művelődési Központtal karöltve. Dr. Ács István tanácselnök és Bán Imre megnyitója után Király István elnöklése mellett kezdődött meg az ülészak. Elsőként Keresztury Dezső vallott *Egy élet vitája*

Adyval címen, majd Simon Zoltán *Kassák Ady-képéről* beszélt. Czine Mihály *Ady és a népi irodalom*, Koczás Sándor *Ady és a szocializmus* címmel tartott előadást.

A délutáni ülészakon Csák Gyula elnökletével a vándorgyűlés közönsége meghallgatta Somlyó György „*Egy kis irodalom*” (*Ady prózája*), majd Kovács Kálmán *Egy alkotói korszak kérdései (1910–1914)*, Lackó Miklós *Lukács György Ady Endréről*, Tamás Attila *Az Ady-hagyomány élő költőink műveiben* című előadásokat.

November 25-én Barta János elnökletével folytatódott a vándorgyűlés. Két előadás emlékezett a Debreceni Ady Társaságra Kardos László és Kiss Tamásé. Dobossy László *Ady és a szomszéd népek irodalmának* kérdéskörét vizsgálta fel.

A délutáni ülészakon Ady olvasottságának kérdését vizsgálta Erdélyi Ildikó (megjelent *Irodalomtörténet* 1977/4.), Nagy János pedig a középiskolások Ady-képéről beszélt. Kulin Ferenc *Az „utolsó” szó ürügyén* c. előadása Ady helyének, megítélésének néhány nyitott kérdését elemezte, míg Rózsa Endre *Kortársunk Ady* címmel vallott Ady-élményéről. Az elnöklő Tolnai Gábor zárszavával ért véget a debreceni vándorgyűlés.

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket a vezetőségi határozat szellemében havonként tartottuk meg. Minden alkalommal az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tanácsstermében a hónap utolsó csütörtökjén. Felolvasó üléseinkről híradás jelent meg az *Élet és Irodalom* következő heti számában. A Rádió Gondolat című irodalmi műsorában az előadókkal készített riportok is mindig elhangzottak.

*

Január 27-én Tóth Dezső és Béládi Miklós tartott előadást *A magyar irodalom története 7. kötetéről*. A kialakult élénk vitáról beszámolt az *Élet és Irodalom*, sőt a vita tovább folytatódott a lapban.

*

Február 24-én a Nyelvtudományi Társasággal közösen rendeztünk ülést, ahol Tompa József *A mai esszé és széppróza egy divatos eszközről* beszélt. A felkért hozzászóló Kolozsvári-Grandpierre Emil volt.

*

Március 31-én Vajda András előadása hangzott el *Szemponatok a modern francia irodalom elemzéséhez* címen. Az előadáshoz Bajomi Lázár Endre és Nemes Nagy Ágnes szólt hozzá.

*

Május 26-án „*Új módszerek az irodalomtudományban*” címmel Szabolcsi Miklós referátuma hangzott el, melyhez Hankiss Elemér és Szilágyi Ákos szólt hozzá.

*

Szeptember 29-én volt az őszi idény első ülészsaka, ahol Wéber Antal tartott előadást *Az irodalomszociológia – történelmi szempontból* címen (megjelenik *Irodalomtörténet* 1978/2.). A felkért hozzászóló Bíró Ferenc és Kenyeres Zoltán volt.

*

Október 27-én *Amerikanisztika: Az utópiától a poétikáig* címmel két előadás hangzott el. Kretzói Miklósné a regényről beszélt, melyet Urbán Aladár egészített ki. Kodolányi Gyula az újabb amerikai költészetéről tartott előadást, melyhez Geher István szólt hozzá.

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság 1977 szeptemberében tartotta közgyűlését Esslingenben. Társaságunkat delegáció képviselte a közgyűlésen. Magyar részről előadást tartott Mádl Antal és Tarnói László. A Lenau Társaság közgyűlése 1978-ban Keszthelyen lesz.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Pécsen megrendezett Tudományos Diákköri Konferencián külön díjat adott Szalai Krisztinának, az ELTE Bölcsészettudományi Kara hallgatójának *A Rákóczi szabadságharc szegénylegény költészetének néhány kérdése* című dolgozatáért. A díjat Tolnai Gábor adta át.

TAGFELVÉTELEK

1977-ben a következő tagokat vette fel Társaságunk:

Amaczi Viktorné dr. Bíró Zsuzsa, Dr. Dán Róbert, Dr. Erdélyi Ildikó, Farkas László, Fenyő István, Hahner Péter, Kámán Erzsébet, Kertész Tivadar, Kiczenkó Judit, Korompay H. János, Dr. Kovács András, Laczkó András, Léway Edit, Dr. Nagy Sz. Péter, Németh S. Katalin, Petrányi Ilona, Szakács Béla, Szávai János, Szilágyi Péter, Ugrin Aranka, Vásárhelyi Judit.

CSÁKY EDIT

1828 – 1978

MEGJELENT
AZ AKADEMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

00048111

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. I. 16. Terjedelem: 15,60 (A/5) ív
78.5389 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

KÄFER ISTVÁN: Az irodalmi levéltárak problémái	435
POSZLER GYÖRGY: Kétkedő sorok az esztétikatörténet margójára	442
BÉCSY TAMÁS: Egy probléma — négy műben	448
SIPOS LAJOS: <i>Kardcsenyi Madonna</i> . (Megjegyzések Babits első novelláskönyvéhez)	457
TANDORI DEZSŐ: A lélekmadár-képzet közeli és távoli emlékei.	470

VITA

TOLNAI GÁBOR: Ady Endre „saját kezű” levelei Baróti Marikához (Hozzászólás Schweitzer Pál közleményéhez)	477
---	-----

DOKUMENTUM

MOLNÁR ANTAL: Emlékezés a Vasárnapi Társaságra	489
LENGYEL BÉLA: Szerb Antal arcképéhez. (Emlékek, adalékok)	490
CSÁKY EDIT: A grafológus Móricz Zsigmond	506
KOZOCSA SÁNDOR: Szabó Lőrinc leveleiből	509
IGNOTUS PÁL : Néhány szó a Szép Szóról	514

FILOLÓGIA

KULCSÁR PÉTER: Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról	516
NEMESKÜRTY HARRIET: Kaland és politika a 17. századi német útleíró irodalomban. Még egyszer a <i>Magyar Simplicissimus</i> ról	521
KERÉNYI FERENC: Epikai és történetírói műsorforrások a magyar hivatásos színjátszás első évtizedében	527

SZEMLE

BÁN IMRE: <i>A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975</i>	539
GYENIS VILMOS: Molnár József — Simon Györgyi: <i>Magyar nyelv- emlékek</i>	545
VARGA IMRE: <i>Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról</i>	551
BÉCSY ÁGNES: Megjelent a Berzsenyi-évfordulón (Orosz László: <i>Berzsenyi Dániel; Berzsenyi Dániel versei Merényi Oszkár tanulmányaival; Takáts Gyula: Hódolat Berzsenyi szellemének</i>)	555
BARÓTI DEZSŐ: Julow Viktor: <i>Csokonai Vitéz Mihály</i>	562
BÁNSZKI ISTVÁN: <i>Petőfi tüze</i>	568
MÁDAY ISTVÁN: <i>Petőfi-mozsai</i>	576
SZÁVAI JÁNOS: <i>Petőfi dilmásai</i> (Versek és elemzések)	580
FEKETE SÁNDOR: Andics Erzsébet: <i>Metternich és Magyarország</i>	583
VOIGT VILMOS: Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XI.	588

TÁRSASÁGI HÍREK

Rendezvények 1976-ban (Csáky Edit)	593
------------------------------------	-----

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

Index: 25410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft

1 szám ára: 12,— Ft

Index szám: 25 410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

